БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА
„ПРОСВІТА“
Число 1494
Знак Б.301

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПІДТИХИЙ ВЕЧІР

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
КИЇВ-ЛЯЙПЦІҐ

Край моргени.

р. 1494

6.00

Printed in Germany

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПОВІСТИ Й ОПОВІДАННЯ

І. ПІД ТИХИЙ ВЕЧІР

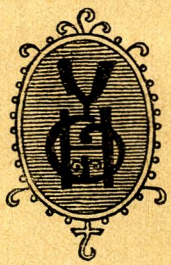

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

06 ч. 1494
10

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПІД ТИХИЙ ВЕЧІР

ПОВІСТЬ-КАЗКА

13.151
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

КИІВ - ЛЯЙПЦІГ

Ш5/2-Уа/5-644

Т 301

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 3484

ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у ЛЬВОВІ Ринок 10

Українська Накладня с з. о. п. BERLIN W 62 Kurfürstenstr. 83

Товариство „Просвіта“ у ЛЬВОВІ Ринок 10

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Дивилася на осінне листя.

Ніколи воно не є таке роскішне, як тоді, коли боїться першого морозу. Ніби каже: «Дивіться, яке я гарне! Спиніть зиму!»

Веранда, на котрій сиділа, вповилася червоним виноградом. Він шелестів за подувом вітру, як шовкова сукня. Ніби веранда вбралася на казковий баль.

Долом стелився муравник, обшитий вінками вербен і петуній.

За муравником корчі, а там мур. Здовж муру перешіптувалися білі берези і тулилися до себе молоді смереки.

За муром ліс.

З лісу летіли листки, як підстрілені птахи.

Один впав її на коліна.

«Вже листки з грабів облітають. Осінь... А який гарний!» — І пришпилила собі до груди. «Мабуть до лиця мені... Осінь...»

Не чула, як заїхав повіз.

«Пан з Підберезя», — сказав покоєвий.

«Проси сюди, на веранду».

Заскрипів паркет, відчинилося кількоро дверей і на веранді появився здоровий, рослий, але вже добре сивавий мущина.

Пішла йому на зустріч і простягнула руку.

«Я гадала, що ви проходжуєтеся понад морем, або сидите при рулєті, а ви знов у нашім Богом забутім куті».

«Нашому братови, як не чує диму з рідного комина і не бачить своїх стіжків, і як не має на кого від самого ранку гукати, то і в раю скучно. Мені в дома найкраще... Старіюся».

«Таку то новину ви мені привезли? Гадала, що відмолодію, слухаючи ваших оповідань, а ви: старіюся . . . »

«Що гадав, те й сказав. А щож ви, пані?»

«Я також старіюся».

«От і попав. Не знаю, що й казати».

«Найкраще не кажіть нічого. Обоє старіємося і — годі! Сідайте і дивіться. Правда, як тут тепер гарно? Куди гарнійше ніж літом. Яке богацтво красок! Особливо тут, де сонце пробивається крізь лісову глушу. Як там кождіський листок дріжить, ніби тішиться».

«Ніби згадує, як ще був зелений».

«А здовж муру така глибока тінь, аж фіолєтна».

«Ніби старече задовілля».

«Лиш осика заєдно тремтить».

«Як людське серце, пані».

«А з липи листя паде й паде».

«Як нездійснені мрії . . . Гарна, дійсно гарна осінь. І краща тут, ніж над морем, і куди краща від літа і від весни. Весна зелена, дурненька, а осінь вдумчива, — вона вже пережила літо».

«Як ми».

«Як я, дорога пані!»

«А ящо — ні?»

«Не знаю».

* *
*

І вони на хвилину замовкли. Вітер конче хотів обсипати їх голови листками та не міг. Листки відбивалися від даху над верандою і тихо лягали на стежку.

«А я все таки люблю літо», — сказала вона.

«Літом наливається колос».

«І паленіють овочі».

«І рояться бжоли . . . »

Замовкли . . .

«Особливо люблю, як по довгій погоді надтягає буря. Така, знаєте, грізна, зловіща, з громами й блискавками. Я така тоді неспокійна, так чогось жду».

«Нам судилося ждати», — промовив коротко й різко.

Глянула на нього і на його устах, отінених сивіючим вусом, побачила гіркий усміх.

Почув цей погляд і притупуючи ногою повторював: «ждати, ждати, ждати».

Сонце вибігло на лісову дорогу і засміялося всею силою своєї кольористичної фантазії.

«Як гарно!» — сказала прижмурюючи очі.

«Ви горите ціла, мов в авреолі».

«Не дивіться на мене, лиш на красу природи».

«Дивлюся на красу».

«Бачите, як паленіють рожі? Вони ворушаться, дріжать, ніби дишуть ніби хочуть розхилити уста і сказати: «як гарно!»

«А вербени як пахнуть!»

«А тютюн!»

Нахилилися над поруче і все щось нового й гарного

відкривали в городі. Нараз їх голови стрінулися з собою... Стрепенулися...

Сонце ще раз усміхнулося і сховалося поза пні дерев. З ліса повіяв вечірний холодок.

«Пардон!» сказала, поправляючи волосся.

«Простіть!» промовив, кланяючися злегка.

Взяла до рук книжку й перегортала її. Він ходив по веранді.

Листя вже не мерехтіло, гасли розкішні барви квіток, та зате пахощі прямо одурманювали їх.

* *
*

«Простіть, ласкава пані!», — сказав стаючи нагло перед нею. — «Я забув, що я не в себе».

«А невжеж ви в себе ходите так нервово?»

«Ходжу нераз цілими годинами, як звір по клітці».

«То зле».

«Чому?»

«Денервує.»

«Кого?»

«Вас.»

«Мене денервує самота».

«Мене також...»

«З того висновок...»

«Мовчіть!» і притулила палець до уст.

Тиша. Лиш вітер шелестів листками.

«Добре вам казати, пані, — мовчіть! Але як? Я не мумія, я живий чоловік. Наскучить гукати на челядь і з економом балакати про штучні погної. Хочеться иншої розмови. Але з ким?... А ви: «мовчіть»!

Тепер вона замовкла.

«Скажіть, будь ласка, з ким?» — питався вдивляючись у її глибокі, сині очі.

«Сідайте!» — відповила й показала рукою на плетений фотель біля себе.

«Га, щож! спасибі і за це,» — Сів.

«І, — заспокійтеся».

«Постараюся, ласкава пані. В моїм віці воно й не так то важко» . . .

Повівав вечірний холод.

«Холоднiє», — сказала, шукаючи якогось слова, щоб навязати прорвану розмову.

«Холодним вітром від надії уже повіяло».—Так, так».

«Деклямуйте дальше».

«Я не деклямую, я лиш із з серця говорю те, що колись сказав великий поет. Дивно, як слова великих поетів не старіються ніколи; усьо старіється, а вони ні».

«На те вони й великі»,—відповіла, вриваючи розмову.

Нічліжани гнали коні на пашу. Узліссям блукала пісня:

Ой горіху, горіху, тай горіхове зерно,
Любив я дівчину, не знаю, чи возьму,
Бо не знаю, чи ся верну.
Гей — ей!

Це «гей!» відбивалося далекою луною, ніби воно не з грудий людських виходило. а з лісів і з очеретів, — ніби поля й очерети зітхали вічним смутком.

Над лісом викочувався місяць; не золотий, а срібний; зразу ріжок, а там і цілий серп. І ніби зерно зпід серпа, сипалося із нього сяєво сріблисте.

«Знаєте, пані, що?»—сказав нараз.—«Колиб я вдруге прийшов на світ, і був молодим, то не хотів би ні маєтків, ні слави, — пощо вони? — тільки хотів би я бути парубком здоровим і гнати коні на ніч, на пашу і піснею,

такою, як отся, давати знак коханій дівчині з другого кінця, куди я їду».

«Щоби вибігла до вас, коли мати всне».

«А, так! щоби вибігла до мене і щоби ми вкупі слухали те, що ніч нашіптує полям і лісам до уха».

«Дивіть! Я не знала, що ви такий романтик! Знаєте, що я вам пораджу».

«Що?»

«Не чекайте, аж другий раз прийдете на світ, бо можете довго чекати, лиш . . . »

«Кінчіть те: — «лиш».

«Читали ви «Фавста»?»

«Як же ні?»

«Так покличте Мефіста, щоби вам знайшов яку Ґретхен. Їх богато на світі. Вони не переводяться ніколи . . . А може вам і Мефіста не треба . . . » додала жартовливо.

«Хочете бути злобною, ласкава пані, та воно вам не вдається. Я не шукаю Ґретхен».

«Чому?»

«Бо не хочу».

«Так не нарікайте».

«Я й не нарікаю. Я тільки балакаю з вами по щирости, як з доброю знайомою. З ким же мені й побалакати щиро, як не з вами?»

«Дякую за довіря».

«Вдячність по моїй стороні. Але вертаючи до речі, то ви дуже добре знаєте, чому я не шукаю Ґретхен».

«Я?«

«Не лукавте! Дивіться, який гарний вечір. Може станній цього року. Може за декілька днів тут, де тепер цвітуть останні цвіти, лежатиме білий, зимний сніг. Зачиніте двері від веранди, Антоні розпалить огонь у коминку і ви, обтулені хусткою, будете вдивлятися в

полумінь, згадуючи, і літо, і осінь, і може, може навіть нашу нинішню розмову. Пощо дурити себе? Чому не побалакати нам щиро з собою ?... Я вам розкажу казку, не казку, а правду, себто повість, котру я збираюся писати».

«Ви? Повість?»

«Невжеж це така диковина? Хто нині повістий не пише? Поем не читають люди, бо тепер на повісти мода. Так уявіть собі, що я довгими, зимовими вечорами не маю що робити і пишу повість. Вам, як добрій знайомій, як найблизчій мені людині, — не перечте! — як найблизчій мені людині, розказую її зміст... Хочете послухати?»

«Розказуйте. Я ціла перемінилася в слух».

«Але перше принесу вам шаль, щоб ви не змерзли, добре?»

«Які ви вважливі. Принесіть».

* * *

Приніс, закинув їй на плечі, сам сів у плетений фотель і став крутити цигарку.

«Позволите курити?»

«Чому питаєтеся?, Конвенанси! Розказуйте, бо я цікава».

«Зміст моєї повісти такий».

Він закурив сигару, і пускаючи дим на бік, через поруче веранди оповідав голосом спокійним, декуди навіть ніби жартовливим» . . . . . .

. . . . . .

II.

«Був раз студент, попович, пильний, талановитий, моральний».

Усміхнувся.

«Чого сміється? Невже ж це смішно, що він був моральний?»

«Ні, не те. Лиш, бачите, я собі пригадав смішну сценку з життя цього хлопця. Було це так. Він низчу ґімназію кінчив у Бучачі, а до вищої привіз його батько в місто Б... Треба було знайти станцію. Ви не знаєте, що воно таке. Звичайно якась удовиця, часто-густо по священику, брала учеників на мешкання і на харч, пильнувала їх, щоби вчилися, обпирала, облатувала і сама попри них якось перебивалася крізь життя; це й називалося станція!

А були знов, фактори, що раяли станції. З початком шкільного року стояли вони на рогатках і як надїде батько зі своїми синами-школярами; то вони й пристають: «Єґомосць! Я вам таку станцію дам для ваших синів, що їм буде як у рідної мами».

І до нашого героя причіпився такий, фактор'та й повів на станцію. Вийшла старенька їмость: «Пані, — каже

— я вам такого студента припровадив, що будете його до самої смерти памятати. То хлопець з морелями. (Хотів сказати з моралами, себто моральний).

Тії, морелі пригадав я собі тепер і сміюся... З морелями!

На тій станції мій герой і скінчив ґімназію.

Як був у 7 клясі приїхав візитувати ґімназію інспектор[1]. На кінцевій конференції[2] сказав «У вас, пане директоре, в 7 клясі є оден ученик, котрому я нині дав би свідоцтво зрілости, бо шкода, щоби ще оден рік у вас сидів. Але не маю права».

Так і просидів мій, моральний ще оден рік у місті Б. Мав пять лекцій по пять срібних, приготовляв пятьох товаришів до матури і пятого липня о годиній пятій здав іспит зрілости з відзначеннєм.

Того вечера в мійськім касині сказав секретар Ради Повітової[3] до податкового поборця[4]; заповідаючи вісім без адута[5]: «і хтоб то був, пане добродію, подумав, що з такого дурного міста вийде такий мудрий хлопець».

А поборця, подумавши хвилину і заповідаючи в свою чергу «контра», відповів: «З нашого міста, ‚панє дзєяшку', виходили колись дуже мудрі люди, поети, ‚біскупи', навіть міністри, воно що лиш з тої пори, як утворили Раду Повітову нараз здурніло».

* * *

Провівши вакації на селі у батька-мами мій ‚моральний' вибрався на університет до Відня. Скоро вивчився

[1] ніби в Росії попечитель шкільної округи.
[2] нарада з учителями.
[3] повітове земство.
[4] начальник державної каси в повіті.
[5] без козира.

по німецьки і на природописнім виділі робив такі поступи, що на нього дивилися, як на будучого доцента.

«Мав сиві очи, високе чоло, русий вусик і голос подібний до звуків віольончелі. Правда?» — перебила графиня.

«Так, пані, ви вгадали. Він навіть грав на віольончелі, але як ніхто не слухав».

«Гарний був».

Доктор поправився у кріслі.

«Щоб гарний — того не скажу. Симпатичний. Про красу не дбав, не старався подобатися людям».

«Але у жінок мав щастя» .

«І того не вмію вам сказати. Знаю тільки, що інспектор був не від того, щоби женився з його сестрінкою».

«А він?»

«Йому вона навіть подобалася. Але як запримітив, що інспектор має такі наміри, — відсунувся».

«Як то відсунувся?»

«Це було так. Скінчивши фільозофію прийшов просити о суплєнтуру [1]. Тоді не було місць, прохачі відходили з нічим. Але його привітав інспектор дуже ввічливо і казав, що для нього місце має. Розговорився. Малював йому веселі образи будучности, якто він купить собі хату, розведе сад, город, пасіку і буде дальше студіювати природу, — практично. Оженитьсн. Казав, що навіть дівчину має для нього. Натякав яку. Мій герой догадався, що це інспекторова своячка. Пішов і більше не вернув. Подання о посаду не вніс . . . »

«Дивак! При чому тут дівчина? Що вона винна, що її дядько необережно забрався до діла?»

«Ваша правда. Він був дивак. Мав хоробливу амбіцію. Хотів усього добитися власною працею, без ,про-

[1] перша посада гімназійного вчителя.

текції', котрої ненавидів. Може він і зле зробив, а може так і писане було в книзі життя, його і її ... Позволите скрутити папіроску?»

«Крутіть і куріть. Люблю як вечером мерехтить огник і снується димок. Це додає оповіданню життя».

«Бо воно мертве?!»

«Навпаки. Ваш герой мене дуже цікавить; я його ніби знаю ...» — казала всміхаючися графиня. «Але я все-таки стою на своїм, що папіроска оживить ваше оповідання. Знаєте, як воно гарно, як пастушки лишать огонь на стерні і як димок з нього снується. Я не поетка, не вмію сказати того, що чую, але чую. Оповідайте!»

«Мій герой, — говорив доктор, струшуючи попіл з папіроски, — сказав собі: «буду лікарем». А щоб добути на студії гроші, став домашнім учителем в одного графа,— ‚гувернером', як тоді казали.

Зразу почував себе ніяково. До обіду сідали у фраках, розмови велися, як діяльґи в театрі, треба було числитися з кождіським словом. Хлопець, котрого вчив, була добра, але розвезена дитина, — одинак. В нього зсамолоду вмовляли, що він будучий дідич цілого, доволі великого маєтку, а це тяжко погодити з основами педаґоґіки, котра від ученика вимагає деякої покори супроти науки, а пошани супроти вчителя. Хлопець знав, що ‚гувернерови' платять і що як він не схоче вчити, то наймуть другого. До того ріжниця обряду й національности, це теж не без значіння. Нераз мій герой хотів кинути своє ‚добре місце', їхати до Відня, бідувати, але бути паном свого часу, бути вільним і непринiженим. Але тримав його великий, гарний став, у котрім він залюбки рився, розліджуючи його фавну і фльору, тримали його великі ліси, повні всіляких дерев, корчів і тримала його ...»

13.151.

Львівська державна наукова бібліотека № 3484

Львів. Бібліотека АН. УРСР

«Хто, хто такий?» — питала зацікавлена графиня.

«Вона...» Відповів і вірвав.

* *
*

Пішов до передпокою і приніс попельничку.

Графиня притулилася до поруча веранди і чула, що її серце починає голоснійше бити. Ніби годинник лежав на столі перед нею і чикав. Значив хвлини, котрі канули в безвісти осінного, тихого вечера.

«Чому не розказуєте дальше?»

«Бо я гадав, що ви задрімали й не хотів вас будити, ласкава пані».

«Гадаєте, що я вже така стара бабуся, що де лиш голову притулю, там і сплю».

«Ні, тільки знаю, що я не повістяр і не вмію оповідати цікаво. Моя повість скучна і не тяжко при ній заснути».

«Критику оставте другим, а самі кажіть, що за ,вона' тримала вашого фільозофа в палаті графа і не пускала його до Відня».

«Графянка, старша й одинока сестра його ученика. Їй тоді було літ яких 15. Зразу дивився на неї як на дитину. Помічав її рухи, потопав у синіх очах, повисав на всміхнених устах, любувався нею, як весняним ранком.

Як розказувала, які то цвіти через ніч розцвілися, або як її кінь цукор з руки взяв поміж зуби, цукор зїв, а руку висунув і облизав, то здавалося йому, що сонце яснійше світить, що дихати лекше його грудям. З кождим днем більше привязувався до неї, хоч того й не помічав. Чекав обіду, щоб побачити її, будився з гадкою,

що вона робить тепер? Боровся з серцем своїм, але знав, що воно побідить. Любив її ... »

. . . . . ; : .

На хвилину спинився і ніби надслухував, піднявши брови в гору, при чім очі його більшали, а чоло морщилося, як на воді хвилі.

«Причулося вам щось?»

«Ніби хтось їхав і — став».

«Це спомини їхали до нас, мій пане і спинилися на калиновому мості», — відповіла графиня. «Розказуйте!»

* * *

«Перестав дивитися на неї, як на дитину й відповідати, як відповідають дівчаткам. Став поводитися з нею, як з панночкою.

Вона це відчула і не вбігала до покою, в котрім він робив лекцію' з братом і не кидала на стіл сніп свіжо назриваного зілля і не питалася, щебечучи, як пташка: «а що це, що це, що це?»

І вертаючи з купелі не розказувала, що риба переплила попри її ногу і що не хотіла розбиратися, бо бузьки ходили по болоті. І вже не називала його: ‚Пан Михайло', тільки ‚пан професор' і паленіла по самі уха, як сам на сам стрінулася з ним у парку. Ах яка вона тоді була гарна!»

Перервав, сіркаючи сірник, бо папіроска чомусь йому гасла.

«Підождіть. Позвоню, щоб Антоні подав вам трабуко [1] ».

---

[1]) Рід сігара.

«Дякую, ласкава пані. Я люблю кручені папіроски

«Так вони вам все чомусь то гаснуть».

«Мабуть воздух вохкий».

«То ходім до покоїв».

«Як що прикажете, пані» ... В його голосі чути бу збентеження, котрого перше не помічалося.

«Я не приказую. Тут так гарно: Місяць посріблі нас, а тіні, ніби підслухують, чи не говоримо що зло Не розуміють, що ‚зло' вже геть поза нами».

«Його мабуть і не було ніколи. Було непорозуміння

«Між нами?»

«Ні, кругом нас».

«Добре кажете: кругом нас непорозуміння ... А скажіть, будь ласка, чому ті непорозуміння лягають м людьми, як колоди, а вони їх не вміють зіпхнути з р роги до щастя?»

«Чому ? ... Послухайте дальше мойого роману».

«Говоріть! Я ціла, як бачите, перемінилася в слу Тільки не малюйте так гарно своєї героїні, бо я жінк мені жінки не так то дуже цікаві».

«Але я мущина і мене жінки цікавлять, а з окрема одна».

«Одна?» — і глянула на нього прижмуреним ок «Ну, говоріть! ... Гарно слухати про минуле».

«Як що воно гарне».

«Над минулим мерехтить якесь особливе ся краси».

«Як над головою святої».

«Усьо, що погане, забувається, остається гарн добре».

«У тих, що самі гарні й добрі».

«А в злих?»

«Злі тямлять зло. Плекають в серці пімсту».

«Так гадаєте?»

«Колиб не те, не булоб тільки злого на світі, бо зі злого родиться зло».

«Щож тоді нам робити?»

«Забувати зло, а тямити про добре. Поборювати себе».

«Побіда над собою, найбільша з побід. Правда?»

«Так, пані. Правда,—до котрої дійшли ми, стоптавши своє власне щастя».

* * *

Замовкли... Місяць сховався за хмару, але за хвилину знов виринув на небо; був як ілюстрація до пісні, котра лунала над ставом.

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім мору,
То виринав, то потопав.

«Гарно співають», — сказала зітхаючи вона.

А він питався: «Хто це співає? Якісь інтеліґентні голоси».

«Це товариство з приходства. Нині неділя. Син і доньки на вакаціях, приїхала молодіж із сусідства, їздять човном. Цей високий сопран, то старша донька декана, а цей низький бас, — то учитель з прилученого. Правда як гарно підходять їх голоси до себе? Але він, тільки учитель, а вона—деканівна. О, чуєте, як їх голоси, то наближаються до себе, то розходяться, ніби виказують цілу якусь драму».

«Тиху драму».

«Тих тихих драм аж забогато в світі».

«І я теж знаю одну».

«Догадуюся... Та ви не заговорюйте. Знаємо вас! Ви мистець в недоговорюванню, в балаканню павзами, тощо. У вашій повісти певно будуть цілі низки точок. Уявляю собі».

«Коли ви собі уявляєте, то й розказувати не треба, бо в уяві все краще».

«Ох якіж бо ви, — кажіть!»

І він хоч не хоч став розказувати дальше.

* *
*

«Мій герой і не стямився, як минув рік. До нього привикли і він став привикати. Навіть господар дому, хоч великий пан, став відноситися до нього, не як до ґувернера, а ніби до якогось зубожілого свояка. Казав йому: ‚Пане Михайле'. Вертаючи з вистави в столиці привіз йому золоту папіросницю на спомин. Був це аристократ якоїсь окремої породи. Гордий на свій рід і маєток, але з пошаною для розуму і Божої искри. Нераз говорив до сина: в найкращім роді лучиться двох-трьох туманів, або ‚ґалґанів' і споганять рід. Найбільший маєток стопиться, як сніг на сонці, а те, чого навчишся, те, що тобі провидіння дало, як надзвичайний дар, зостанеться тобі».

Мав гарну бібліотеку, передплачував богато часописів і читав наукові й літературні місячники. Не був, ні картяр, ні гуляка, не любив ловів і над усе цінив свобідну, товариську розмову в гуртку недурних людий. Одним словом «білий крук».

Намовляли його, щоб кандидудав на посла. Не хотів. Казав, що політики не любить, бо це велике шахрайство.

«Виберуть мене селяни, а я за те, працюватиму на їх шкоду; не хочу, це нечесно. Най їх заступають ті, що можуть боронити їх інтересів».

До селян відносився теж не так, як другі. Не знижувався до них, не дбав про популярність, але й не визискував їх і де тільки міг, там робив добре. З лісів давав дрова на школи, погорільцям помагав відбудуватися, як хто попав у біду, то витягав його ‚за уха', — словом, як на наші відносини, був пан, яких зі свічкою шукати.

Мій герой бачив це і поважав його не за золоту папіросницю, (котра пекла його як дарунок, за котрий не міг віддячитися), а за його вдачу й характер. Та зате гості, — то була його мука! Надуті, пусті, зарозумілі. На домашнього учителя, хоч у нього був, дипльом професора, дивилися, як на якогось офіціяліста. Треба було добре вважати, щоб не дати себе на поталу. Не раз приходило до гострійших сутичок на слова, особливо, як розмова повернулася на політичні теми, як ось некультурність українського народу, його нездатність до державного життя, його меншевартність, — тощо.

У тихсловесних герцях особливою хоробрістю визначалися маршалок повіту і канонік з сусіднього місточка. Як лиш їх повози заїхали перед ґанок, то мій герой знав, що попсують йому цілий вечір. Иноді не виходив, казав, що хорий, або що мусить підготовити лекцію на завтра, Але годі було все хорувати, не хотів, щоб гадали, що боїться їх і втікає з поля бою.

* *
*

Раз було більше гостий. ‚Дама до товариства' грала, на фортепяні молодіж гуляла кадриля, мазура, вальця. Він не гуляв. Казав, що не вміє. Не хотів. Боявся, щоб панночки не гадали, що роблять йому ласку. Але щось його тягнуло до тої білої салі з золоченими прикрасами в стилю «ампір» зі старими венецькими зеркалами, що звязували вікна з собою. Дивився то на паркет, то в зеркало. Як її блідозелена суконка з китицями рожевих троянд була по тім боці салі, то дивився на салю, як перелітала на другий, то бачив її образ у зеркалах.

Тільки й бачив, що білі стіни, золоті прикраси, легеньку зелену суконку і рожеві троянди.

Весь світ замикав у тому образі, — такий він був гарний . . .»

«Світ?»

«Ні, цей образ, — вона . . . Ви хочете приловити мене на словах, хочете збентежити автора, котрий звіряється перед вами зі свого першого твору».

«Автора, чи героя?» — спитала спускаючи очи на долівку, осяяну місячним світлом.

Глянув на неї пронизливо і довго. А по хвилині сказав.

«Позвольте це питання зоставити без відповіді».

«Хай буде. Оповідайте».

«До чого я іду? Ага. Почув заздрість у серці. Була це новість у нього. Перше не знав того дивного почуття. Біля суконки крутився заєдно якийсь чорний фрак, або офіцерський мундір. Все чиїсь очи ховзалися по ній, очи жадібні, розпалені танцем, або мутні й бездушні, котрих уже не розпалить ніщо. Погані очи! як вони сміють, як їм не соромно обіймати її гарну, свіжу, непорочну стать?»

«На те вони й очи, щоб дивилися», — сказала перебиваючи йому.

«Так. Але його це боліло, бентежило, доводило до злости. Пішов до одного з малих бічних покоїв за їдальнею.

«А, — пан про-фе-сор!» — привітав його маршалок. »Міна, як з коміна».

«Виглядаэте нині як Байрон,» — доповів канонік. «Може вам до голови приходить їхати на Міссулюнґі?»

Звітався і хотів дальше йти. Не пустили його.

«Сідайте біля нас. Випємо доброго Рена. Антоні, подайте чарку для пана про-фе-со-ра!»

Антоні приніс чарку, налив Рена, вклонився і вийшов.

Панове вже таки добре скупалися в Рені. Мали червоні лиця і як чоломкалися чарками, то розливали вино.

«Ну, випємо на ваше здоровля», сказав маршалок.

«І на добрий успіх вашої просвітної місії», додав канонік.

«Так, так, пане професоре, вам треба таки добре махати, щоб здогонити другі народи. На шляху культури, ваш, так званий, український народ, дуже припізнився . . .»

«Український народ, — сказав з притиском герой моєї повісти, — український народ, коли й припізнився, то не з власної вини, а дякуючи своїм сусідам. І те припізнення не відноситься до культури народніх мас, себто до селян, бо вони культурнійші від сусідського селянства, а до культури інтеліґентних кругів».

«А хибаж у вас є інтеліґенція? Попи і тих декілька адвокатів, професорів, лікарів, — що це є?» — зневажливо спитав маршалок.

А канонік додав:

««Вам бракує аристократії, купців і промисловців, а нині без них нема народу. Що це за народ—хлоп і поп?»

«Нашу аристократію перетягнули до себе не хто другий, а наші сусіди. Перегляньте тільки панські роди в Польщі і в Росії, а побачите скільки там української крови».

«Пане професор, — сказав ще гірше червоніючи маршалок, — я вас прошу не обиджати нас. Ми з народом Хмельницького і Ґонти не хочемо мати ніяких ґенеальоґічних звязків».

«Але на їх землі сидите і живете з праці їх рук та живете не найгірше».

Канонік зробив великі очи.

«Ви це смієте казати нам, ви маєте відвагу так визиваючо відзиватися в шановній хаті одного із загально поважаних представників нашої аристократії, — ви попович?!»

«Так, смію. Я, попович. Не соромлюся того. Мій батько кривдою імені свого не заплямив. Але коли вам замало чистого імені, коли у вас ні знання ні честь не мають ціни, то знайте, що мій рід, хоч без графської корони, старший і достойнійший від не одного аристократичного роду».

«Го, го, го!» — гукнули оба.

«А так. В архіві міста Львова маємо документи з XV століття, з тих часів, коли про деякі ваші графські роди ще й помину не було».

«Пане!»

«Панове!... Я скінчив... Шанси нашої диспути нерівні».

«Як ви це розумієте?»

«Так, що я за мало випив... Моє поважання!»

* *
*

Встав і вийшов. Прямував до свого покою.

В темнім коридорі хтось приступив до нього, вхопив його руку і притулив до уст.

По довгій, роздвоєній бороді пізнав, що це був старший лакей.

«Лишіть, Антоні, що це вам прийшло до голови?»

«Я не Антоні, я Антін. Я все чув. Дякую, дуже дякую, панові. Добре їм пан сказали. Я все чув».

Стиснув старого за руку і сказав:

«Ідіть до гостий. А як домашні будуть питатися про мене, то кажить, що я хорий і сплю».

І замкнувся у своєму покою.

Але заснути ніяк не міг. Не лиш тому, що двір гудів, як великий улій, але й у голові його теж, як в улію бреніло. Гадки, як бжоли, влітали й вилітали... Бжоли, оси, чмілі, якісь невідомі йому, зоольоґові, комахи, наскучливі, влізливі, кусливі, — у фраках, у військових уніформах, з цвікерами, з моноклями, з останками гладко прилизаного волосся. Гу-у! Як вони дивляться на нього, як подають йому руку, як говорять у ніс,—гадають, що велику ласку роблять, що він кожне їх слово повинен сховати собі, мов цінний дарунок, — Трутні!...

А найбільше їх кругом одної квітки, найроскішнійшої в городі, як вони крутяться біля неї, як відтручують оден другого, дійсно так, як мухи над ме-

дяним цвітом. Ах, як би він рад узяти здорову гіллячку, або віник з полину і прогнати геть ті настирливі комахи...

А з червоної салі лунало «гоп, дзісь-дзісь! гоп, дзісь-дзісь!»

Гуляли білого мазура. Біла саля, золоті прикраси, венецькі зеркала і — вона. Блідно зелена суконка, рожеві троянди і чорне, легко схвильоване волосся. То виринає, як русалка з води, то потопає у хвилях ... ще раз ще раз , ... — заснув».

Збудився пізнійше, як звичайно. Повів рукою по чолі і почув біль. Пригадав собі, що сталося вчора ...

Рішилося. Дальший його побут у тім дворі, неможливий. І пощо? Краще взяти місце в ґімназії і підготовлятися до габілітації. Замісць одного ученика богато і кождий иньший. До того директор, інспектор, рада шкільна. З дощу під ринву. Най буде. як буде, але зневажати себе не дасть. Не може, не допустить до того. Зараз нині мусить побалакати з графом. А завтра, може вже завтра попрощається зі всіми. І з нею, з Христиною...»

«З Христиною?»—спитала, нахиляючись і вдивляючись йому в спокійні сиві очі.

«Так, ласкава пані, графянка називалася Христина».

«Чому саме Христина? Невжеж мало жіночих імен у календарі?»

«Прошу спитатися родичів. Я її не хрестив».

«Як то ні? Виж автор і ви підбираєте імена своїм особам».

«А коли повість моя автобіоґрафічна?»

«Автобіоґрафічна ... Га, коли так, — то разказуйте далі! Або ні пострівайте. Ось, бачите, яка я нині негостинна. Забула, що ви вже мабуть зголодніли. Цей вечір зачарував мене. Я ніби впилась ...»

«Вечір дійсно гарний. Кінець жовтня, а тепло, як на Спаса. І воздух, як вино. Вдихаєш і — молодієш. Знаєте, мені здається, що ‚я', це ‚я' зперед двайцяти літ».

«І мені так здається, але всеж таки нам треба щось перекусити, заки подадуть вечеру. Красою не наситишся».

Подзвонила, і казала подати чай і—лямпу.

* *
*

«Тепер буде нам яснійше. Люблю слухати і дивитися».

«Не вжеж я так не ясно говорю?»

«Аж за ясно, мій пане. Але й око теж щось хоче мати. Воно так довго дивилося в глиб, «ins Blaue der Vergangenheit». Теперішність побачити хоче».

«Не втішиться. Теперішність минулого не гідна».

«Це вже лишіть їм . . . »

«Кому?»

«Очам» . . . . . .

«Який добрий чай. Німці не вміють готовити, ні кави, ні чаю».

«І кухня їх не мудра. Але за те вони мають Ґетого, Канта і Ваґнера. Богато дечого, за що варт віддати наш чай і добру кухню».

«І таких паштетиків з мозґом я нігде не їв».

«Можливо. А мені вони байдужні. Я волю гарне, щире слово. Оповідайте».

«А позволите встати?»

«Теж питання. Будьте, як у себе дома».

«Себто, як звір у клітці».

«Цього, я не сказала. Це ваші слова».

«На жаль мої і — правдиві. Отже . . . » крутив папіроску і розказував дальше:

«Граф прийняв його в своїм кабінеті. Як почув з чим приходить, встав і промовив рішучо».

«Це неможливо. Я вас, пане професоре, не пущу. Я нікому не довірю виховання мойого одинака. Яж не сліпий, бачу які поступи він робіть, не тільки в науці, але взагалі в світогляді. Ви його впровадили на тую дорогу, якою він може вийти в люди, може стати чоловіком, а не графчуком. Пане професоре, я вас не пущу».

«По тім, що вчора зайшло, мій побут у вашій хаті, пане графе, неможливий».

«Чому? скажіть, я щось чув про вашу розмову з маршалком і з каноніком, але докладно не знаю».

Професор розказав, не пропускаючи ні слова. Мав знамениту память.

Граф слухав і морщив чоло. Професор скінчив, а він подав йому руку.

«Ґратулюю. Ви поступили, як слід. Були чесним з собою, сказали що вам диктувало серце і розум. Канонік-хам, маршалок — доробкевич. Канонік вийшов з родини орґаністів, маршалок доробився на посесії маєтку. Носа деруть і гадають, що бути паном, це значить не вміти й поводитися нахально. Коли ви покинете нас, то будуть собі люди гадати, що я став по стороні каноніка й маршалка, а це не правда, бо мої ‚симпатії' по вашім боці. Коли я того не говорю прилюдно, так це тому, що я слаба людина, за мало в мене відваги, щоб пірвати з традиціями і щоби теперішне своє життя, і не тільки своє власне, а й моєї родини, перевернути вверх дном. Нічого революційного, ані диктаторського в мене нема; така вже моя вдача. До того я за старий до таких переворотів. Алеж ніяк не хочу, щоби мене вважали чоловіком такого

типу, як тамті два добродії. Не хочу, і дуже вас прошу, лишіться. Ви не відмовите мені, — правда?»

Просив так щиро, що мому героєві годі було відмовити; він згодився і вони подали собі руки.

«Ось бачите, я того й сподівався. Виж до нас не маєте жалю, ні до мене, ні до графині, ні до сина, ні до доньки. Ми вас не обидили».

«Алеж, пане графе, навпаки, я знайшов у вас таку прихильну атмосферу, якої і не сподівався».

«Дуже рад. А тепер підемо, я вам дещо гарного покажу».

І граф повів його до своєї бібліотеки.

Показуючи на шафу з книжками в білій, перґаміновій оправі, говорив:

«Це мої білі круки. Переглянемо їх».

Витягали поодинокі книги й розглядали їх на столі. Була це велика збірка Ельзевірів[1], зібрана рукою справжнього книголюба. Не бракувало й інкунабулів[2]. Було теж чимало критиків, політиків, соціологів: Пєр Бель, Маккіявеллі, Боден, Ґоббз, і ‚Нова Наука' Віко з 1725 р. Кого тут не було!

Наш професор хоч природник, але не з тих вузьких, що поза мікроскопом світа божого не бачать.

Теорія пізнання а соціяльні явища, особливо XVIII й XIX століття мали для нього не меншу вагу, як життя мурашок, або мандрівка саранчі.

Забув про немилу вчорашню подію і разом зі своїм господарем з запалом щирих прихильників знання, любувався тими цінностями.

---

[1]) Ельзевіри, гарно друковані книжки у видавництві Ельзевір, в Амстердамі і Леден між роком 1542 а 1680.

[2]) Інкунабули, книжки, друковані до року 1500. (перші друки).

«А в отсій шафі знайдете, пане професоре, щось зокрема для вас цікавого й дорогого. Ось вам ‚Біблія Острожська', ось Почаївські друки, ось літописці козацькі, ось етнографічні збірники з Цертелевим і Закревським на чолі. Коли маєте час і охоту, заходьте до бібліотеки, не питаючися нікого. Вона для вашого вжитку».

В тій хвалині хтось злегка застукав до дверий.

«Ввійдіть!» сказав граф і на порозі появилася графиня, в шовковій сукні, з великим шнурком перел, предивного блеску.

«Панове забалакалися. Замісць пройтися в такий гарний ранок, сидите як молі між книжками. Прошу до їдальні».

В їдальні застали у святочному настрою усіх домашніх.

Стіл був теж святочно накритий. Родинна, стара порцеляна, старосвітське скло, перед кождим накриттям китиця цвітів і цвітами прибраний обрус, що спадав аж до паркету.

Для гостий накривали інакше. Не витягали родинної застави, давали модну. Це було якесь родинне свято.

Але яке? Моєму героєві зробилося ніяково і він, як звичайно в таких припадках, прямо спитався, що нині за день?

«Нині по Юліянському календарі святого Михайла, день ваших імянин. Прийміть від нас сердечні бажання всього найкращого», — відповіла графиня.

Всі по черзі підходили до нього і стискали руку. Тільки Христини не було. Та нараз зашелестіла шовкова суконка і на порозі появилася вона, — з китицею великих білих рож.

«Це останні, які були в нашім городі. Прийміть від мене замісць слів, котрих не можу підібрати».

Взяв, хвилину тримав її дрібну руку в своїй кріпкій долоні, а потім підняв до уст.

«Дуже, дуже вам дякую, панно Христино! Якіж прегарні! Може тому, що останні».

«Не знаю, але дійсно гарні», — відповіла паленіючи по самі виски і сіла на своє місце.

А він підійшов до буфету, вибрав що найкращу хрустальну вазу, влив до неї карафку води і поклав туди рожі.

За обідом пили за його здоровля і тішилися гарним погідним днем, «бо осінь була така чудова, як тепер, моя пані».

А графиня додала:

«Мабуть краща. Молодим теплійше сонце світить».

«За те старші вміють більше його цінити».

«Я тепер місячне світло люблю. Воно так спокійно доторкається моїх лиць, так обережно, так ніжно. О, дивіть!»

«Ваша правда. А всеж таки місяць мертвець. Не те, що сонце серед літа. Ох не те, не те!»

«Який бо ви! Під ніч нагадувати мерців. — Ну, що дальше?»

* *
*

«Що дальше?» — вертав доктор до свого оповідання.

«Дальше минув рік. Граф приймав маршалка й каноніка в своїх покоях, їх не запрошували до столу. Як канонік приїхав святити паску—графиня мала міґрену.

Посвятив, випив чарку вина, закусив і поїхав. Мій герой з ними не стрічався.

За те з домашніми ще краще зжився і ще тяжше було йому думати, що колись все таки прийде момент розлуки.

І цей момент прийшов.

Його ученик здав іспит зрілости. Мав їхати за границю. Та граф не хотів пускати його самим. Просив, щоб професор був йому й дальше за провідника.

Цей згодився. Завтра мали виїздити . . . »

Перервав, ніби нараз згубив нитку гадок . . .

«Заки відїдуть, — підхопила графиня, — піду подивлюся, що там робиться з вечерою. Неділя, це найгірший день. Служба розходиться. Всі хочуть відпочивати».

«І добре роблять. Най відпочивають. Можемо зїсти щось зимного, попити чаю і теж буде гарно».

«Це вже прошу мені лишити, а я вас лишаю в товаристві місяця, зір, і осінньої ночі. Тільки не попадайте в мелянхолію».

«Не боюся її. Мій небезпечний вік минув».

«Ну, ну! Мущина все небезпечний», — сказала, засміялася і вийпла.

«Мущина все небезпечний, — повторив і собі усміхаючися гірко — Мущина світом править, а жінка мущиною. А ним і нею-припадок, сліпий припадок, непорозуміння, упередження, всі ті відірвані поняття, яким на імя, брак потрібної енерґії, брак життєвої сміливости, брак відваги усувати перешкоди і сміливою ногою прямувати до своєї ціли, як переможець. Мущина мусить бути переможцем, або не буде нічим».

«Що ви сказали?» — спитала вертаючи до нього на веранду.

«Я сказав, що мущина мусить бути переможцем, або не буде нічимм».

«А герой вашої повісти?»

«Мій герой не був переможцем. Він боровся з природою, здобував від неї тайни знання, доробився навіть маєтку, але не вмів побороти найстрашнійшого ворога, який крився в його власній душі».

«Себто?»

«Гордовитости... коли так можна сказати, бо другого слова не можу в цей мент підшукати. Надто дорожив собою. Боявся пониження і невдачі, а в боротьбі о щастя треба всьо на одну карту класти — або пан, або пропав... Він того не зробив».

«Бідний!»

«Мабуть, що бідний. Побачимо з дальшого оповідання. Але правда. Як же там? Всьо в порядку?»

«Ні, Марині ще нема».

«Панна Марія у вас?»

«Так. Вона лишається у мене. Пішла на попівство і ще не вернула. Мабуть і він там є».

«Що за він?»

«То ви не знаєте? У мене є аґроном, Хмелинський зветься гарний хлопець, і спосібний. Я дуже вдоволена ним. Добре господарює. Я тепер знаю, скільки в мене коний, кільки кіп збіжа, який вируб дров, а перше не могла нікого допитатися, а як сказали, то неправду. Він теж попович, у Німеччині школи кінчив. Між Манею, а ним, знаєте, є якась симпатія, а може щось і більше, не знаю, бо вона нічого не скаже, це ‚мрук'. Але догадуюся».

«Тиха драма... Ще одна тиха драма».

«Певно, що тиха драма. Вона всеж таки донька мого брата, наслідниця мойого маєтку, а він тільки аґроном».

«Тільки гарний, спосібний і чесний чоловік. Більш нічого».

«Ніби ваш герой».

«Ніби мій герой, що має зі своїм учеником їхати за границю».

«Кажіть, як то він їхав».

* *
*

«Був осінний ранок. Не ранок, а ще ніч. Знаєте, мрака, — ліхтарні при повозі, так якось дивно світяться, повіз, ніби якийсь звір. Тополі якісь такі високі, високі, двір такий великий, великий, заспаний, так якось зимно, всі такі бліді, зеленаво-сині, ходять як на кораблі.

З родичами розпрощалися в вечір, їх не будили. Клюшниця подала снідання, куфри поїхали візком наперед.

Антоні вийшов з пледами, обтулив ноги — кланявся і поплакував. Вже візник стягнув віжки, як на сходах показалася Христина. Підбігла до повозу і повисла братові на шиї. ‚Уважай на себе. Не забувай про нас... Уважайте на нього, пане професор, і не згадуйте нас лихом!'. Подала йому руку, він її притулив до уст.

Якаж тепла була тая рука в цей зимний, останній ранок. Довго, довго чув її на своїх устах, ніби провадила його в світ.

Візник торкнув коні, вони затанцювали тропака і повіз покотився до брами.

Озирнувся.

ВИДАВНИЧА ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА" у Львові

Біля сходів все ще стояла Христина і рукою посилала їм останній поздоров. Аж вітер мракою, як маляр білою фарбою, загладив контури цього сумовито-гарного образу . . .

«Їдьмо! Їдьмо все дальше і дальше! Ціле наше життя це одна їзда в невідоме. Їдемо й оставляємо за собою все, що дороге і близьке нашому серцю, щоб згадувати й тужити за ним з прекрасного далека . . . Романтики ми, романтики, дорога пані! Світ реальний, а ми романтичні. І в тім наша біда!»

«А може щастя? Требаж мати щось гарного в життю і треба, щоб воно було далеке, невловиме, як веселка, як настрій весняного ранка, бо тому воно й гарне. Богато гарного на світі».

«Богато гарного на світі», — повторив стиха. А подумавши хвилину сказав: «Що мені з того, що світ такий широкий, коли мене чоботи давлять!»

Замовкли, ніби в тишині шукали ниток дальшої розмови.

«Бердо́» — залунав голос нічного сторожа біля дзвінниці.

«Бердо́!» — відповіли йому лісами покриті горбки.

* *
*

«Вже девята година», — сказав встаючи і спираючись на холодне поруче. «Може кінець мого оповідання відложимо до другої стрічі. Боюсь, чи не наскучив вам, пані».

«Я так довго балакала з собою; радо послухаю голосу минулого».

«Голос минулого, як гомін зпоза світа, відриває нас від реального життя».

«А невжеж воно мені і вам потрібне? Невжеж нас на те не стати, щоб звільна відриватися від так званого реального ґрунту і переноситися в країну фантастичних тіний?»

«Ціле моє життя було guasi una phantasia, фантазія повна недомовлених акордів».

«Так скінчіть домовленим акордом. Оповідайте. Кінчіть».

«Не знаю, як ви. Але я, як їду куди, то зразу не спішуся, а як доїзджаю до ціли, то чомусь мені дорога довжиться, чогось мені робіться так скучно. Їдь! — гукаю на візника, їдь скорше!» Так і з отсим оповіданням. Треба мені принаглювати свого фантастичного коня, щоби спішився».

«Тільки не дуже, бо я люблю коні і не дозволю їх бити. Отже?!»

«Отже» за границею графчук вчився прав і слухав соціяльних наук, а герой мого роману кінчив медицину. Була це забавка для нього. Раз що старший, а друге що, як професор природописних наук, знав анатомію, фізіольоґію і таке друге. Докторат здобув summa cum laude .....

В горяче серпневе полудне вїхали в тінисту, добре їм знайому алею. Антоні підбіг відчинити браму, граф і графиня вийшли аж на сходи, на зустріч, з парку надійшла панна Христина. Румяна від сонця і від радости, що побачить брата. За нею, не поспішаючи, йшов високий, не старий ще мущина. Волосся низько стрижене, на носі, трохи за великім, цвікер, на пальцях мабуть нагнітки, бо йшов, як на завісах. Хлопці (графчука і його учителя поза очи все ще називали хлопцями) звита-

лися перше з господарями дому, а тоді підійшли до Христини.

Не була такою, як тоді коли їх прощала. Ніби не знала, чи тішитися з радости, чи плакати чогось. Її, звичайно так спокійні пальці, не могли знайти собі місця. Поправляли зхвильоване волосся.

«Як ви виросли, панно Христино!» — сказав він.

«А ви, як споважніли, пане докторе!» — відповіла вона. Нараз пригадала собі щось.

«Але я вас мушу познайомити з графом І . . .»

І познайомила. А потім подорожні пішли до своїх покоїв, щоб переодягнутися.

Витайте, кути, повні споминів незабутніх, ви зеркала, що нераз бачили наші облича, сумні і всміхнені, що ніби чекали на нас, щоби нам показити дерева, повні овочів дозрілих і те небо, найкраще в світі, бо своє, бо знайоме, бо до його полинула не одна наша гадка й неодно наше зітхання. Витайте, ми знов приїхали до вас!

Мій герой любив витатися, але прощань стерпіти не міг.

Тільки того пана з носом, трохи за довгим, рад був попрощати кождої хвилини.

Але він того не відчував.

Через нього не клеїлася розмова.

«Наші панове мабуть втомилися, — сказала графиня. — Може підете «до себе» відпочати, прошу!»

Це й помогло. ‚Добре уроджений' гість розпрощався й елєґантною двоколесною бідою покотився у свояси.

Ніби свіжим воздухом повіяло по хаті. Розбалакалися, і що лиш по обіді пішли передріматися. Антоні пильнував, щоб чути було, як яка муха перелетить по салях.

Доктор заснути не міг. Читав афоризми Шопенгавера, але повіки ніяк не хотіли клеїтися до сну. Як тоді, після

розмови з маршалком і з каноніком. Мов настирлива комаха жужжало в його мозку питання: «Що це за пан і чого він тут шукає?»... А розум відповідав: це не твоє діло. Чого він шукає, того не знайти тобі... Вона — графянка...»

Встав і тихенько вийшов до городу. Оглядав дерева, як старі знайомі. Деякі попідростали, змужніли, простягали сильні рамена, ніби визивали вітер, щоб боровся з ними. Але вітру не було. Літнє підвечірря лінивою втомою розніжувало природу. Навіть ставок посеред парку не хлюпотів филями об беріг, лиш вигрівався до сонця, котре озарювало його золотисто-румяною загравою. Весь краєвид паленів здоровим румянцем. Мимохіть прийшло йому порівнання, що і в нього тепер теке літо,така повня сил. Чомуж він почуває себе безсилим, — не розніженим, як розніжує літна погода, лиш прибитим, ніби перед бурею.

З тими думками дійшов над ставок. Глянув і в його плесі побачив Христину. Сиділа на горбку і її образ відбивався у зеркалі води. Хвилину не міг очий відірвати від нього. Але пригадав собі, що ніяково йому, як хлопчикові, вдивлятися в тую з'яву і підійшов до неї.

«Я гадав, що ви спите, пані».

«Те саме я про вас гадала».

«Мені якось не спиться».

«І мені ні».

Засміялися.

«Сідайте, прошу» і зробила йому місце біля себе. Так якось просто виходило це, так щиро, що здивувався.

«Дивуєтеся? Нема чого. Ми давні знайомі. Мало того, я вам довірюю, пане професоре, як нікому другому».

«Богато чести!»

«Киньмо зайві слова. Я ждала вас. Хочу вашої поради. Діло важне. Рішаючий момент у моїм життю... Цей пан, якого ви бачили нині, старається о мою руку. Батькові він не подобався. Але мати хоче, щоби я віддавалася за нього. Та ви не знаєте мого батька й мами».

«Якже не знаю? Яж кілька літ живу у їх хаті».

«Так, але вам не відомі наші родинні тайни... Не все золото, що світиться, мій пане!... Батько, прегарна людина. Та за молоду мав деякі гріхи. Подорожі, дорогі книжки і таке друге. Дідич великаго маєтку і славного родового імені стояв над берегом руїни. Оженився з донькою богато промисловця, котра своїми грішми виратувала його. Нині наш маєток оден з кращих в краю. Тепер знаєте, чому воля моєї мами має окрему, рішаючу силу. Порадьте, що мені робити?».

Сказала це з такою щирістю, ніби дійсно шукала в його останнього ратунку.

Понурив голову і паличкою на піску рисував букву «Х». Вже мав додати до неї «Р», коли отямився і скоренько затер тії букви.

«Панно Христино! Те, що ви сказали мені, то така несподіванка для мене, таке важке питання, що я ніяк не можу відповісти. Колиб я так дуже, так без мірно не... шанував вас, можеб і не надумувався довго, а так, я вам лиш скажу, що на мою гадку ваш батько краще розуміється на людях, — на людях, а не титулах».

«В тім то й річ. Я до титулів також не привязую ніякої ваги. Ціню чоловіка. Хочу жити, а не вянути, не лицемірити ціле життя, не ошукувати других і себе, хочу бути людиною. Пане професоре, вірте мені, що колиб не батько, я одної гарної днини вилетілаб з цеї золоченої клітки, порвалаби з брехнею й облудою, була би

бідна, але свобідна. Та мені жаль батька. Він добрий, якже мені його робити нещасливим? Та ше одно. Чи хватить в мене сил витрівати до краю? Де мій союзник?.. Брат?.. Він за мамою тягне. Пане професоре — порадьте мені!»

«Я природописник і лікар. Може те, що вам скажу, дивно буде звучати в моїх устах... слухайте голосу вашого серця! Хто в молодих літах не слухає серця, тому в пізнійших і розум не поможе».

«Більше нічого не можете мені сказати?»

«Можеб сказав, але...»

«Але?»

«Але я надто гордий...»

Зірвалася на рівні ноги.

«А я гадаєте, ні?» І очи її спалахнули таким огнем, якого він ніколи не сподівався.

«Мущинам здається, що тільки вони можуть бути горді, а жінка повинна себе приносити в жертву. На вашу гадку щирість, — це пониження, це обида для мужескої чести».

«Я того не гадаю, панно Христино. Мені годі бути щирим».

. . . . . ; :

«Більше нічого не хочете мені сказати?.. Мовчите?..

Кивнула головою і пустилася з горбка до палати.

Хотів летіти за нею, обіймити руками її коліна, порох здмухувати перед нею, але гордість не пустила його... Графянка!

На плесі ставку видно було буйну чуприну, в яку впилося десять кріпких пальців.

* *
*

«Мабуть буде буря, — говорив граф, — коли того вечера перед вечерею всі домашні зібралися в покою при веранді. — Моя нога, то найкращий барометер. А ви як гадаєте, пане докторе?»

«Коли маю бути щирим, то ніяк. Що мені буря? У вашій палаті все була така гарна погода».

«Була», — повторив граф і махнув рукою. Дальшу розмову на тую тему перервав Антоні.

«Прошу не гніватися, що приходжу «з Гіобовою вістею». — (він любив іноді висловлюватися святочно), наш коваль нагло занедужав. Кував саме дереша ясної панночки, як напали його корчі. Боюся, чи це не холєра, — перепрошую за погане слово».

«Прошу на мене не чекати з вечерею», — сказав, зриваючися з місця доктор.

«Якже так? — здр..увала його графиня. — Коваль може годинку зачекати, не вмре, а ви з дороги, та ще підете без вечері, хто видів?»

«Це мій обовязок. Я лікар».

Вклонився і вибіг.

До палати вже не вервув.

Була це дійсно холєра. Замешкав на економії. Там і харчувався. Палату казав відокремити і поставити варту. Поробив усе можливе, щоби погана недуга не переступила високих порогів.

На другий день приїхала комісія з міста. Походили подивилися, привезли карболь, казали позамикати копані криниці і відїхали. А доктор лишився і лічив. Фізик через вікно оглядав хорих, він ішов до ліжка. Не боявся. Боявся тільки о них, у палаті.

О себе не дбав.

Ціле літо борикався з тим страшним ворогом, аж поборов його.

Втомлений пішов на осінні маневри, ще раз давши гострі прикази двірській прислузі, як має поводитися, щоб не занести до двора заразків недуги.

* *
*

Маневри не вдалися. Осіння слота попсувала всі пляни. Виступили з берегів ріки, терен перемінився в одно велике море. Вправи скінчилися скорше, ніж було заповіджено.

Нашому докторові прийшлося ще кілька днів перебути в повітовому місті.

Цілий день касарня, стрільниця, тощо, а вечером офіцерське касино.

Тут грали в білярд, в карти, пили вечерю, дехто випив трохи і коло півночі розходилися по кватирях. Треба щось з довгим вечором зробити.

До офіцерського касина належав також староста, президент суду, взагалі «повітова сметанка». Заїздили й дідичі, особливо молодші панове, щоб забавитися.

Доктор заходив до касина більше з товариського обовязку, як для приємности, бо він не грав і сплетнями не цікавився.

Сідав у читальні коло довгого стола й читав часописи, котрих було досить богато.

Раз читає якийсь «Rundschau», а за плечами, на скіряній канапі і на високих фотелях кількох панків забавляються розмовою «на біжучі теми». Не звернув би був уваги, колиб не почув імени своїх господарів, графів Ґ.

Говорять про них. Насміхаються із графа, котрий не

вміє вдержати традицій, з аристократа робиться буржуєм, ще трохи і до решти здемократизується, схлопіє.

По графі прийшла черга на графиню, упало слово «мезаліянс», гріх проти «блакитної крови» і таке иньше. Мій герой озирнувся. Гадав, що в такий спосіб зверне на себе їх увагу і припинить розмову. Але це мабуть дало притоку до ще живійшої забави. Не тільки говорили,—сміялися. В сміху почув декілька разів імя Христини. Не втерпів. Повернувся в кріслі і сказав:

«Панове, будуть ласкаві, скінчити цю розмову».

Панове зглянулися по собі, — хвилина мовчанки, а тоді:

«Як ви це розумієте?»

«Звичайно. Одно — тут читальня, а ви своїми смі-хами не даєте мені читати, а друге, люди, котрих коштом ви бавитеся, це мої знайомі і я не можу дозволити, щоби на публичному місці їх обиджали».

«А ви хто такий?» — спитав нараз оден з товариства, стаючи перед ним у повний ріст і поправляючи рукою цвікер на горбатому носі.

Доктор пізнав графа І...

«Виж мене знаєте. Я Др. медицини Михайло Н.»

«Не пригадую собі. Можливо... Др. медицини... Гарно. Як будемо потрібувати лікарської помочі, то звернемося до вас».

Доктор встав, оперся спиною об стіл і, на силу здержуючи гнів, — сказав: «Пане графе, гадаю, що ви вже тепер потрібуїте тої помочі. Не пізнаєте людий і тратите розуміння, що годиться, а що ні... Панове, прошу не бентежитися... Я говорю свідомо і відповідаю за свої слова. До півночі знайдете мене в їдальні, а пізнійше я до ваших услуг в готелю, цей самий дім, другий поверх, число дверий 64».

Повернувся і вийшов.

В їдальні попросив двох знайомих офіцерів, щоби разом з ним зїли вечерю, за вечерою докладно разсказав їм свою пригоду і просив, щоби не відмовились бути його свідками, коли молодий граф визве його на двобій.

Згодилися і випитувалися, які його окремі бажання. Ніякі. Йому байдуже шаблі чи пістолі, легкі, чи важкі услівя двобою, просить тільки, щоб річ брати поважно і не робити комедії. Він хоче боронити доброго імені людий, в котрих хаті від кількох літ живе і котрих поважає, з окрема імені дівчини, котра не може себе боронити і котра не дала ніякого приводу, щоб її імя кидати на паркет публичного льокалю. Треба провчити цих Дон-Хуанів, що є на світі цінности, від яких їм вара!

Серед цеї розмови появилося в їдальні двох панків з поважними мінами, котрі позадирали голови в гору й видимо шукали когось. Доктор догадався, що це свідки графа І... Встав і, коли вони підійшли до нього, сказав спокійно:

«Панове, певно до мене у відомім ділі. Маю честь представити моїх секундантів. До милого побачення!» — вклонився легко і вийшов.

Пішов до свого покою, на гору.

Хвилину ходив від дверий до вікна, щоб заспокоїтися, а потім кинувся на канапу і закрив очи руками....

* *
*

Як глупо! Стільки літ важкої праці, безупинного змагання, щоб добути собі місце під сонцем, а тепер, — може вже за кілька годин, — віддасть себе на ласку й не ласку сліпого припадку. Один кивок, або один мах шаблі

і життя його згасне, як свічка, за подувом вітру. Дійсно глупо. Стільки віків людської культури й нічого мудрійшого не придумано від поєдинків, від Божого суду, ніби Пан Біг не має иньшого діла, лиш рішати спори розгорячених голов. Та годі! Живеш поміж людьми і мусиш жити, як люди. Не міг же він удавати, що не чує розмови. Може вони й нарочно говорили при нім, щоб, спровокувати його. Аристократичні провокатори! Може гадали, що передасть їх розмову, графові і графині як лакей, котрий доносить, що на його панів говорять... Не такого знайшли...

Як добре що не має на кого оглядатися. Нікому криви не зробить, коли завтра перенесеться на другий світ.

Напише оден лист — і скінчені рахунки...

Застітив свічку і протягом кількох хвилин написав завіщання, розпорядився своїм невеличким маєтком.

Позіхнув... So ist das Leben!

А всеж таки інтересно жити!

І йому зробилося жаль того знання, котре придбав собі, тих намірів, котрі снував на будучність, мов паук свою тендітну пряжу, тих фантастичних надій, котрі як веселка після бурі, з'являлася на його хмарному небі. Може більше не побачить її, — Христини, — Христі!

І вперше зрозумів, яка вона дорога для нього, як він її любить.

Перший раз зважився сказати собі це слово.

А разом із тим, як молодий хлопець, почував у собі якусь романтичну радість, що стає в її обороні. Як згине — Вона знатиме, що за неї згинув. На все життя збереже добру память про нього, — добру память, якщо иньшого почуття не носить в своїм серці.

Хтось застукав до дверий.

«Прошу!» —

Це прийшли його секунданти.

Від них довідався, що поєдинок відбудеться о шестій годині рано. Шаблі, — шпадони, без перевязок, до першої крови. Місце, — стара уїзжальня. Все приготоване як слід. Лікарі будуть ждати. Нехай кладеться і засне на годинку. Пів до шестої прийдуть по нього. До уїзжальні другий вхід, від городу. Увійдуть непомітно. До побачення!

Глянув на годинник, — друга по півночі. Чому не пізнійше? Ще 4 години дожидання, чотири години довгі, як вічність.

Не розбираючися положився на отоману й заснув.

Приснилися йому зелені свята і рідна хата, ціла обмаєна, як заквітчана дівчина в літну неділю. Шуваром скрізь пахне. На ґанку батько й мати. Він до них приїхав у гостину. І не сам. Привіз молоду жінку. Крізь дикий виноград падуть соняшні цятки на її вишивану сорочку, а від червоних коралів палають білі щічки.

«Правда, як гарно в нас на зелені свята, Христино? А підіть ви, дітоньки, в город, — там справжній райок!»

І вони йдуть. Все далі й далі в тую погоду, в цей спокій, а вишні сиплять на них свій білий цвіт...

Христино!...

. . . . . .

На ратушевій вежі вдарило пів, хтось застукав до дверий і він збудився.

«Нам пора! — сказали його свідки...

Який гарний сон, і яка погана дійсність, — подумав собі...

. . . . . .

* *
*

«Чому?» — кинула нараз графиня, перериваючи оповідання доктора.

«Спитайте Христини», — відповів він.

«Чому тільки Христини, чому не його, вашого героя? Спитайте, чому він не сказав, що її любить, може вона того слова чекала як спасення!» — і стояла перед ним, як перед обжалуваним прокуратор. А він тільки голову схилив, не знаючи що відповісти.

«Чому не сказав того слова; чому?»

«Бо боявся відмови».

«Такий він психольоґ. Мав час і нагоду догадатися, що дівчина йому не відмовить. Годі було вимагати від неї, щоби перша кинулася йому на шию».

«А родичі? Як не батько, то мати сказалаб ‚ні'. Настала би буря в палаті, родинна драма, а він її любив і не хотів робити кривди».

«Не хотів робити малої кривди, а зробив велику».

«Так гадаєте, пані».

«Я певна того. По бурі булаб настала погода, а так по погоді прийшла довга, довга слота. Осінні захмарені дні. Такі ви! Кажуть, що жінка то сфінкс, що в неї два, а два, то лямпа, а виж, мущини, що? Ваш герой не боявся за кілька марних слів наставляти свої груди, але сказати правду боявся, боявся захмарити погідне небо над кришею двора. Дивно!»

«Не одно дивно на світі. Він був чоловік, а кождий чоловік має щось таке, чого боїться. Військовий кінь до атаки йде, а корча перестрашиться, або камінця при дорозі. Мій герой боявся, що прийдеться йому покинути двір і що може не побачить її ніколи. Боявся того».

«А не боявся, що її віддадуть за короткозорого графа».

«Так, але це могло статися колись, а покинути двір прийшлось би йому зараз. Відкладав з дня на день».

«Відкладаний сир добрий, — кажуть сільські люди. — Такий то він герой!»

«Він не герой, він лиш чоловік. Герой повісти, це тільки, що головна особа в повісти».

«Розумію. Але це не оправдує його».

«А її?»

«Яке їхало, таке здибало. Зібралося двоє неспосібних до життя, і змарнували щастя».

«І змарнували щастя», — повторив глухо. А помовчавши хвилину сказав.

«Знаєте, пані, що? Я цеї повісти не буду писати. Бачу, що вона не видержить критики. Скажуть — сентімент, романтика і більше нічого. Люди без хребта, тіні. Знищуть мене. Бачу, що й повість не така легка річ, як здається. В житті воно правдиве, а на папері ні. Так само дивишся часом на захід сонця і не можеш налюбуватися тою фантазією красок. А най це намалює маляр, то скажуть: неправдиве».

«Треба вміти намалювати».

«І треба вміти написати, а що я не вмію, так прощай мій герою, прощайте молоді літа, розвійтеся по лісах, по полях, по пустих салях палати як тихе, невідомо чиє зітхання!»

Глянула на нього і зробилося їй жаль. Перехилила голову на бік і прижмурюючи одно око сказала:

«Але ви не гніваєтеся на мене, правда, що ні?»

Пригадав собі, що так говорила колись, давно, як ще дівчинкою була, як вернула з купелі й розказувала, що не могла купатися, бо бузько дивися на неї. Така сама була! І пригадалися йому всі тоті гарні хвилини, що їх пережив тоді і беручи її за руку відповів.

«Пані, як же я міг би гніватися на вас. Їй Богу, — хоч як хотів би, не можу».

Ну, то й добре. Вірте мені, — я вам не хотіла прикрости зробити. Тільки так мені жаль зробилося вашого героя, так жаль і я це по щирости сказала. Ви мені дальше про нього розкажете, правда?» — і знов дивилася на нього тим легко прижмуреним оком, — правда, що розкажете?».

* *
*

«Як що ваша охота послухати, то добре. Але я гадаю, що не нині, а колись другим разом. На нині досить».

«Ні, я хочу нині. Конче нині! Нині так гарно. Маю настрій. Може другого такого вечера не буде. So jung kommen wir nicht zusammen». І всміхнулася. «Знаєте, я чекала на вас».

«Справді?»

«А вжеж. Мені навіть,—тільки не будьте дуже горді,— мені навіть скучилося за вами. Я так зраділа, як ви несподівано приїхали до мене. Такий добрий сусід».

«Більше сусід, ніж добрий . . . Сусід і більше нічого?»

«От, бачите, які ви! Вам подати палець, а ви за руку хапаєте. Но, але досить цього словесного бою. Я тепер подивлюся, що чувати з вечерою, а тоді дальше буду слухати».

І вийшла.

Доктор лишився сам. «So ist das Leben!» — сказав і зітхнув.

В огороді рожі і лелії
Пригадають літа молодії.
А розцвілі черешні і вишні
Пригадають мрії нам колишні,
І посиплеться їх квіття біле
На волосся з горя побіліле.

Пощо він почав це оповідання? Пощо роздмухувати ватру, яка вже попеліла? На те, щоб знов попечи собі пальці? Минулого не вернеш. Не вернеш молодих літ, — вони вже за горою. Всьому винен нинішний вечір. Тай гарний же він! Такий погідний, теплий, ніби зима десь дуже далеко, а вона вже може закрадається до нас, тая біла, студена зима . . .

. . . . . .

* * *

«Мої ще не вернули. Мабуть їздять лодкою по ставі і любуються місяцем. Я їм не дивуюся, молоді! Він, себто мій агроном, цілий тиждень працює, а Марійка любить забігати на приходство, бо там є молодое товариство. Співають, грають, деколи погуляють собі. Нема то, як молоді літа. Правда, мій пане?»

«Так, правда, моя пані!»

«Оповідайте. Я готова слухати. Тільки одно прохання. Як найменьше ліризму».

«Не любите його?»

«Навпаки, люблю і якраз тому не хочу».

«Два, а два, це лямпа».

«Кінь на багнети йде, а камінця боїться» — І знов прижмуреним оком глянула на нього.

«Не дивіться так на мене пані! Їй Богу не дивіться!

«Чому?»

«Бо ви не знаєте, як мені робиться на серці».

«Ха-ха-ха! Добродію, цеж осінь, осінь, осінь, гарна, а все таки осінь! Осінь на дворі і осінь у душі . . . Ну оповідайте!»

«Розсказуйте, дідусю! Правда?... Та хай буде й так. Слухаю вашого приказу й оповідаю».

Сів на своє місце, руки поклав на поруче фотелю і дивлячись на молочну дорогу, казав.

* *
*

«Ранок був поганий. Падав осінний дощ. Доми виглядали як змоклі кури. Коміни, ніби голови в рамена, повсувалися в дахи, з дахів спливала дощівка. Перед уїзжальнею стояла велика карита. Коні похнюпилися, візник натягнув ґумовий каптур і дрімав. Доктор погадав, — «хтось із нас двох цим возом поїде, може на другий світ. Га, щож, як їхати так їхати, — поїдемо!»

Переходячи попри повіз усміхнувся, — візник, це був оден з товаришів-офіцерів. Це теж товариська прислуга, щоб непокликаних не вмішувати в діло.

Відчинили фіртку й увійшли на подвірря, заросле травою, бо до уїзжальні ніхто не заходив, хіба раз у рік перед парадою, в річницю битви під Кустоццою, бо тут стояла всяка військова парадна бутафорія.

Перед брамою двох військових лікарів курили трабука.

Майор від уланів, відомий в полку рубака, щось їм розказував. Стояв, розкрачивши ноги, ніби в сідлі сидів і розкладав руками.

Він мав порядкувати двобоєм.

«Га щож! Хіба підем до середини?» — сказав майор.

«Підемо», — відповіли й увійшли.

В середині було темно. Що лиш як відчинили браму, доктор побачив дві гарматі, якогось типу з часів Йосифа II.

чи Марії Терези, кілька муніційних возів, старосвітські списи, прапори, космополітичної краски, бо дощ поспирав коліри, бляшані шоломи і таке друге.

При дверях фотель, в яких любили сидіти наші діди, біля нього лавка, на лавці плящинки, ножиці, вата, всілякі знадоби хірургічні і дві бляшані коновки з водою.

«Котромусь з нас припаде честь, сісти на цьому пристолі», погадав доктор.

«Як гадаєте, панове, — сказав майор, — не буде тут за темно?».

«Ясно не є» — відповіли лікарі. «Можеб так відчинити вікна».

Відчинили і зробилося яснійше.

Заскрипіла фіртка, увійшло трьох панів.

Холодне привитання, хвилина мовчанки, на ратушевій вежі почав дзвін видзвонювати шесту годину.

«Панове — різко сказав майор, — приступаємо до діла!» — і подав лікарям шпадони.

Оглянули й промили їх карболевою водою.

Противники роздяглися і взяли шаблі до рук.

Майор уставив їх проти себе. Став біля одного, глянув як світло паде, потім підійшов до другого і знов глянув, — добре.

Двох секундантів, теж із шпадонами, стали в поготівлі.

«Заки пічнемо — говорив майор — ще раз питаюся, чи панове не схочуть замиритьсяˮ.

Доктор глянув на графа. Цей був білий, як стіна і дріжав. Але не промовив ні слова. Доктор теж мовчав.

«Як ні, — то: раз, два і — три!»

Правими ногами виступили вперед, схрестували шаблі, від бляшаних шоломів і від бронзових дулів гар-

мат з часів Йосифа II, чи Марії Терези відбився дзенькіт, якого крім поєдинку не почути нігде.

Граф був високий, мав довгу руку, його не легко було досягнути. Але він видимо бентежився, не досить кріпко водив шаблею і не досить бистро слідив за рухами очий противника. Докторові сто гадок перелетіло через голову. В бренькоті шаблі він почув звук: Христя...

Скінчити, як найскорше скінчити цю траґікомедію, — він же лікар, має лічити рани, а не завдавати їх, він по переконанням поступовець, а поєдинок, це пережиток середновіччя, — до того граф дріжить, це не герой, а трус, всьо таке погане, — скінчити!

Вістрям своєї шаблі повів по шаблі противника, наляг на неї, не дав йому увільнити своєї, нагло біля рукоятки спинив, нервово, але сильно, скорим як блискавиця «сіканцем» застукав його, — шах! — і...

Граф зробив лівою рукою рух, як колиб шукав якого опору, перехилився взад і в оден мент став як червоний стовб.

Його підтримали, посадили в фотель і лікарі приступили до діла.

Почалася звичайно в таких припадках біганина.

Відмили голову, скоренько обголили волосся і взялися зшивати рану.

Граф стогнав. Крізь затиснені уста добувалося: «Єзус Марія!»

Доктор відвернувся від цього гидкого образу.

«Чому він, а не я?» — питав себе. «Чи справді суд божий покарав його?»

До нього прийшли його секунданти. Мовчки стиснув їм руки. В трійку підступили до фотелю, в якім сидів граф, з обвязаною головою, мов у білому турбані. Його заливали токайським вином, котрого запах розходився

по уїзжальні, мішаючись з таким противним для людського почуття запахом крови.

«Пане графе!»

«Пане докторе!»

І противники подали собі руки.

Молохови чести принесено достойну жертву...

* *
*

Потім дали знак, повіз підїхав під саму фіртку. Графа обтулили плащем, на голову накинули шаль і під руки повели до повозу. Оден з його свідків сів біля нього, другий на лавочці в ногах, затріснули двері і повіз покотився липовою алеєю до підмійського села, в котрім у графа був свій замочок ловецький.

«Finita la comedia!» — сказав майор затираючи руки. «Всьо відбулося, як слід. Тепер черга на домашнього лікаря пана графа. Як панове гадаєте? — питався докторів, — чи графові грозить яка небезпека?»

«Мабуть, що ні, — відповіли поважно. — Що найбільше може прийти запалення окости. За яких три до чотири тижні виїде за границю. На війні не так рубають і люди вилизуються. Ми свою роботу зробили чисто і справно».

«Дякую панам! — сказав майор. — А теперь може підемо до, менажі на снідання. Я казав приготовити дещо. Просимо».

Мій герой, що лиш тоді отямився, що випав із ролі.

«Пане майоре, позволите, що я буду господарем, а панове моїми милими гостями, супроти котрих я нині затягнув важкий довг вдячности».

«Ми сповнили тільки звичайний товарський обовязок» — відповіли гуртом, ідучи до менажі.

* *
*

Там в окремій бічній кімнаті був накритий стіл на 6 осіб і заспаний вояк чекав приказів незвичайного в ту ранню пору товариства. Горячий ґроґ, зимна перекуска, пиво, потім бефштеки і вино.

Скінчилося, як звичайно, шампаном.

Майор був у своїм живлі, лікарі перечилися, чим і як краще сшивати рану, секунданти не могли погодитися кілько було квартів а кілько терц і як вони йшли по собі. Просили доктора, щоби вирішив це питання.

«Слово даю, панове, що не знаю. Я про те не думав».

«Але ваш, трік, з отсим сіканцем був надто, ризиковний, — обізвався майор, — бо він потрібував лиш оттак зробити, о!» — тут майор взяв свою важку шаблю і став показувати, як повинен був виглядати протинаступ, з такою силою, що лікарі відсунулися геть під стіну і голови відповідно до його рухів перехилювати то в один, то в другий бік.

На щастя майор пригадав собі, що о 9 має службу.

«Дуже мені жаль, панове, що мушу лишати таке симпатичне товариство, але служба ще більш нетерпілива й невирозуміла ніж жінка. До милого побачіння при найблизчій того рода нагоді!»

Доктор ще раз подякував йому й цілому шановному товариству за труд, стиснули собі руки й розійшлися.

Доктор пішов до готелю, зібрався, післав по фякра і поїхав до дому.

Кілька миль їзди болотнистою, хоч мурованою доро-

гою, крапання осіннього дощу, як би хто тарабанив по буді, попас у якійсь коршмі і під вечір відчинив Антоні браму.

Фякер обїхав пів ґазону і — приїхали.

* *
*

Перебрався, увійшов до сальону і застав там одну тільки Христину.

«Ох лишенько! Які ви стали, пане докторе! Не вжеж ви так втомилися на тих поганих маневрах? Тай погодаж була! В нас усі куди ходять то позіхають, хоч воно і як не «комільфо».

«І ви, панно Христино, змарніли. Личко так зблідло, на устах нема тої краски, що була перше».

Немов, щоб заперечити його словам спаленіла аж по саме волосся.

«Я також відбула свої маневри», — сказала тихо, стаючи у вікні, з лицем на салю, щоб не міг добре бачити, що діється на її обличчю.

«Ого! Що я чую!» — сказав доктор.

«Так, так, — набираємося життєвого досвіду, шановний пане докторе. Вже й час! Двайцята весна минає».

«Щож такого?»

«Богато говорити, а мало слухати. Лишім; колись другим разом. Ось і мати надходить».

Графиня привитала його ввічливо, але зимно, ніби забула, з якою саможертвою працював він недавно, щоб побороти холєру, як тоді піклувався ними, а не дбав про себе. Правда, це був лікарський обовязок, але й обовязок має свої границі.

Зимно, яким повіяло на нього від графині, огрів граф. жвавий, бадьорий, як звичайно дуже старанно вбраний підійшов до нього і обійняв, як сина.

«Славити Бога, що ви вже вернули! Не знаю, як вам за нами, але нам за вами таки добре скучилося».

«Жартуєте, пане графе».

«Ні, чесне слово. Спитайте моєї дружини».

Дружину, як раз у цей мент напав кашель.

«Пані графиня перестудилися».

«Так, трохи. Поганий час. Дощі і зимно».

«На ніч дамо аспірини, пані графиня полежать два-три дні в ліжку і, як рукою відійме».

«Не варт турбуватися нами. Ми вже старі; наша річ біля печі сидіти і кашляти. Тепер на молодих черга. До них належить світ, вони тепер усе, а ми нічого . . .».

Сказавши це, значуче глянула на доньку, котра голову до долу схилила.

Доктор догадався, що тут у його відсутности щось зайшло, але не міг догадатися, що таке.

За хвилину надбіг з ліса графчук. Навіть не перебрався, тільки вскочив у ловецькому вбранню і кинувся докторові на шию. «Як же мається, коханий професор? Здоровий? Чогось посоловів ? . . . Алеж вам до лиця офіцерський однострій! Правда, мамо, пану професорові дуже добре в ґранатовім ‚вафенроку' з золотими ґузиками і зі звіздками?»

«В офіцерськім однострою кождому мущині добре, — притакнула графиня. — Він відмолоджує мущин».

Доктор зрозумів отсе «відмолодження» і в душі питав себе яка муха сіла графині на ніс? чого вона хоче від нього? Колиб знала, що він нині рано за їх честь своє життя на непевну карту клав, — можеб инакше ставилася до нього.

А графиня: «Офіцерський «однострій» кождому до лиця, але вбігати до сальону прямо з ліса, з болотом на чоботях, — це якась нова мода, це легковаження родичів, мій молодий пане графе».

Графчук поцілував маму в руку. «Прошу вибачення, але я так втішився доктором, що — забувся. Графиня простять мені цей гріх, — прошу вибачення!»

«Не графиня, а мати!»

«Мама добродійка!» — сказав графчук і побіг, щоб перебратися.

До підвечірку явився в жакеті, в лякерах, з шовковою хусткою в лівій нагрудній кишені, тої самої фарби, що й краватка і з хризантемою теж такої самої фарби.

Це була ніби відповідь на докір графині, бо молодий панич у себе, дома, як не було гостий, вбирався гарно, але не так вибагливо.

Тая відповідь ще більше впевнила доктора, що в дворі йде якась тиха боротьба між графинею та рештою родини. Питатися не було як і кого. Хоч зжився з ними, але в їх родинні непорозуміння ніколи не встрявав. Догадувався тільки, що тут діло між графинею й дітьми, мабуть на тему любови. Графчук? Ні, він до любови не скорий. Його вдача весела: стріляє, їздить конем, тішиться життям,—щасливий! Як що, то хіба Христина... І доктор пригадав собі останню розмову з нею над ставом і в уяві побачив її такою гордою, як тоді була, як з горбка збігала в парк, як вітер розвівав її легку суконку, як білі черевички ледви доторкалися землі. Так виразно побачив, що тільки руки простягни а спіймеш і пригорнеш до себе...

Христино! Христино!...

«Над чим так задумалися, пане докторе?» спитав нараз граф, перериваючи немилу мовчанку.

Доктора, якби на поганім вчинку зловили. Глянув на загнівану графиню, на Христю, що ложечкою колотила в чарці чай, ніби хотіла виворожити, чи буде погода чи ні, на добродушну усмішку графа і на веселі, молоді очі свого ученика — і так йому зробилося, ніби те все, десь на образі, в книжці, в уяві, а не в дійсности, ніби й він не дійсний, а припадково занесений якоюсь грою долі в цей кружок людий з иншого світа.

Дивився і не відповідав нічого.

«Буджу вас, пане докторе!» — сказала Христина.

А граф спитав: «У якій красці?»

«В красці морської води», — відповів доктор, не подумавши над тим, що каже.

Якраз такої краски суконку мала на собі Христина.

Граф усміхнувся, а графиня піднесла хусточку до уст. Її знов напав силуваний кашель.

«Признайтеся, пане докторе, — почав граф, — може вам на маневрах перейшла дорогу яка Мінерва, Палляс Атена, або по крайній мірі Діяна. На маневрах всячина буває. Ночується по дворах, нині тут, завтра там, вояк без фантазії, як стрілець без рушниці».

«Пан граф певно з власної практики говорять», — запримітила графиня і стягнула уста на шнурочок, — іронічно.

«Фуімус Троес, — кохана графине! Еротика річ людська і не найгірша з усього. Молодість має свої права, яких поневолювати не вільно».

«Є люди, що до смерти хотілиб хіснуватися тими правами», — відповіла графиня і знову уста стягнула на той самий шнурочок.

«Краще до смерти бути молодим, ніж постарітися передчасно»,—відповів граф і знову звернувся до доктора. «Розказуйте що про маневри! Най пригадаю собі молоді

літа. Я також колись відбував військові вправи, — гей! гей! Нема то як молодість, мій пане! Вірте мені, що хто не випє молодого вина цілу повну чарку, тому й найстарше не буде смакувати. Наші пані не хочуть того розуміти. Вони свій пуританізм посувають за далеко. Хотіли би, щоб усьо складалося по їх гадці, так як вони собі в пасіянсах повикладають. А життя мудрійше від нас і сильнійше. У його більше фантазії, ніж у бабських кабалах».

«Графе!»

«Не горячися, моя кохана, яж не ображаю тебе, я загально говорю. Тішуся, що доктор вернув і хочу собі побалакати трохи».

«Панове найкраще балакають з циґаром в устах в своїх мужеських апартаментах».

«І це приємна балачка, але гадаю, що життя, така інтересна тема, про яку варт балакати всім «дорослим», — а між нами, славити Бога, малих дітий нема».

«Вільному воля», — вицідила крізь уста графиня і подзвонила на льокая.

«Антоні скаже викотити «коч», поїду на прохід!»

«А ми підемо до ліса», — додав граф і глянув на доньку, сина і на доктора.

«Добре?»

«Добре, татку, тільки чи пан доктор не втомлені їздою?»

«Ні, панно Христино, я дуже радо перейдуся, бо і так голова мене болить. Прохід на свіжім воздусі, це найкращий лік».

Христина стурбовано глянула на нього.

«Але ви пані, казав доктор, вберіть на себе щось теплого, бо це вже осінь».

«Послухаю вас, пане докторе», — відповіла й перейшла до своїх покоїв. Графчук побіг на подвірря, дивитися, чи повіз для графині в порядку. Вона любила, щоби піклуватися нею. Син повинен був підвести її до ступені повозу, посадити, обтулити ноги, поцілувати в руку і побажати гарної дороги. Нині все те було тим більше потрібне, бо графиня в поганому настрою.

* *
*

В їдальні зістався доктор і граф.

Граф добув з кишені золоту папіросницю і попросив доктора закурити.

«Тепер ми самі, то й тут можна. Моя пані нині лівою ногою з ліжка встала. Жінка, доки молода, то як весняна погода, а як постаріється, то—осінна. А літо, бачите, у нас не дуже то й довге,» — усміхнувся. «Найбільші деспоти — розвезені діти, а за ними йдуть жінки. Сідайте! Графиня хотіла би, щоб усе було її гадці і волі. Ви, ніби свій, можу вам правду сказати. Не знаю, чи запримітили ви, чи ні, але всьому винуватий мій сусід, граф І... Жінка хоче, щоби Христина віддалася за нього...»

«А панна Христина?»

«Христині він не подобався. Вона тої гадки, що я. Це не до пари. Христині треба чоловіка мудрого і з характером, а мому сусідови і одного і другого бракує. Він вишумів, задовжив маєток, передчасно постарівся, і хоче, щоби моя донька принесла йому і гроші, і молодість у хату, і радість, і все. Скажить, — чи є тут справедливість? Нема, ні, нема! І тому я по стороні доньки. Раз чоловік живе, раз він молодий, най же тої молодости не

марнує легковажно. За що? За те, що пан граф десятий кіл у плоті якогось там пануючого роду? Пусте! Оден день пережитий з чоловіком любим і дорогим серцю більше варт від усіх «гонорів». А ви як гадаєте, пане докторе?»

«Я тої самої гадки, але традиції, пане графе, але жадоба почестий, блиску, світлости?»

«Суєта суєти і всяческая суєта», як у писанії стоїть. Це суща правда. Під вечір бачиться, який був день. Я теж під вечір свого життя бачу всі похибки молодости і жалую не одного нерозважного кроку. Рад би я, щоби мої діти не казали, що mądry Polak po szkodzie». Але моя дружина иншої гадки. В кождій жінці єсть щось з леді Макбет. Тільки не кожда такого росту, як тамта. На тім тлі почалася в нас, як вас тут не було, в своїм роді домашня війна, доходило до плачів, до монастиря і таке инше. Христина не піддається. Не знаю, звідки вона така взялася, хто на неї вплинув, але вона, знаєте — індивідуальність».

Доктор оглядав диван, ніби його у перве бачив, гарний диван.

«Так, панна Христина індивідуальність», — повторив, як відгомін у лісі.

На порозі появилася та, про яку мова.

«Підемо, татку?»

«Добре, ходім!»

І вони в чвірку пішли парком, дорогою серед двірських ланів у недалекий ліс.....

* * *

«Отсею-б?» — спитала нараз заслухана в оповідання хазяйка.

«Сею», — відповів Доктор.

«Ха, ха, ха! яка у вас память! Отже, бачите, що не цею, а тамтою гень», — і вона взяла його за руку й повела на другий кінець веранди.

«Тамтою, що нею як раз вертає товариство з приходства. Попливали собі лодкою, поспівали та йдуть на вечеру. Деканова подбала, щоби була круха печеня і на сметані гриби. А які вони вдоволені собою, яка там буде нині радість, скільки сміху, скільки сміху, скільки щирої розмови! Не дивуюся, що моя Марійка так радо біжить на приходство. Щирість бере. Без щирости нема щастя, мій пане!»

«Ми були не щирі».

«За мало щирі, і тому щастя погнівалося на нас«.

«Щастя погнівалося на нас».

«Відвернулося і пішло, де була щирість».

«Пішло і не вернуло».

«Осталася туга, туга за змарнованим щастям ... Але, — не попадаймо в сентіменти! Лишім це для молодших. Нам треба дивитися тверезо ... Знаєте, у вас добра память. Я вас тільки на одній похибці приловила, на отсій дорозі. Оден раз. Тому так радо слухаю вашого оповідання. Ви мені мусите його довести до самого кінця».

«Воно кінця не має. Це недоспівана пісня».

«Доспіваємо її в душі. Приїдите до мене завтра, сядемо на веранді, листки будуть сипатися нам під ноги, і разом з їх шелестом будуть гомоніти ваші слова. Гарно буде. Правда?»

«Побачимо. Я ніколи не роблю собі програми на другий день, живу з години на годину».

«Як же так?»

«А так, ласкава пані, бо як я лиш намічу собі який

плян, то безумовно станеться щось такого, що мені його помішає, от я і живу без пляну».

«Коли про щось важного мова, то може й так, але тих кілька кроків від вас до мене . . . »

«Мені вже не раз так близько було до щастя і — не спіймав».

«А може це не було щастя? Звідки ви знаєте, що це якраз щастя і скажіть мені, що таке щастя?»

«Фільозофуємо, ласкава пані!»

«Ваша правда. З сентіменту переходимо до абстрактів, а нам прямо з веранди треба перейти до освітленого покою, бо незабаром моя Марійка надбіжить. Нам, поважним, старшим людям не годиться до місяця сидіти сам-на-сам».

«Нам треба грати комедію до кінця» . . .

Погрозила йому пальцем і подала руку. Поцілував і увійшли в відчинени двері — гостинного покою.

Тут світився бронзовий павук, кругом по стінах висіли ґобеліни роботи Ґуґенотів. Мітольоґічні теми і мягкі полинялі краски вспокоювали око і думку. Канапи і фотелі — старосвіського фасону, скучали обтулені вашиваними покрівцями. Ніби їх обтулено під осінь, щоб не змерзли. Мягкий', пушистий диван пестив ноги господині і гостя. ‚Допчуть по нім а він такий гарний?' — погадав собі доктор і мовчав.

«Кажіть що!»

«Хібаж я мало балакав?»

«Правда. Тепер треба думати. Є над чим».

«Не видумаємо нічого . . . »

«Ого! Хібаж ми з вами такі недотепні? Може як раз прийде нам яка щаслива гадка до голови?»

«Так, — думаймо!»

. . . . . .

III.

Думати не було коли, бо надійшла Марійка. Здивувалася побачивши гостя. Розбіглася була, щоб обіймити тітку, і нараз зупинилася. На її виду малювалося майже діточе, природне заклопотання.

«Пан доктор, пан професор», — поправилася — «вже вернули? Так скоро, ми й не сподівалися».

Кріпко стиснув її за руку.

«Так, панно Марійко, я затужив за вами і вернувся, — казав дивлячися в її карі очи і любуючися її безрадністю, що творила такий привабливій контраст з тою весняною свіжостю, котрою так і несло від її дівочої появи. Він любив тую гарну й добру дівчину. Вона так живо нагадувала йому свого батька, а його доброго і незабутного, та на жаль, уже покійного ученика, одинокого брата Христини. Він нераз любив жартувати з нею, а вона не знала, як ті жарти приймати, поважно, чи так собі.

«Сідаймо, панно Марійко, ви певно дуже втомлені; веслували, співали, кидали очком».

«О що то, то ні! Я того не вмію».

«Пора навчитися. А нагода є. На приходстві бувають хлопці. Попович навіть гарний собі».

Марійка ще гірше спаленіла.

«Пан доктор не вгадали. Пан Стефан має нарічену».

«Можна відбити, — це також неабияке вдоволення».

«Можливо, не знаю і не хочу знати».

«Ого, то не добре! Панночка, яка не прібує того робити, зраджує, що її серце вже заняте, так дуже заняте, що на других кивнула рукою».

Марійка вигладжувала окладки своєї ясно-ліліової суконки.

«Пан доктор знущаються надімною, а я не вмію боронитися, бо пан доктор світовий чоловікє, а я селюшка».

«Навчимося, панно Марійко, навчимося. На те й життя, щоб навчитися усього. Але ви не гніваєтеся на мене. Правда? Будемо собі добрими приятелями; миж давні знайомі». І знов стиснув її горячу долоню і тримав її у своїй сильній мужеській руці, як дрібну, трепетливу пташку.

«А може це не пан Стефан, може я й справді не вгадав, може якийсь другий пташок улетів у золоту клітку».

«Що ви це, пане докторе, завзялись нині на бідну дівчину, — озвалася пані Христина, — дивіться, вона зараз розплачеться».

«Даруйте. Вже не буду. Но — но, не ломіть уст, панно Марійко, а сльози лишіть на пізнійше, вони все таки колись придадуться».

Двері від їдальні відчинилися і появився вифрачений Антоні. Він схилив голову і сказав по старому звичаю:

«Чай на столі!»

«Просимо, пане докторе», промовила пані Христина, подаючи гостеви рамя.

«От бачите, панно Марійко, як то зле не мати когось. Тепер самі йдете до столу». (хотів сказати сама, як сирота, але вчас вкусився за язик)

«Ви знов?» — погрозила йому хазяйка.

«Ні, ні, вже не буду... Але справді, як ми будемо в трійку їсти? Панні Марійці буде скучно з нами старими?»

«На це є рада, пішлемо по пана Хмелинського. Антоні, прошу покликати пана Хмелинського і сказати, що чекаємо з чаєм».

Марійка, почувши приказ, збентежилася і була дуже рада, що могла скрити це збентеження, подаючись до креденсу.

«А тиж куди?» — спитала її тітка.

«Додам четверте накриття, бо Антоні пішов».

Тітка притакнула головою і глянула значуче на доктора,

Доктор зітхнув. «Гей, гей, молоді літа! Нічо вас в світі не заступить, ні маєтки, ні слава, нічо!»

* * *

Увійшов Хмелинський. Молодий, стрункий хлопець, з буйною, русявою чуприною, з мрійливими очима й енергічно викроєними устами. Знати було, що він мрії свої вміє обстоювати, енергічно.

Хазяйка познайомила його з доктором.

«Пан Хмелинський, моя права рука в господарстві».

«Пані графиня надто ласкаві для мене».

«Ні, я тільки хочу, щоб доктор знав, хто ви такий... Сідайте».

Молодий чоловік сів біля панночки дому. По другий бік стола сиділа хазяйка і доктор.

«Якже ви себе почуваєте в нашім глухім куті?» — спитав його доктор.

«Знаменито, пане докторе. Я дуже вдоволений зі свойого першого місця».

«Ну, той гаразд, бо перші кроки бувають звичайно важкі, чоловік розчаровується,—уявляв собі одно, а стрінув друге. Я, бачите, говорю з власного досвіду, бо кілька разів зміняв своє заняття».

«А я свого теперішного заняття не хотівби кидати до смерти».

«Побачимо, може доля буде вам прихильнійшою, ніж другим. Вона химерна. До одних ставиться, як до рідних дітий, а з другими поводиться, мов із пасербами... А за великим містом вам не скучно?»

«Ніраз! Я люблю село і люблю землю, хоч своєї не маю».

«Хто її любить, цей її дістане. Треба тільки, щоб любов була не плятонічна, а енергічна. Ті, що плятонічно любили землю, вживаючися малярськими ефектами сільського краєвиду і захоплюючись вигодами побуту в панському дворі, потратили і землю і двори, а ті, що енергічно бралися за діло, здобули одно і друге».

«Я так далеко не сягаю думками».

«То зле. Треба великаго бажати. Молодий чоловік, що не ставить собі великої цілі, далеко не зайде».

«А хібаж на малому не можна бути щасливим?»

«Малим треба вдоволитися тобі, як велике не вдасться. Та на це маємо час. Гальмується віз з гори, а ви що лиш виїзджаєте на рівне. Розумієте мене?»

«Так, пане докторе, але я обережний чоловік, привик оглядатися на задні колеса. Не хочу бути гохштаплєром».

«І ним вам не треба бути. Молодий, здоровий, освічений чоловік має право змагати як найвисше. На мою гадку, суспільність, до котрої маємо щастя, чи нещастя належати, сама собі винна, коли нині не здобула того, що здобули другі народи; наша суспільність ставила собі дуже обмежені цілі, не проявила тої сміливої енергії, якою береться долю за гичку. Так, долю треба взяти за гичку, вона як не вїзджений кінь. Їздця котрий боїться коня, і до нього несміло закрадається, кінь скине та щей копитом ударить, а відважний їздець заїде тим самим конем, куди захоче».

«Нас учили вдоволятися малим, проповідували покору, милосердя, самовідречення, а гелєністичну радість життя старалися здавити».

«Я в публичних школах не вчив, але гадаю, що мій педаґоґічний напрямок ішов би якраз другими шляхами. Присипте ви горох землею, а він скільчиться і добудеться на верх і дивно дивиться, яку велику груду землі нераз така слабенька билина потрафить відсунути набік, щоби добутися до воздуху і сонця. Катеґоричний приказ життя сильнійший, ніж нам здається і безкарно поневолювати його не вільно. І пощо? Раз він є, значиться, мусить бути.

Чоловік, пан природи, він хоче контролювати навіть закони природи і нагинати їх по своїй волі і уподобі. зате і мститься природа, бо вона все таки сильнійша від нас, хоть льоґіка її друга ніж наша. А що торкається того, ніби то християнського світогляду, побудованого на аскезі, самовідреченню, тощо, то він був добрий за часів римської імперії, а не тепер. Його треба там, де буяє жадоба влади, поневолювання, насилля, а не серед народів, котрі терплять кривду і повинні боротися з нею».

«А Толстой».

«Це тема, про яку побалакаємо окремо. Я не приклонник учителя з Ясної Поляни. Він великий письменник та не реформатор людства. Тих реформ не переводиться на папері. Прібуйте оден день не противитися злу в вашім кружку діятельности, от хочби на отсім фільварку, а побачите, що з того вийде. Зі злом треба боротися!»

«А що таке зло?» — спитала господиня дома встряваючи після довгої мовчанки в розмову.

«Що таке істина?» — питався Пилат, вмиваючи руки. Поняття добра і зла, як усьо на світі, релятивне. Одні шукають правди і не знаходять її, другі не шукають і живуть по правді. Те, що ми нині називаємо правдою за якийсь час, серед инших умов, може стати брехнею. Але ми жиємо в часі і в просторі і мусимо числитися з тим що є нині і що істнує серед нашого окруження. Коли я визискую ближнього, живу з його праці і не поратую його в біді, коли я кривджу вдову, сироту, безборонну людину, живу не по правді».

«А Ніче.» — спитала панна Марія.

«Це антідотум на тую мягкість, на те розніжнення, якому піддавалися ми під впливом так званої християнської культури, антипод Толстого. Поет і фільозоф, — а Шопенгавер сказав, що годі бути фільозофом і поетом, хоч сам він писав непогані вірші.»

«Bald wird es Licht, auch in den tiefsten Gründen,» — зацитував Хмелинський.

«Як бачу, ви читаєте фільозофів,» — звернулася до нього графиня.

«Як маю зайвий час, читаю радо, — графине.»

«І добре робите, мій пане, — сказав доктор. — Фільозофія, це ґімнастика мозку. Руханка, як тепер говорять. Вона вироблює енерґію думки, щоб не думати по верху,

а входити в глибину кождого питания. Ніколи не почуває себе чоловік таким легким, таким спосібним до всякої праці, як тоді, коли хоч не довгу хвилину перебував у сфері чистої думки, поза реліґією, моралю, політикою, навіть поза антропозофією, поза містикою і окультизом.»

«А щож тоді остається для фільозофії?» — питала графиня.

«Фільозофія,» — відповів коротко доктор.

«Пан доктор приклонник Канта,» — запримітив Хмилинський.

«Так, я високо ціню цього велитня думки і гадаю, що після Христа його подвиг найбільший. Він зрозумів своє завдання життя і сповнив його — показав нам, яка сила і яка власть чистої і незалежної думки. Без нього ви фільозофуючи, встряваєте то в математику, то в хемію, навіть в альхемію, то в реліґію, то в психольоґію, бєтеся як птах у клітці і почуваєте себе приниженим і безрадним, а прочитавши вважно його твори, думаєте свобідно, ви дійсно — вінець творіння.»

«А невжеж дав він відповідь на усі наші, так звані вічні питання?» — спитала нараз графиня.

«Їх ніхто дати не може, бо тоді не булоб безконечности. Але він сказав: Handle aus der Mitte eines Willens, der zugleich sich selbst als allgemein gesetzgebend zum Gegenstande haben könnte» і цим він сказав богато. А таких висказів у Канта богато, навіть практичних, бо і йому практичне житя не буто чуже; він все таки був Німець.»

«А мене фільозофія відриває від життя,» — говорила графиня, і її бліді лиця стали покриватися легким румянцем на знак, що переймалася розмовою. — «Я радо читаю Шопенгавера, він такий вразливий на музику, малярство, літературу, а всеж таки він робить мене без-

сильною: пригадайте собі тілки отсі його слова: «Klopfte man an die Gräber und fragte die Toten, ob sie wieder aufstehen wollen, sie würden mit dem Kopfe schütteln.» Який розпучливий висказ.»

«Але чому? — ласкава пані, — казав доктор, нахиляючися до неї, — чому? Пригадуєте собі його другий висказ: «Könnte man allen Jammer der Welt in eine Wagschalle legen und alle Schuld der Welt in die andere, so würde gewiss die Zunge einstellen.»

Подумаймо над тим, і ви, ласкава пані і я, і скажім, чи це не правда? Думка повинна пособляти ділу, а не спиняти його. Народи, що вміють інтензивнійше думати, працюють інтензивнійше, доказом Анґлія і Німеччина. Славяни, люди чуття, сентименту, а до думання вони не скорі, хоч мабуть спосібні, навіть дуже спосібні. Чужа влада, як французька бона панночку, тримала нас осторонь від думки. Православіє теж своє зробило. А нам треба думати, думати, щоб працювати. Навіть нам, землеробам. Невжеж лови, балі і побут над морем з рулетою, фліртом та иншими додатками, ніби то панського життя, це одинока пожива для нашого духа? А мудра книжка, а гарна розмова, а сіра година зі своїм «я», свобідним від питань про векслі, контракти купна і продажі, і т. д. — хібаж воно нічо? Чоловік, котрий може жити гарно й добре а не жиє, бере важкий гріх на свою совість, бо щож тоді мають казати бідні й безталанні, для яких життя одна велика мука? У них пессимізм, річ оправдана, а в нас він хороба, хороба дармоїдів.»

«Пане докторе! — озвалася графиня — «як бачу і в вашім словнику не бракує крепких слів.»

«Слова повинні слухати гадок, — ласкава пані — а я привик у вашім милім товаристві говорити те, що думаю.»

«Я теж. Простіть, що перервала.»

«Це не промова, а розмова, свобідна обміна гадками і ми безнастанно одні другим перебиваємо. Моїж гадки, як можна було запримітити, йдуть до того, щоби вчитися, розвивати силу думки, але не спиняти ні охоти до життя, ні радости, ні стремління до високих цілий і не забувати, що чоловік, котрий назбирав у своїй голові богато знання, а нічо доброго не зробив, навіть тим знанням з другими, з менш освіченими не поділився, подібний до лихваря, котрий ціле життя збирав дукати, а перед смертію взяв миску сметани, всипав туди свої дукати, зїв і—помер.»

«От і придумали порівнання!

«Я його не придумав, дорогі пані, я його взяв із дійсности. Взагалі дійсність від уяви буйніша. Це зробив один з моїх предків, тільки він не був лихвар, а звичайний собі ощадний чоловік.»

«І що з ним сталося?» — спитав Хмелинський.

«Нічо. Поховали. Аж геть пізніше, в богато літ пізнійше, знайшли десь у сміттю миску з недоїдженою сметаною і з кількома дукатами, котрих смерть не дала йому проковтнути. Так, так, ласкава пані, чоловік, це дивний твір, одинокий на світі, як сказав, мабуть Кант, котрого треба виховувати.»

«Der Mensch ist das einzige Geschöpf, das erzogen werden muß», проговорив Хмелинський і спаленів. Прийшло йому на гадку, що може собі хтось подумати, немов то він пописується своїм начитанням.

«Браво! Браво! пане Хмелинський. У вас, як бачу память, нічого собі! Не закопуйтеж цього таланту, а розвивайте, бо то навіть у буденному нашому життю велика благодать. А тепер, коли наші чарки завдяки Антоньому повні, випиймо за виховання будучих людий!» Він

підніс свою чарку в гору. Хвилину надумався, а тоді доторкнувся нею до чарки панни Марії. Марія спаленіла нараз як рожа. Графиня запримітила це і тільки всміхнулася легко, усміхом яким всміхаються пані на старих портретах.

«А я всеж таки пю за здоровля будучого гарного, здорового, сильного чоловіка! — повторив доктор і випив чарку до дна. — «Не маєте чого, панно Марійко, соромитися такого здоровля. Молоді всеж таки близші до здійснення такого ідеалу, ніж ми».

«Пан доктор нині в особливім настрою», — сказала графиня, — я вас таким давно не бачила».

«Ви вгадали, графине. Нині я себе дуже добре почуваю. Може це радість, що вернув знад моря, а може спомини про давно-минуле, — не знаю. А до того вечера. Паштетики, печені курята і струдель з яблуками, — так гостила мене покійна мати, як бувало до дому приїду».

«Як раз тому я й казала приготовнити таку вечеру нині».

«Дякую дуже, я цього й догадувався, ласкава пані. І може як раз тому і був такий щирий у розмові, ніби тоді, коли до свого рідного дому їздив. Пане Хмелинський, вірте мені, що наше життя під крилами церков має — в собі якусь окрему арому, я сказав би, навіть окрему культуру, і то навіть гарну культуру. Відбився я від неї, бо так якось складалося моє життя, та не забув її. Раз добром налите серце в вік не прохолоне!»

«Я тільки за роботою забуваю про весь світ, пане докторе, ввечір як опинюся сам один у своїх чотирох стінах, то нераз питаюся, що там тепер робиться у нас? Всью хотівби знати».

«І чужого научайтесь, свого не цурайтесь! — це прості, але дуже мудрі слова. Та на жаль ми їх маємо на

язиці, а не на серці. Колиб не це, то не так виглядала би нині наша справа. Скільки то наших людий, навчаючись чужого покинули своє, і не тільки покинули, але зробилися ворогами свого власного роду і народу. Плюють у рідну керницю... Та паням ця тема мабут неінтересна, балакаймо про друге... Правда, графине?»

«Ні, цим разом, неправда! Ви знали мого батька».

«Якже ні? знав і зберіг про нього як найкращу память».

«Так тоді відомо вам також, як покійний ставився до цього питання. Він знав, що наш рід теж один з тих, які покинули свій нарід і це була одна з його життєвих трагедій. За мало актуальний і енергічний не міг зважитися на рішучии, крок і сказати: вертаю до віри й національности моїх предків. Але все таки він усіми симпатіями стояв по стороні вашого народу, а до вас, пане докторе, знаєте, як він прихильно відносився, мав більше серця як до других молодих людий з товариства! На сина покладав великі надії, сподівався, що син зробить це, до чого йому бракувало відваги. Але, на жаль, покійний брат був иньшой вдачі. Жив вражіннями дня, політичними питаннями не цікавися. На нім і вимер наш рід, не поправивши похибки предків. Я — пішла за мамою, але симпатії мої, — ви знаєте їх, — не буду говорити».

«Доктор замісць відповіди взяв руку графині і притиснув її до своїх уст».

Марійка і Хмилинський похилили голови над стіл.

В їдальні зробилося тихо, як у церкві перед, «Тебе Бога хвалим!»

* * *

Нараз загоготіло десь далеко.

«Осінні громи», сказав доктор.

«Не було громів у літі, так в осени гремить, — завважила графиня.

«І в життю теж так буває. Бурливе літо, а спокійна осінь. В декого навіть надто спокійна, аж скучна».

«Як у вас?»

«Як у мене, графине».

«Може вийдемо на веранду послухати тих осінних громів».

«Антоні, подайте на веранду чай».

І товариство двома двійками вийшло на веранду.

«О, тепер, — казав доктор звертаючись до панни Марії — тепер ідемо як слід, — парами».

«Ви знов зачинаєте, докторе!» — погрозила йому графиня.

«Вибачте» — відповів доктор, прибираючи покірну поставу.

«Що з вами нині? Я вас не пізнаю».

«Я в гарнім настрою, ось і весь секрет».

Антоні приніс чай, овочі, солодке і бенедиктинку.

«Справжній празник», — жартвував доктор, — Ще тільки пташка бракує. Ми собі мусимо колись зробити пташка, «мусимо!»

«Ви будети старим воробцем», — засміялася графиня, і собі попадаючи у веселий настрій.

«Воробці дуже мудрі і бувалі птиці. Вони розжились по пілому світі «вельтбірґери». І скрізь однакі, скрізь таксамо цвірінькають і дають собі раду. Не те що ми. Ми, як тільки переїдемо границю, так зараз зачинаємо на чужий лад співати, щоби, борони Боже, не догадалися люди, хто ми таке. Стаємо на котурнах, нехтуємо національність, традиції, звичаї, це все, мовляв, пусте, ми вже

ирости з повивачів, ми—поступовці. Вже для нас, «Не оди Грицю» не театр, а маріонетки, вже народна пісня, е вдоволяє наших високих почувань, вже наша літера- ура нікуди не годиться, вже питання нашої самостій- ости, це пережиток із давних часів, — одним словом: ми ові люди. Я бував трохи в світі, бачив і чув неодно, а сеж таки, як добре грають «Гриця» або «Наталку Пол- авку», то виходжу з театру як із Солоамської купелі. Во- о не тільки наше, але якесь инше, нове, в тім є щось, чого ругі театрі не мають. А наша народна пісня. Пригадую обі такий момент. Абація, ніч, така ясна, опалева ніч, що іяк заснути не можна. Сиджу на бальконі одного на- ережного пенсіонату і гляджу в синь, «ins Blaue». араз чую, десь від Фіюме, по легких хвилях тихої Адрії пливе до мене наша народня пісня; ніби з нашої Богом абутої Галичини прилетіла за мною і просить, щоби не забував про неї, — про неї і про всьо, що діється у ас. Ніби жалується на недолю свого рідного краю. разу гадав я; що це прислух якийсь, що несвідома туга несла мене в країну галюцінацій. Збігаю на беріг, гля- жу — човен і кількоро людий, товариство, — пливуть співають. Мабуть незнайомі земляки з Фіюме, що так мо не могли спати, як я, виплили на море й співають. так мені захотілося тоді побачити їх, звитатися з ними, оговорити нашою рідною мовою, так захотілося, як мало ого в світі. Я приложив долоні до уст і кликав. Але дка завернула і поплила назад до Фіюме. Пісня, ніби таха, відлітала від мене, — дальше і дальше, аж роз- илася в опавлевій імлі.

А я лишився на берегу моря сам, зі скріпленою сві- омостю, що своє і рідне, це велика сила, це дорогий арб, якого ні нехтувати, ні марнувати, ні проміню- ти за ніякі цінности у світі не вільно. Нема

міжнароднього мистецтва, а як є, то воно пустоцвіт. Нема птиці, а є горобці, вірли і соловії, нема цвіту а є лелії, фіялки, незабудьки, нема збіжа, а є жито пшениця, овес. Так є італийська і німецька музика, англійська й німецька література, так є французькі шансони й українські пісні. Націоналізм це не простір і не час, не уявлення, а поняття, це відома нам сила, з которою треба числитися...

«Алеж гримить!» — сказав, перериваючи нараз свій виклад.

«Буря надходить від сходу», — запримітила графиня.

«Для нас найбільша небезпека від сходу», — відповів доктор, і глянув на небо.

«Дивіть, який контраст. На одній половині неба ще зорі мерехтять, а на другій кромішна темрява. Чорно як опівночи в каглі. Але ясна половина маліє, зорі втікають і ховаються. Відвічна боротьба світла і тьми. Остання перемагає. Вона в офензиві.

Перевага за тим що атакує».

«В імя Отца і Сина...» шептала Марійка за кождим разом, як блискавка прорізала темряву а вслід за тим зарокотіли громи.

«Панна Марійка не любить бурі».

«Не люблю. Я люблю погоду».

«Треба привикати до блискавок і громів. Без них не обійдешся в життю. Навіть довга погода надоїсть. Чоловік хоче зміни. В подружнім життю так само».

«А ви звідки знаєте?» — спитала графиня.

«Уявляю собі».

«Які мудрі! Уявляєте собі чужу біду, а своєї боялися. Чому ви не спрібували, що таке подружна буря?»

«Або я знаю чому? Оттак складалося що не спрібував».

«Пана доктора треба оженити», — заключила панна Марійка і сказла це так якось по дитячому щиро, що він сердечно розсміявся.

«Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!» Гуготіло на веранді ніби хтось покривлявся громам.

«Але вам дотеп вдався, панно Марійко, ха-ха-ха-! Ми тут скроше віддамо когось, ніж оженемо».

«Кого? Тіточку?» — спитала так само щиро Марійка.

Графиня не відповіла сміхом, лиш подумавши хвилину сказала. «На всякий спосіб тут є хтось молодший від мене».

Марійка стала ні всих, ні втих. Не знала, чи притакнути, чи заперечити, колиб не було нікого з чужих, припалаб до тітки і обіймила її і цілувала так кріпко, поки тітка не погрозила би, що покличе Антонього на поміч. А так — обернулася і побігла до своїх покоїв.

«Вона там довго не всидить, — сказала графиня. — Потримає голову під подушкою і прибіжить, бо боїться громів. Панна, а така часом, як дитина».

«Так воно й повинно бути», — відповів доктор. — «Не знаю, чому люди спішаться бути старими. Не люблю тих панночок, що дуже скоро мудріють».

«Ви взагалі мабуть ворог жіночої еманципації».

«Не ворог, а не люблю і — годі. Жінкам треба дати рівні права з мущинами, але краще булоби, колиб вони не потрібували користуватися ними. На мою гадку жінка все таки найщасливійша тоді, як має доброго мужа і гарні діти. Жінка може заступити мущину в школі і в уряді, але мущина не заступить жінки в хаті і в родині, як дружину і мати. З малими виїмками так воно і є і в

цілій природі, у всіх вище розвитих пород. Основни
конів природи не зміниш».

«Але цівілізаційні устрої чоловік безнастанно
няє».

«Наскільки це не противиться законам біо-і ф
льогії.

Боротьба з природою, це вже діло культури, а н
вілізації. Але одно і друге, якеж воно слабе су
розгуканої сили стихії, — о!»

Грім з такою силою луснув десь недалеко, що
финя зірвалася на рівні ноги.

«О, Боже!» — і закрила очи рукою.

«Не бійтеся, пані. Це він у котрусь тополю вда
але не запалив її. Тай силаж яка! Аж вікна за
ніли. А дерева ніби втікати хочуть, гнуться на всі
Страшно їм, та страх не поможе. Є такі моменти,
треба бути фаталістом».

«Не люблю я таких моментів».

На порозі появилася панна Марія.

«Витаємо! — сказав жартуючи доктор. — Затуж
за нами?»

«Не затужила, а непривітно самій».

«Найкраще вертаймо до їдальні. Там і так вікн
заходу, поспускаємо занавіси і пересидимо бурю.
денервувати себе».

І вони пустилися в покої. Та ще не переступил
рога, коли задзвеніли всі шиби, затріщав дах, задр
земля, зробилося червоно.

Пані скрикнули нервово й несвідомо притулили
мущин. Ті більше занесли, ніж запровадили
їдальні.

Хмелинський побіг дивитися, де горить. За хв
вернув, весь мокрий.

«Село горить! Пані позволять що попращаюся».

«А ви куди? там така злива».

«Їду з огневою сторожею ратувати».

Панна Марія підвела очи на стелю.

«Підождіть. Поїдемо разом», — сказав доктор. Антоні, ви не лишайте пань».

«Слухаю покірно», — відповів старий.

Оба панове побігли.

IV.

За хвилину заграла трубка і кілька возів покотилося алеєю з двора в село що лежало якої черть милі у долині, котрою перепливав потік. Вікна палали луною. громи били і били.

Графиня сиділа на старосвітській канапі, панна Марія притулилася до неї.

«Тіточко!»

«Що, дитино?»

«Такий був гарний вечір і нараз».

«Так часто буває в життю».

Замовкли.

Дощ лив, як з відра. Шиби гуділи, як литаври.

«Тіточко!»

«Що, доню?»

«Наші панове промокнуть; ще не дай Боже станеться що котрому».

«Бог ласкавий, дитино».

І гладила її і тулила до себе, як дитину, а в самої серце билося, голосно і скоро.

«Тіточко!»

«Що?»

«Може би й нам поїхати туди?»

«Най трохи перейде дощ, — поїдемо».

«Я пішлю когось до стаєн, щоб ладили коні».

«Можеш післати».

Як вийшла, графиня стала нервово ходити від вікна до вікна.

Хотіла пригадати собі якусь молитву і не могла. «Боже, Боже!» шептала тремтячими устами. «Яке нещастя, яке горе! Стільки людий буде завтра без стріхи над головою!»

А всеж таки була певна, що найбільше нащастя постигло її. Туди поїхав він. Чи буде вважати на себе? Чи ратуючи других не наразить на небезпеку себе? Боже, Боже!

«Тіточко, дощ надстає. Їдьмо!»

«Тобі так спішно?»

«Ні . . . але . . .»

«Так поїдемо».

* * *

Дощ все ще як батогами валив по буді повозу.

З повозових ліхтарень, в котрих горіли грубі свічки, спливали струї дощівки. Вітер брав коні за гриви і завертав їх назад. Під копитами й під обручами коліс хрупотіло позбиване галуззя. Кракали ворони і кричали збуджені зі сну птахи. Чути було згар. Вітер заносив від села розпучливі крики людий і рев худоби.

На дзвінниці гудів найбільший дзвін.

Їхали мовчки. Дріжали від мокрого зимна і від наглих вражінь.

Перед мостом повіз спинився. Що лиш тоді почувся шум води. Надходила повінь.

Малий потік, якому люди не давали плисти свобідно, хотів пімститися на них. Назбирав у горі, недалеко від своїх жерел, богато дощевої води, що позбігалася до нього з усіх сторін і ніс її в долину. За те, що спиняють його свобідний гін, що звужують русло, вбивають палі під мости, кажуть обертами колеса млинські, — залле тепер село. Попідмулює хати і будинки, позриває плоти, повириває дерева з корінням, погуляє собі!

Візник зачепив віжки за ліхтарню і пішов оглянути міст, чи безпечний. Старі спокійні коні, озиралися навкруги і торкали себе головами, ніби радилися, чи пускатися їм у дальшу дорогу, чи ні. З них била пара і заносило подихом стайні. Нараз стрепинулися і насторощили уши. Перед мостом заклекотіло, загуготіло і ніби таранами гукнуло об палі. Це вода наднесла якусь колоду і вдарила об міст так сильно, що міст захитався і заскрипів поручем.

«Прошу ясної пані, я туди не поїду. Міст небезпечний,» — сказав старий візник.

«Так що тоді?» — спитала його графиня.

«Або вернемо назад, або обїдемо греблею, гребля сильна.»

«Їдьмо через греблю!»

Візник скочив, взяв віжки і повернув кіньми на право.

Гребля була яких два до три кільометри низше, перед великим ставом: оббита палями, обсаджена вербами, знімалася на кілька метрів понад плесо води.

На другім кінци гудів млин на лотоках. В млині світилося, ніби млин зазирав на право й на ліво, що діється кругом. Їхали в напрямі світла.

«Скорше! Скорше!» — наглила графиня і візник потрясав віжками, принаглюючи коний до бігу.

Переїхали греблю, минули млин і вїхали в село.

Село, збуджене нагло зі сну, не знало, що робити. Люди безрадно кричали, бігали, виносили скрині із світлиць, виганяли зі стаєн худобу.

Діти кричали попід небеса, маленькі трималися маминих спідниць, більші крутилися попід ноги.

Їх відганяли, грозили ремінцями, казали пильнувати хат.

«Дорогу там! Ано, зробіть дорогу! Видите повіз їде. Графиня . . . »

Розступалися, мовкли і за хвилину починалася та сама біганина, той самий безрадний крик; «давай, неси, лиши, бодай би тебе!»

Грім вдарив у хату найбільшого богача, що мешкав коло коршми при майдані, майже по середині села, де стояв також громадський шпіхлір.

«Це його Пан Біг скарав за нашу кривду,» — казали бідні, що брали в нього збіже на відробок на передновку.

«А його таки не вбило.»

«Богачеви дідько дитину колише.»

«Кажуть перун коміном влетів, по хаті покрутився і вікном вискочив у стріху. А богач на постелі лежав. Навіть його не обсмалило.»

«Десь би там! Богач! Бідного серед поля найде і вбє, як пес за ним ганяє.»

«Ніби торік Горпину під копою не вбив . . . »

«А дитина в подолку лежала і нічо.»

«Дітий Мати Божа пильнує.» . . . »

Балачки йшли, а хата горіла. Її не хотіли гасити, бо

то від грому. Не годиться. Сам Пан Біг запалив. Пан Біг знає, що робить.

Гасили двірські парубки. Доктор і молодий Хмелинський порядкували. Пожежа не перекидалася на другі будинки, бо стріхи були мокрі наскрізь. За те в середині хати горіло, як в огненій печі.

«А не знав, чи гроші не згоріли . . . »

«Не бійтеся. Він душу лишив би, а гроші виніс. Богач!»

«Люди набік!» — гукнув Хмелинський, бо видів, що стовпи перегоріли і стеля ось-ось завалиться.

Люди розскочилися, хата затріщала, заломилася, присіла і полумінь бухнула під хмари.

«Ой! Ой,! Ой!» — залунало кругом і кождий біг дивитися, чи не понесло клаптів горючої соломи і тліючих трісок на його стріху. Але искри, як падучі зорі, сичали, меркли, гасли, бо грубо зернистий дощ не надставав.

«Дощ найпевнійше гасить,» — завважав хтось.

«Якби на вас чекати, то село вигорілоб до тла. Дурний народ. Такого пошукати!» — відповів котрийсь із двірських парубків, що гасили пожежу.

«А ти певно з другого світа, — що? Панського розуму набрався» . . .

Хмелинський, побачивши повіз, підбіг до пань.

«Небезпека минула. Хата догорює як свічка. Я тут залишу двох-трох людий, а з рештою наших парубків біжу над потік. Кажуть кілька господарств залило. Повінь, якої старі люди не темлять», — говорив витираючи лице. Виглядав, як коміняр. Цілий був покритий саджею, одяг понадтлівав.

«А вам що в руку?» — спитала нараз панна Марійка.

«В руку?» — і він що лиш тоді побачив кров на своїх пальцях.

«Де дрова рубають, там тріски летять. Дрібниця».

«Алеж так не можна, руку треба обмити й перевязати. Правда, тіточко, так не можна?»

Хмелинський боронився, але його силоміць завели в хату і пані осмотрили й чистою хустинкою перевязали руку.

«Дякую дуже, а тепер я біжу до роботи».

«Візьміть і мене з собою! Правда, тіточко? — мені можна піти з паном Хмелинським?»

«Підемо в трійку».

І пані, не зважаючи на розмішене людськими ногами болото, пустилися в напрямі вулиці, котрою перепливав потік.

Двоє парубків присвічували дорогу. З повозових ліхтарень вискакували смуги червонястого світла і скакали по стежках, а між деревами гуляли фантастичні тіні.

Повінь шуміла. Ніби буря кинулася в потік і плила його руслом, ніби під її давленнєм вода розливалася ширше й ширше. Вже залила дорогу, позривала плоти, вбігає на подвіря, хоче дістатися до хат.

Вулиця у вузькім парові, оба береги потоку отінені вербами, — темно. Тільки з хат, крізь маленькі вікна падуть тоненькі пасма мерехтливого світла з нафтяних лямпок-блимачок... Тим страшнійший ворог, що його не видно...

Доктор післав до двора за «факлями».

«Вже йдуть! Алеж світять... Ставайте з ними тут... Тут щось плине, якась худобина... Гаврилове теля... Люди, ратуйте теля!»

І люди дручками та кочергами хочуть витягнути теля, що захлипується водою і помикує безрадно.

«А там, он, скриню несе. Присяй боже, скриню! А на

скрині щось сидить,... собачка! Тю, тю! дурне! а ходи ж бо тут... Застрашилося, — бо як же, щоби пес та не переплив води!»

«Навіть звірина, як перестрашиться, то розум стратить».

Кругом одної верби зробився вир-крутіж. Що попаде туди крутиться, як колесо в млині. Попав пліт, його обмотало кругом верби і верба зробилася груба-груба, як хлоп, що повбирав на себе усі кожухи з цілого села. Крутіж ширшає, спиняє усьо, що тілки вода наднесе, дерево, сіно, якісь корита, лавки, — робиться запора. Вона спинює воду, котра розливається все ширше й ширше. Вербам вже тільки голови видно.

Доктор каже усунути запору. Сам робить початок. Під його сильними руками тріщить пліт, подаються накопичені коли й колоди.

Якийсь пень вдарив його в ногу, мало не звалив у воду, та це не спинило його, а додало ще більшого завзяття. Він хоче побороти сліпу, рознуздану стихію. Дивиться на повінь, як на ворога, як на збунтованого темного раба, котрий нищить свідому, пильну працю людини.

Хмелинський бігає здовж другого берега і прикази дає. Сам нічого робити не може, бо в нього хора рука.

«Пане докторе, на бік! Якусь шіпчину несе. Вона вдарить об вербу!» — гукає на другий беріг Хмелинський.

«Люди на бік!» — приказує доктор.

Парубки й сміливійші з селян вискакують з води і дивляться, як будинок надпливає, хитається і попадає в крутіж.

«Ге-еп!» — і вдарив собою в запору. Тріск, ломіт плюск, вода піднялася в гору, але запора не подалася

тільки шіпчина зачала вертітися біля верби. Гуляла, поки не зачіпилася і не стала. А тоді чотири стіни розпрямилися і зробилися як високий пліт, котрим вода обкрутла вербу, Верба ще гірше обдулася і бовваніла, як чорний, фантастичний оборіг.

«Пане Хмелинський! — гукав доктор на другий беріг, аж луна відбивалася від ліса, — «кажіть там на вашім бе́резі вирити глибокий рів, щоби спустити воду!»

Повиносили рискалі і всьо, що могло, копало, слухаючи приказів «молодого пана».

* * *

«Ой! ой! ой!» — ось колиску несе! Може з дитиною!» — закричали жінки.

Оден з парубків виліз на найвисшу вербу і похилив смолоскип над воду.

«Дитина!» — гукнув до перестрашених людий.

«Дитина! Дитина!» лунало з уст до уст. «Люди, ратуйте дитину! Туди її, туди! Зачіпіть коцюбою, до нашого берега наганяйте, бо там крутіж! Як ударить у вербу то пропала невинна душа. Дитина!»

Але ні кочерги ні дручки не досягали до колиски, вона хиталася як шкарлупща на розгуканих хвилях і летіла на певну загибіль.

Хмелинський подивився на безрадну товпу. І — не надумуючись довго, скинув із себе плащ та скочив у воду.

Голосне «Ах!» як гострий ніж перерізало шум потоку і — панна Марія повалилася на землю . . .

. . . . . .

* * *

Коли розкрила очи побачила над собою тітку і доктора. Освітлені смолоскипами виглядали дивно й фантастично. Дощ не йшов. Зорі несміливо вискакували на небо. Повінь опадала.

Запір усунено, глибоким, свіжо прокопаним ровом спливала вода в долину. Небезпека минула.

«Він де?» — питала Марія впиваючи свої очи в графиню.

Графиня догадалася, що мова про Хмелинського і відповіла.

«В дворі. Відїхав нашими кіньми. Вони незабаром вернуть по нас«.

«А дитина?»

«Виратував дитину».

«Славити Бога», — прошептала і знов замкнула повіки.

Її віднесли до повозу і повіз вільним кроком потороxтів у напрямі палати. Треба було їхати вважно, бо вода повимулювала рови. Мало греблі не перервало. Мельник зі своїми весь час ставив опір грізному ворогові.

«Можна їхати безпечно», — казав заглядуючи на шлюзах до повозу. «Най Мати Божа заплатить пані графині і пану докторові і ясній панночці, що не були байдужі до людської біди».

Старий сивобородий дідусь підняв руки в гору і над повозом у воздусі зробив великий хрест, — оден, другий і третій.

Повіз покотився по греблі. . . . . .

. . . . . .

* * *

Як Марію хотіли зносити з повозу, вона сказала: «Не треба! Вже перейшло. Піду сама».

Соромилася, що не витримала проби, і що так скоро піддалася безсиллю. Якаж вона слаба! А він ?... І цей «він» став рости перед її очима такий високий, сміливий, хоробрий, — гарний!

«Панич де?» — спитала Антона (Хмелинського називали в палаті паничем).

«В гостинних покоях, в лівому крилі».

«Як йому?»

«Ми його поклали до ліжка?»

«Так?» — і забуваючи про те, що годиться, а що ні, хотіла бігти туди. Але надійшла тітка.

«Марійко, уважай, ти хора!» — і взяла її під руку.

«Пан Хмелинський хорий. Що йому?» — і трівожно дивилася в очи тітки, ніби хотіла з них вичитати відповідь.

«Доктор казав, що нічого небезпечного. Він молодий і здоровий . Не турбуйся, уважай на себе. Перше всього переберися від ніг до голови. Я те саме зроблю. Миж перемокли до нитки. Іди!»

І вони розійшлися до своїх покоїв.

Марійка перебралася скоро. Вибігла до передпокою і стрінула Антона. Цей біг до гостинних кімнат. Пішла за ним. Але перед дверми, за котрими лежав Хмелинський, спинилася. Щось її тягнуло туди, а якийсь невідомий голос говорив: «не годиться!» ... Чому?

Тому, що таке придумали люди, які не мають другої роботи, лиш вигадують форми? Голос совісти сильнійший від усяких «добрих тонів», а він говорить, хорого відвідати. Най знає, що йому не байдужі.

Якраз вийшов Антоні.

«Є там хто?»

«Був пан доктор, але пішов до нашої аптички по ліки» . . .

Увійшла.

* * *

Хмелинський побачивши панну Марію, збентежився, хотів піднятися на ліжку.

«Лежіть! Я тільки на хвилину прибігла, щоб довідатися, як вам?» — і подала йому руку. «Дякую вам, пане Хмелинський!»

Не знав що йому відповісти.

«Нема за що», — сказав по народньому і кріпко стиснув її малі, довгі пальці.

«Ви хорі? Рука, чи може ще що гірше? Що казав доктор?»

«Нічого мені не буде. Не турбуйтеся мною. Напився трохи води, полежу, відпочину і піду до роботи. Я тільки боявся за вас, панно Маріє. По що ви трудилися в такий дощ? Ви до того не звикли».

«Але я хочу привикати до всього. Не хочу бути лялькою, — я людина».

І на це не знайшов відповіди, лиш підвів очи і глянув на Марію. Вона спаленіла. «Бажаю вам скорого одужання. До побачення, пане Хмелинський!»

«Спасибі, що були ласкаві відвідати мене, пані!»

* * *

Тітка все ще перебиралася. Це в неї звичайно досить довго тривало. Марія не знала, що з собою робити. Тих

кілька годин, так не подібних до спокійного і реґулярного, життя, в дворі, котре хвилина за хвилиною пересипалося, мов пісок у клєпсидрі, вивели її з рівноваги. Почувала втому, не могла встояти на ногах, живчик бив приспішено і кров напливала до голови.

«Що мені? Невжеж я хора? О, Боже! Того тільки треба, щоб і мене поклали до ліжка. Буде шпиталь. Ні, ні! Треба запанувати над собою. Не треба піддаватися так легко».

Надійшов доктор.

«Пане докторе, що Хмелинському?»

«Найгірше вже минуло».

«Найгірше?»

«Так. Він був у великій небезпеці, — під водою. Ви того не бачили, попали в обморок. Було це, бачите, так... Але сядьмо собі. Я втомився, а ви мабуть теж».

Сіли і доктор розказував, а Марія слухала, не зводячи з нього очий.

«Я був, як знаєте, на одному, а ви на другому боці. Я силкувався усунути запору коло цеї верби, знаєте?»

«Знаю, — кажіть!»

«Хмелинський з людьми копав рів, щоб вода мала відплив. Ми один другого й не бачили, бо було темно. При смолоскипах маячили тільки якісь тіни на другому боці. Аж почувся крик: «Колиска, дитина, ратуйте бідну дитину!» Заки ми побачили тую колиску, він, не надумуючися, скочив і почав боротися з хвилями. Як знаєте, одна рука в його була ранена, до того повінь несла раз-у-раз то дошки, то колоди, всячину. Момент був грізний. На щастя надбіг з приходства Стефан. Вони там коло себе мали богато роботи, та почувши, що тут, де були ми, найгірша небезпека, бо зробилася запора, яку треба усунути, щоб вода спливала, а не розливалася по боках,

прибігли до нас. Стефан поміг Хмелинському з тою нещасливою колискою викараскатися на берег. Заки я перебрив ріку, він лежав на городі, недалеко від вас. Мені, як лікареві, довелось і вас і його приводити до памяти. Та славити Бога, що на тім скінчилося, бо могло бути гірше, куди гірше!»

«Боже, Боже!» — шептала горячково Марія. «Так несподівано все те сталося, так неправдоподібно, ніби в якій повісти».

«Нещастя звичайно заскакує нас з нечевя, як злодій, котрий входить у хату не в білий день, а в темну ніч. Перед ним, як перед вломником нема певних замків, треба боронити своєї власности, тай тільки. Життя кождого з нас це одна повість, більше, або меньше цікава, котру пише судьба своїм незримим пером. Так, панно Марійко, так... Але що я бачу, — у вас горячка, жар. Дайте мені руку!»

Взяв руку і числив удари живчика.

«Гу-ум! Вам треба зараз таки кластися до ліжка. Ви не звикли до таких зусиль, не переживали такої небезпеки. Вже й так година четверта. Ходіть!» — і він, як слухняну дитину запровадив її до спальні.

«Вважайте! Не дальше, як за десять хвилин, щоби ви мені лежали накриті по сам носик. А не забудьте примкнути лівої повіки, як будете засипляти», — жартував з нею, як нераз жартують лікарі з хорими дітьми. «Ми з тіткою зайдемо до вас, подивитися чи панна Марія чемна, чи не чемна».

«Пане докторе!» — сказала Марія, подивилася на ніби з докором, а ніби з вдякою і пішла до себе».

А він стояв з годинником у руці і нахмурив брови.

«Вісімдесять на мінуту, то не добре!»

* * *

«Що так задумалися, пане докторе?» спитала графиня, входячи у їдальню. Була передягнена і відсвіжена.

«Покажіть мені свою руку!» — відповів доктор.

Вона випрямила долоню і засміялася.

«Я хотів сказати, дайте мені руку?»

«Ого!»

«Не, «ого», я мушу переконатися, чи не маєте горячки. Хочу сповнити обовязок лікаря».

«Горячки не маю, але як вам на тім залежить, — прошу!»

Доктор добру мінуту потримав її руку.

«Дякую. У вас горячки дійсно нема, але в тамтих...»

«В Марійки також?»

«Панна Марія має приспішений звичик, я їй казав зараз кластися до ліжка».

Графиня збентежилася. «Пане, докторе, ради Бога ходім до неї!»

«Алеж розуміється, підемо, тільки не турбуйтеся, не треба тратити рівноваги духа, миж не молоденькі».

«Гадаєте, що це привілей молодости любити . . . »

«І бути люблениим», — доповів доктор. «Ні, я так не гадаю, але в нашім віці любов прибирає розважній форми. Підемо!»

Панна Марія лежала накрита дійсно по самий носик, і мала замкнену не тільки ліву повіку, але обидві. Спала.

Доктор хвилину наслухував, який має віддих.

«Віддих прискорений. Але не будім її. Сон найкращий лікар, особливо в молодих людий».

І вони тихесенько замкнули за собою двері.

«А тепер, пане докторе, подайте мені свою руку», — сказала всміхаючись графиня.

«Слухаю послушно».

Потримала і заявила рішучо: «Вам треба зараз кластися до ліжка. Антоні принесе вам горячого вина з корінням. У вас мабуть інфлюенца».

«Не здали іспиту, ласкава пані. Зголоситеся за рік... у мене живчик нормальний».

«А всеж таки вам треба йти спати».

«На спання у мене часу не бракує. Я мушу заглянути поки що на приходство, чи там усьо в порядку. Вони теж напрацювалися богато. Стефан показався не менше хоробрим від Хмелинського, а тепер вода зимна, воздух теж; на таку купіль, як вони брали, не пора».

«Чекайтеж! Випємо горячого чаю, а тимчасом візник запряже коні».

«Мій візок готовий, бо я мав намір їхати до дому».

«Як то, тепер, серед ночі та ще після такої зливи? Може позривані мости. Ні, я вас ніяк не пущу. А до того, вам треба оглянути Марійку. Я така неспокійна. Цеж ціла моя родина, більше нікого не маю».

«Ваша правда, пані. Я тільки скочу на приходство і зараз вертаю. Будьте певні, що здоровля панни Марії і мені близько лежить на серці. Це ніби моя внучка, одинока, бо другої не маю, — так сказати духова внучка, донька мойого ученика. Отже: до побачення! Як верну, щоби ви спали, бо як ні, — то поїду до дому і не покажуся».

«Того я не боюся».

«Не будьте такі певні, ласкава пані. Ми також маємо свої примхи, ми старі кавалєри».

І вибіг, як молодець.

* * *

Графиня сіла на своє улюблене місце і вдивилася — в лямпу. Від неї падало червонаве світло на портрети предків; горді, безжурні, самовдоволені.

І чомусь тії предки здалися їй далекими, ніби чужими. Чомусь почувала вона себе близшою до доктора, про Марійку навіть не згадуючи, до Хмелинського, до Стефана з приходства, навіть до тої виратованої дитини в колисці. Чому? — питала себе, і на гадку прийшло їй, що це робить життя.

Спільне нещастя, спільна небезпека, яку вони пережили нині, зблизила їх до неї. Чи так не краще? Невжеж люди не близькі собі, невжеж усіх їх не чекає те саме, скорша, або пізнійша смерть, невжеж не мусять вони боротися з природою і з долею своєю за кожду хвилину істнування?

Чогож тоді відчужуватися, копати рови всіляких упереджень, клясових та инших ріжниць? Коли не маємо відваги послухати Христа, котрий казав «роздай іміння своє і за мною ступай», так по крайній мірі будуймо якісь містки над тими ровами, щоб одні наближалися до других, бо краще так, ніж щоб тії рови мали наповнитися трупами, по котрих покривджені, як отся повінь нині, кинуться на своїх кривдників, все одно дійсних, чи тільки уявленик. Краще, краще! Щоб тількі не було за пізно!

І вона рішила зараз таки завтра, видати із своїх лісів скільки треба буде дерева на відбудову знищеного огнем і водою села, рішила пустити худобу пошкодованих на двірське пасовисько, дати сіно на зимівлю і зерно на обсів, бо инакше не мала би спокою, бо невжеж може бути спокійним той, у кого неспокійна совість?

Дитиною займеться зокрема. Пішле її до школи, вивінує, хто зна, що виросте з тої дитини, може якраз

якийсь великий чоловік, більший від усіх тих самовпевнених і гордих панів і пань, що так здивовано дивляться на неї з портретів. Не пізнають її? Цураються? Може готують прокліп на її голову? Нехай! Прокліп життя сильнійший від проклону смерти, а вони вмерли фізично і морально, — крім ... її батька.

Глянула на батьків портрет і здавалося їй, що він усміхається, читаючи її думки, що киває головою до неї: «так, так» ... Добрий, добрий батько, тільки слабий, може тому, що надто добрий. Добрі, інтеліґентні люди звичайно мягкі, за мягкі, щоб рішитися на якийсь бій, хоч би навіть із своїм окруженням, в котрім вони грають першу ролю. Для святого спокою, зрікаються власного щастя, бо нема більш щастливих людий, як ті, котрим судилося свої добрі наміри перевести в діло. І таких добрих людий кругом неї було так богато, добрих і мягких, нерішучих, — котрі бояться навіть своїх власних жінок. Через те і діється не так, як треба, а що воно так, нема ніякого сумніву.

Миж напливовий елємент, — думала собі графиня, — ми остров на чужім океані, надійде повінь і цей остров змете.

А повінь все таки колись надійде, бо хмари збираються не від нині і буря надтягає від сходу, так, як нині.

Буря приходить некликано і несподівано, в ночі.

І буйна уява графині почала малювати страшні картини тої близької бурі.

До когож вона притулиться тоді? Розгукана стихія забуває про всьо. Пригадала собі, як було підчас мазурськоої різні.

«Як же це? питався один дідич своїх селян, — ви будете мене різати, а яж був для вас такий добрий?» —

«Ні, відповіли селяни, — ми вас різати не будемо. Це зроблять люди з другого села».

Страшно! Господи, як страшно! Треба щось робити, треба усунути причину катаклізму. Але як?..

Почула себе безрадною і не приготованою до діла... Аж прийшов їй на гадку доктор. Побалакає з доктором. Він теж інтеліґент і теж людина мягка, він теж не вмів у рішучий мент зважитися на рішучий крок, алеж все таки він мущина!...

Ось тобі еманципація, — подумала і всміхнулася гірко. Природи не переконаєш, вона самовладна...

За тими думками забула про Марійку.

Пригадала собі, як побачила доктора.

* * *

«Як же там на приходстві?»

«Нічого, всьо в порядку. Журяться тільки, що повінь наробила богато шкоди. Забрала отаву і стирту пароховоï пшениці. Це для них велика шкода».

«Матеріяльна».

Доктор покивав головою.

«Добре кажете, пані. Моральна повінь робить куди більші шкоди. Але ви мене не послухали, не пішли спати, я гніваюся на вас. Їду собі геть! Бувайте здорові!»

«Ні, ні, ні!» — і посадила його за стіл, на котрім Антоні приладив чай і перекуску.

«Пийте, пане докторе, пийте, бо ви так спрацювалися нині, перемокли, може перестудилися, я боюся, щоб і ви не розхорувалися — не дай Боже!»

«Якось воно буде, ласкава пані, скрипливе колесо, довго їздить».

«Це добра пословиця та її зложили не про вас. Ви на таке колесо ніяк не подобаєте. Скорше кажіть, що й найсильнійший обруч, як об камінь стукне, то може розірватися.

Але я побіжу послухати, чи спить наша Марійка».

Це слово «наша» сказала мимохіть, не подумавши, і спаленіла.

«Добре, графине, гляньте, чи спить наша Марійка, а я послушний вашому приказові випю три чашки чаю, одну за здоровля панни Марії, другу за Хмелинського, третю за ваше».

«Як верну, випємо четверту».

За хвилину вернула.

«Спить. Бачиться мені, що й віддих не такий вже короткий».

«От бачите, якось воно буде».

«Мусить бути. А тепер випємо за ваше здоровля» і налила дві чарки старого, угорського вина.

Випив до дна.

«Мадяри народ з темпераментом. Таке й їх вино».

«Так випийте ще одну», і не питаючись налила знов.

«А як вино піде мені в голову і я загуляю чердаша?»

«Гуляйте. Я і так не бачила, як ви гуляєте, чи гарно».

«Підождіть до весілля панни Марії, маю сміливість запросити вас до першого кадриля».

«Перший кадриль вільний, впишіться» і подала йому дві долоні, стулені ніби карнет. Взяв їх і накрив своїми. «А тепер що?»

«Ось бачите, який ви народ! З вами навіть пожартувати годі».

«Досить з нами жартувала судьба... Але пізна година... Вже починає світати. Пора вам на спочинок. Добраніч, графине!»

«Добраніч, пане докторе!»

«Добраніч!»

. . . . . .

* * *

Хвилину дивився за нею, як переходила через кілька покоїв, що бігли один за другим, як у двірських палатах.

«Чому я з нею не говорив так колись?» — спитав себе . . . . .

При дверах до передпокою стояв зі свічником Антоні.

«Ви на мене ждете?»

«Так, пане докторе», — і вклонився.

«Підемо!»

Антоні відчинив двері, пропустив доктора, замкнув, повернув ключ у замку, а тоді перебіг йому дорогу і по різблених, данціґських сходах повів гостя на перший поверх.

Дубові сходи, встелені високо стриженим хідником, поскрипували злегка під важкуватою ходою доктора. Тримаючися гладкого поруччя гадав собі: «кільки разів збігав я по тих самих сходах. І як легко бігав, не так, як нині. Не вгору вже мені спинатися, не вгору!»

Антоні відчинив перші двері при сходах і поставив свічник на стіл.

«Чи засвітити лямпу?»

«Не треба».

Може пан доктор що прикажуть?»

«Ні, Антоні. Я в тім покою, як у себе в хаті».

«Так. Пан доктор мешкали тут колись. Літ тому двайцять чотири, з того покою останній раз виніс я валізу пана доктора до повозу».

Не забули?»

«Добрий слуга добрих панів ніколи не забуває».

Доктор поклепав старого по рамені: «Антоні, я ніколи не був вашим паном».

«В тім бо то й штука, прошу пана доктора, штука не вдавати пана, а бути паном. Це не кождий вміє. Инший дивиться на чоловіка з гори, як на худобину, приказує, кричить, а ніхто його не шанує, другий і слова не скаже, а чоловік рад би відгадати його мисли. Є пани і пани, прошу пана доктора».

«Можливо. Добраніч вам, Антоні, І вам час на спочинок».

«Доброї ночи, покірно желаю пану докторові».

Вийшов.

Доктор відчинив вікно. Зимне, очищене бурею повітря охолодило його. Дихнув повними грудьми. А-а!

Як добре і гарно. Так якось, ніби молодий, такий, як трийцять літ тому без мала. За два-три роки буде трийцять літ, коли він перший раз переступив поріг того покою. Як воно було?... І він став згадувати. Пригадав собі день, годину, навіть коні, котрими приїхав, і свого ученика ґімназиста і першу розмову з графом і гордий погляд графині, котра змірила його від ніг до голови. Та ще пригадав собі молоденьку дівчинку в оксамитній короткій суконці і в лякерових мештиках, Мала розпущене волосся і кремову стяжку. Це була Христина. Господи, як той час скоро минає! Графа, графині і їх сина нема, його донька вже більша, ніж була тоді Христина. А Христина, а він?

Махнув рукою і положився спати.

Христина нарошно казала йому постелити в цій кімнаті, щоб пригадав собі, колишні часи... Гей, жінки, жінки, який ви хитрий народ!

Перед очима палахкотів пожар, в голові шумів розгуканий потік, хиталася на ньому колиска, хтось кинувся у воду, — Ах!... і тяжкі повіки накрили його втомлені очі... Вода шумить, шумить, шумить, — колиска хитається, хитається, хитається... Заснув.

* * *

V.

Збудило його сонце, бо забув зачинити вікно. В кімнаті було зимно і свіжо. Твердо спав.

Перша гадка, яка тепер година? Піднявся і глянув. Осьма, пора вставали. Потягнув за вишивану тасьму над ліжком і прибіг Антоні.

«Я вже приладив пану докторові купіль. Петро привіз білля і одяг з Підберезzя».

«Як же там? казав?»

«Нічого злого, прошу пана доктора. Там не було такої великої зливи».

«Ну, то гаразд. А хорі?»

«Панночка ще сплять, а панич Хмелинський збудився був, хотів збиратися і йти, але я сказав, що не дам убрання, він обернувся до стіни і знов заснув».

«То ви, як бачу, вмієте коло хорих ходити», жартував доктор.

«Трохи вмію», відповів, усміхаючись Антоні.

«Цей оден — погадав собі доктор, — не старіється. Яким я його застав, таким він і до нині лишився. Дивна порода ці старі льокаї. Ніби служать, а властиво вони господарюють у хаті . . . »

Викупався, вбрався і випив снідання. Графиня ще спала... Чому їй кажуть-графиня? Вонаж лиш графянка. Та цей титул не підходив би до її віку. Графянка, це панна Марія... Марія хора... Треба зайти до неї.

Застукав до дверий. Почув дріжучий голос «прошу» і увійшов.

«Простіть, приходжу, як лікар, не як приятель дому. Хорий мусить слухати лікаря — правда?»

«Сумна правда, пане докторе».

Оглянув і зміряв температуру. Незамітно струснув ртуть у термометрі, щоб не побачила, що така висока горячка. Стурбувався, але не показував того по собі. Вдавав, що нема нічого небезпечного.

«А всеж таки з ліжечка не будемо нині вставати», — казав до неї.

«А як я встану?»

«То я поїду собі геть. Най вас другі лікарі лічать».

«Ви такі гострі?»

«Ні. Але я не люблю неслухняних дітий».

«Пане докторе!»

«Чим можу служити, пані?»

«Я не буду вставати...»

«А?! Так я тоді під вечір знов до вас приїду. Щоби вам не було скучно, кажемо присунути стіл до вашого ліжка, зїмо вечеру і будемо собі сидіти в трійку, поки не заснете».

«А пан Хмелинський?»

«Пан Хмелинський лежить у гостинних покоях в лівому крилі. А в тім, — що вас обходить пан Хмелинський?»

Хотіла щось відповісти, але доктор показав рукою на уста, щоби мовчала. «Як встанемо, тоді будемо балакати,

а тепер ковдра по сам носик, очка примкнути і лежати тихо».

Всипав порошок до склянки, розмішав і підніс їй до уст.

Випила і скривилася.

«Трохи не добре, гіркаве, але помічне. До побачення, пані!»

* * *

З Хмелинським балакав инакше. Оглянув його, обслухав і сказав: «Пане Хмелинський, ви мущина, не потрібую ховати перед вами правду. У вас буде мабуть запалення легких. Вас на аґромії вчили не тільки ветеринарії, але дещо й медицини, на всякий спосіб ви знаєте, що таке запалення легких... Ну, отже! Це хороба, якої легковажити не вільно. Уважайте! Я зараз пішлю по свого льокая. Він у мене, ніби асистент. Уміє ходити коло хорих. До помочі додамо тутешнього молодого огородника. Це також досить інтеліґентний хлопець. Будуть змінятися, оден в день, а другий в ночі. Вам треба тільки слухати і довіряти, — зробимо все, щоб були здорові..... Алеж ви, пане Хмелинський, ризикант...» додав, покивуючи головою.

«Де ходить о людське життя».

«Але на війні, то ви вбивалиб людий?»

«Ворогів, — мабуть що так».

«Ну, бачите, яка нерозгадана загадка чоловік... Лежіть же. Поки приїде мій «асистент» коло вас посидить Антоні».

І подзвонив на старого слугу.

* * *

З графинею мав найгірший клопіт. Вона так любила свою братанницю, так розпадалася над нею і нараз таке нещастя. Не могла простити собі, що поїхала до пожежі. Треба було відмовити, витолкувати, сказати — ні! і на тім край.

«Ласкава пані!» — потішав її доктор. «Від лиха не втечеш. Чоловік не дорогоцінний камінь, котрий можна сховати під сімома замками. Читали ви староруську повість про Варлаама і Йоасафа? Ні... Шкода».

І він коротенько розказав їй, як то прегарного царевича примістили в відокремленій палаті серед пишного саду, щоби він бачив тільки красу і здоровля, а не бачив ні бідних, ні немічних, ні старих. А всеж таки він побачив недолю людську і зробився аскетом.

«І найдоросшої людини годі нам заховати перед заздрим оком судьби. Єсть якась невідома сила, куди сильнійша від нас. Поки що нема причини попадати в розпуку. Не так люди хорують і видужують. Панна Марійка, не так то вже слабосила, як вам здається, а медицина всеж таки має деякі способи, щоб поборювати недугу. Це мабуть та нова хороба, інфлюенца. Сама вона не така то небезпечна. Будемо вважати, щоб не вдарила на легкі, а серце в панни Марії нормальне, воно витримає горячку. І горячку ми обнизимо, — на те, я вже маю способи. Заспокійтеся, пані, і вірте мені, як свому найкращому приятелеві».

«Дякую вам, пане докторе, а що довіряю, то ви мабуть самі знаєте».

«Чую це, пані, і то не від нині».

«Не від нині? — кажете».

«А вжеж, що не від нині, та каюсь, що не довірив чуттю. Нинішний чоловік легковажить чуття а признає розум і тільки розум, — живемо в добі реаліязму, чи там

раціоналізму, а на світі є чимало такого що треба відчувати. Як природописник, а пізнійше, як медик, я звик був дивитися на кожде питання, як на дослідний обєкт, аналізувати, провірювати, зіставляти і т. д. А між тим є такі речі, котрих ні під мікроскоп не покладеш, ні хемічно на складники не розложиш. Хочеш любуватися квіткою, так дивись на неї, як вона собі в городі, чи на полі росте, дивися і захоплюйся, а не обривай платочка за платочком; забудь про Лінея, про Конта, Дарвіна і Ляпляса, лиши очам своїм волю, — очам і серцю. Отщо, дорога пані! Та ми ще колись побалакаємо на цю тему».

«Як будете кінчити свою повість».

«А чи тямите ви, пані, що я вам вчора казав, коли ви хотіли, щоби я нині під вечір знов до вас приїхав і кінчив свою повість?»

«Тямлю».

«Отже бачите. Я не можу собі нічого на перед укладати, бо вийде, ярказ щось друге. Ви казали, що нині під вечір до вас приїду, сядемо на веранді, жовті листки будуть облітати з дерев і разом із ними будуть кластися вам під ноги мої слова».

«Я трохи інакше сказала».

«Але я так зрозумів. А тимчасом нам нині не до таких оповідань, у нас нині важнійше діло і другі турботи. Одним словом не так склалося як ждалося. І ціле моє життя не так складалося, як бажалося».

«Гадаєте, що зі мною було инакше?»

«Так тоді ми товариші недолі».

«А може краще сказати співвиновники її».

«Ваша правда».

«Потішмося, що є більш нещасливі від нас».

«Фізично».

«І морально, бо в душі ми осталися давними».

Замовкли .....

Осінне сонце всміхнулося до них своїм усміхом сумовитим.

* * *

Доктор коло полудня їхав до себе.

Відібрав почту, відповів на важнійші листи, вислухав звіту свого управителя, заглянув на фільварок, обійшов стайні і під вечір вертав до своєї сусідки, а краще сказати, до хорих.

Відчужився від власної хати, від маєтку, котрий такою важкою працею здобув, щоб на старі літа мати власний дах над головою.

Тепер всі його думки і всі бажання були коло хорих. Він і давнійше, ще як військовий лікар і як фреґатний хірург, вештаючись по цілім світі надто близько брав собі до серця терпіння своїх пацієнтів. Прямо хорував разом з ними. І це було його нещастя. Не міг дивитися на хоробу, як на окремий обєкт, поза хорим, не міг ставитися зимно до свого діла. А так не йде. Цеж денервує і обезсилює чоловіка. Добре, що повелось йому в доволі молодім віці покинути практику й осісти на власнім маєтку, але як він виглядав би був, колиб так до нині мусів бігати від одного недужого до другого, заробляючи в той способів на життя?

Бр-р-р! Аж мороз пішов йому поза плечі. А другі мусять, — і тих других богато, — і то не тільки між лікарями, але скрізь. Скрізь повно розчарування, повно жертв боротьби за хліб насущний.

Тут згадав своїх товаришів шкільних. Найспособнійші і нийкращі з них бідують, то як священники по

голодівках, то як гімназіяльні професори по про
нальних містах, вибилися лиш ті, що мали плечі, к
було кому підсадити по суспільній драбині, щоб діст
на верх; мірноти. Оден пустився на актора і помер
ліріюм тременс, другий хотів добувати літературну
і скінчив сухотами, — сумно, у нас! Чомуж у др
инших народів не так? Чому ?...

Доктор задумався. Одинока відповідь, яка прий
йому на гадку це було — траґедія народа — раба, без
держави, навіть без традицій державних.

Ах колиб так можна завернути життя, хоч десять-
пятнайцять літ назад, знав би він що робити, як
жити, як щасливим бути і ущасливлювати других. А
так? А так треба робити що можна і потішатися гадкою,
що підростає молоде покоління, сміливійше, відважній-
ше від нас, хоч би, як отсей Хмелинський.

* * *

Доктор казав заїздити своїм коням, брав віжки
і гонив аж коні пінилися, мов би їх хто вимив.
відчиняв вїздову браму до палати і візок пана д
ставав перед головними дверми.

«Як там наші хорі» — питався старого льокая

Цей подавав остапню температуру, казав, як сп
ночі і який апетит. Ніколи не помилявся і не по
чисел.

Невжеж він мав що другого на гадці?

І звичайно з тими самими докорами стрічав д
врафиню.

«Як можна виходити аж на долину? Тепер
осінь, холодно, ще перестудитеся, ласкава пані!

ж я не вийду до вас на гору? Як ще раз не послухаєте, то знаєте, що я зроблю?»

«Що?»

«Заїду на фільварок, другим віздом так, що навіть не будете знати коли».

«А я поставлю сторожа на вежі і той мені дасть знати, що ви надіжджаєте».

«То я не приїду».

Страшив, але приїздив. Бувало і так, що від ліжок недужих цілими ночами не відступав. Кликав навіть двох лікарів із столиці, — для власного спокою. Але вони ствердили тільки його діяґнозу,—інфлюенца і запалення легких.

Діло було не легке.

* * *

Як став політати перший сніжок, в палаті запанував сумний настрій. Перший сніг тільки на молодих весело впливає, обіцяє їм лід, санки, бої кулями сніговими, старшим він каже, що треба сидіти в хаті і згадувати, — згадувати про весну і про літо, котре вже не верне.

Густі, білі платки вкривають пройдену дорогу. І невідомо чому, приходить на гадку цвинтар і обсніжені хрести і мимохіть шепочуть уста: «як їм там зимно!»

* * *

VI.

Сперта на рамя тітки йшла панна Марія зі спальні до нарожного покою, в котрім було богато світла.

«Але не сідай при вікні! — казала графиня, — Я тобі висуну фотель на середину покою і будеш дивитися на світ. Вже другий місяць як ти не бачила його».

«Пять неділь, тіточко, а мені здається, що вже рік».

Графиня посадила її у вигідний фотель, обтулила теплим шалем і поцілувала в чоло.

«Добре, що ти вже здорова. Може тобі яку книжку з бібліотеки принести? Кажи яку?»

«Дякую, тіточко, я буду дивитися на парк. Там тепер так біло, спокійно».

«Біла краска не веселить ока, томить його. Завтра я тебе поведу до зимового городу. Там гарно, зелено; наші пальми добре тримаються цеї зими».

«Підемо, тіточко, а нині я посиджу тут».

«Гарно. А може тобі заграти? Заграю тобі вальці Шопена, ти їх любила перше».

«І тепер я їх люблю і послухаю радо. Може музика прожене з моєї голови цей шум повені, котрий мені безнастанно грає. Це доводить мене до розпуки».

«Старайся забути», — порадила графиня і пішла до третього покою, в котрім стояв фортепян.

Панна Марія глянула крізь вікно. На дубах і липах лежали білі плахти снігу. Ворони, зриваючися з гиляк, струшувати їх і сніг летів, розсипаючися як пух. Ставка посеред парку не прометено. Ніхто не совгався на нім. Крізь безлисті дерева видно було білі поля, а там селянські хати, обтулені загатами, ніби їм зимно. «Може і зимно? — погадала собі панна Марія. — А в нас такі великі ліси . . .»

Здалеку долітали відгуки ціпів. Селяне молотили збіже: луп-цуп-цуп! луп, цуп-цуп! . . .

«Мабуть не легка річ молотити збіже; цілий день махай ціпом і ковтай порохи . . . Бідні люди!»

Графиня грала ґез-дур валець Шопена. «Як можна щось такого гарного написати?» — гадала собі Марійка. «Таке жваве, ґраціозне, а всеж таки сумне. На дешевий смуток! Не такий, що як жебрак простягає руку і несе на показ свої рани, а такий, що росою на пишно розцвилій квітці тремтить».

Графиня вдарила декілька імпровізованих акордів, повязала їх пасажами і зпід її пальців поплила українська думка на місцевий народній мотив. Була це инша, не така мистецька, до найтоншого кружева подібна музика, але й вона щиро промовляла до душі.

«Гарно моя тіточка грає! А при людях ніколи не хоче грати. Це її вечірна розмова з самотою. Така музика для мене найкраще, — музика душі, а не виґімнастикованих пальців».

Ще кілька акордів і пісня, як нитка нараз прорвалася.

«Певно хтось увійшов. Може приїхав доктор . . . Говорять . . . це він . . .»

І графянка худими долонями поправила своє волосся і повернулася до дверий, крізь котрі входив доктор з графинею.

«Як він посивів за час моєї недуги! Ніби зима і його припорошила снігом», — прийшло їй на гадку.

«Як же панна Марія почуває себе нині?» — питався доктор, беручи її руку і довго тримаючи в своїй, ніби хотів пізнати, як бє її живчик.

«Гарно почуваю себе, дякуючи вам, пане докторе». —

«Богови, а не мені, Богови і вашій молодости, пані! Але, правда? — так нам дивно тепер, ніби ми на якомусь другому світі, ніби довго їхали кораблем і приплили до берега, котрий колись нам снився».

«Ви це гарно сказали. Я дійсно маю таке враження, ніби земля хитається підімною і боюся, що все, що тільки бачу, нараз розплинеться в імлі. Боюся того і плакати хочу».

«Недуга розніжила вас, пані. Графиня так розпадалася над вами . . . »

«А ви, ні»

«Що, я! Я навіть тихо ходити не вмію, — як медвідь. Але жінка, як кого любить, то ангелом над ним літає».

«Чому не скажете — скрадається як кітка, це близче підходило би до вашого медведя», — перебила йому графиня.

«Ви знаєте, що я з вами щиро говорю, кажу те, що чую. Для добрих жінок иншого порівнання не маю».

«Ви перше не вміли говорити таких «компліментів».

«Ах, пані, я взагалі був маломовний і це мій великий гріх . . . Але вертаючи до панни Марії, я мушу сказати, що бачу велику зміну, — на краще. Коли так дальше піде, то в мясниці будемо гуляти».

«Жартуєте, пане докторе, мені ще цілий світ перед

очами гуляє, часом мені так якось, ніби я весни не дожию».

«Сентіменти, панно Маріє, сентіменти! Вертер і Квітчина «Маруся». Я, графине, від нині буду приписувати не тільки ліки, але й книжки, котрі тепер вільно панні Марії читати».

«Невжеж це така важна річ?»

«Певно, що важна. Добре написана книжка має на читача великий вплив, підбадьорює його, або пригноблює. Не повірите, але за моїх студентських часів через Достоєвського «Бєси» одної осени в однім місті девятеро молодих людий відібрало собі життя. Остання жертва, це була молоденька студентка, одинока донька богатого купця із Одеси, яка разом зі мною ходила на фільозофію. В неї і знайшли цей нещасливий примірник «Бєсів», що в спадщині переходив від одного самовбийника до другого. Я тую книжку взяв до себе, попрочитував замітки на марґінесах і — спалив».

«А в нашій бібліотеці є тії «Бєси»?» — спитала панна Марія.

«Мабуть нема, бо покійний граф не любив творів Достоєвського. Цінив його, як знаменитого аналітика, але казав нераз, що такі книжки заженуть молоде покоління кудись до біса. Я також тої гадки, що на такім ґрунті не вродиться здорове зерно».

«Я читала його «Тиху», — сказала графиня, — і вона мені дуже подобалася, хоч також дуже сумна, аж страшна. Він знаменито аналізує душу людську».

«Як анатом. Витягає кожду жилку, кождий нерв, і цей препарат лишає читачеві: «роби собі, що хоч!» А між тим твори, на яких дійсно образувалося людство, з природи речі синтетичні. Возьміть Гомера, Данта, Шекспіра, Фавста, Дон Кіхота, возьміть Гоголеві «Мертві душі» цеж

такі будівлі як піраміди, Акрополь, як Форум Романум, церква св. Петра і як дом у Кельні. Виростають з непохитної підстави, знімаються в гору, уявляють собою якусь ідею, мають свій питомий вигляд, дають естетичне вдоволення, заплоднюють уяву, заохочують людий до праці, до життя, до творення, кріплять, а не обезсилюють духа. Навіть малий розмірами твір, статуета, вірш, мініятюрне оповідання, можуть мати великий і корисний вплив на розвиток людий і навпаки великі, талановито написані книги можуть ширити хаос, бентежити, витручувати з рівноваги і гнати на зустріч якоїсь величезної катастрофи . . .

Але ми відбігли від теми. Я хотів сказати, що панна Марія потрібує тепер теплої і ясної атмосфери, для її душі треба не бурі, а погоди, щоб вона набрала нових сил до нового життя».

«Як гадаєте, пане докторе, чи не виїхатиб нам куди?» — спитала графиня. «Нові краєвиди, нові люди, нові враження, я сама тямлю, як мені колись такий виїзд поміг».

«Тепер неможливо. Зима. Їзда саньми, а дальше нашими погано огріваними залізницями, це не для панни Марії. Почекаємо до весни. Як усталиться погода поїдемо собі над море. Бачили ви Адрію?»

«Ні, пане докторе, я бачила Балтійське море і Атлянтійський океан».

«Адрія зробить на вас гарне враження. Уявіть собі. Їдете пустим, диким Карсом. Ніби велика пожежа перейшла туди і спалила всі дерева, цвіти, траву, ніби Бог забув про ці гори. Нараз перед вами немов безконечні лани незабудьок зацвіли, ніби вам хтось небо під ноги кинув — це Адрія. Аж душа радується! Гарне, прегарне море.

А коли, вертаючи з полудня, від берегів горячої Африки побачите Рівієру, то з радости сльози вам до очий підступають, — така дивна краса! Такі враження переживав я ще тоді, як до Японії їздив. Такої сили квіток, і такої гри барв, я нігде в світі не бачив. Не диво, що Японці так ніжно рисують і вишивають, що в них таке тонке, почуття ліній і тонів. Це країна цвітів і дітий».

«І ґейш», — додала півжартом графиня.

«Де їх нема? Лиш скрізь їх називають инакше і скрізь вони инші, ці явні і масковані ґейші».

«А гарні вони?» — питала панна Марія.

«Для нас, аріїв, монголи погані, і я ніколи не був вразливий на чари японських красавиць. А всеж таки треба признати, що в рухах, у зворотах голови, в виразі обличчя у них є своя ґраціозність, є щось такого, чого в нас не побачиш. Чимало гарного й цікавого на світі, та щоб побачити те все, треба мати не тільки гроші, але і здоровля. Мусимо бути здоровими, панно Марійко, бо навіть птахи, відлітаючи в вирій, лишають своїх хорих пірнатих ближніх в наших зимних краях. Тож подбаємо, щоби ми були здорові і щоб могли поїхати в світ; правда панно Марійко?»

«Правда пане докторе. Але не гадайте собі, що я рвуся в чужі краї, що скучаю за ними. Мені і тут добре, навіть дуже добре, з моєю тіточкою і — з вами. Люблю землю, на котрій зросла, людий, до котрих привикла і душею прилипла. Світ такий гарний!»

«Особливо коли комусь літ 18 і цей світ лежить перед ним, як нерозказана казка. Та на нині — досить. Ваш перший гостинний виступ в палаті, ваша подорож зі спальні до наріжного покою вдалися вам знаменито. А тепер пора на відпочинок. Проведемо вас, пані!»

І вони в трійку подались до покоїв панни Марії.

Марійку мучило одно питання, як тепер Хмелинському? Вона не мала відваги спитатися доктора. Уявляла собі, що він скаже: «Не турбуйтеся ним, уважайте на себе», — так, як сказав тої страшної ночи.

Зважилася раз спитати Антонього. Але Антоні відповів так якось коротко, ніби хотів збутися немилого питання.

Найкраще побалакатиб з тіткою. Та на це панні Марії бракувало відваги. Струсина звичка, ховати голову в пісок! Як чоловік має якусь журу, якийсь сумнів, то криється з ним, відкладає з дня на день. А доктор казав раз, що це дуже й дуже недобре, що воно спричинює розстрій нервів, людина боїться того «чогось», як немилого й небезпечного гостя. Так витворюється цей афект, що не раз буває початком гістерії. Хорий криється з ним, перед другими й перед самим собою, оббріхує лікаря і залазить у щораз гіршу недугу. Краще не знати того всього, а жити, як живуть птахи і цвіти...

А хто знає, як вони живуть, чи нема в них своєї жури, якої й не догадуються люде? Життя це мережка з темних і ясних колірів, з радости і смутку.....

В душі панни Марії являвся і ріс, ріс до велитенських розмірів страхітний сумнів: чи не ховають перед нею щось недоброго, щось поганого, чого вона боялася по імени назвати, — що сталося з Хмелинським?...

І хто таке Хмелинський?... молодий чоловік, яких на світі міліони.

Зразу не звертала на нього ніякі уваги. Аґроном в тітчинах маєтках. Приходив, здавав звіти, часом тітка запросила його на чай. Посидів, побалакав і йшов. Був скупий у словах, дуже вважливий в рухах, — чемний, але гордий. Такий инакший, як усі офіціялісти. Ніби казав; «я вас шаную, шануйте і ви мене, хоч я і служу

у вас. Але я не слуга, я собі пан; ваш маєток земля, а мій знання». Пізнійше стали балакати, стрічалися на приходстві, проводили довгі години на розмові і на товариських забавах. Привикала до нього.

Є люди, котрі при першій стрічі вражають нас своєю красою, розумом, даром слова. Яка гарна людина! — кажемо собі. А стрічаємося частійше, так тая краса чомусь байдужніє, нагадує статую мармурову, — зимном від неї віє. І розум ніби позичений і мова як музика, гарна, але давно відома, все та сама. А буває, стрінеш чоловіка і він зразу не зробить на тебе ніякого враження, — от такий собі, як тисячі других. Нічим не замітний. Та як побачиш його вдруге, втретє, як побалакаєш, як переживеш разом яку годину-дві то й погадаєш: «От гарна людина! І чому я не бачив того перше»? Все щось нового відкриваєш в його зовнішній появі і в його вдачі, щось цікавого, щось, що незримими нитками притягає вас до себе.

Таким був Хмелинський.

Він зробився для панни Марії близьким і необхідним, без нього було би порожно на світі. Пишна палата, гарні коні, роскішний парк, все воно гарне, коли є хтось, з ким можеш поділитися своїм враженням. І в перше зрозуміла вона, що любов тітки ї вже не вистарчає. Поки не занедужала не розуміла того, важка недуга, отсе перебування над берегом пропасти, навчило її инакше дивитися на світ, — ніби з другого берега.

* * *

Тітка сказала їй якось: «Старайся забути?» Чому вона це сказала? Що, а може — кого, має вона забути?

Невжеж його? А коли дійсно його, так чому? Невже ж ... ? І сумнів, як над Черемошом Сокільска скела, повис над нею ... Боже, як той Черемош шумить, як страшно переходити попід обвислу скелю, хочеш поспішити, бігти, а ноги не слухають тебе ... ніби щось прикувало їх до дороги, — стоїш ...

Марія рішилася за всяку ціну почути правду. Най тая правда буде гірка, жахлива, але най вона розвіє сумнів, який не дає їй жити.

«Герміно», — сказала до сестри милосердя, котру спровадили з міста, щоб доглядала Марію.

«Маю до вас прохання».

«Що ясна панночка прикажуть?»

«Подайте мені прибори до писання, — чорнила не треба, лиш листовий папір і олівець.

Так. Спасибі! Присуньте до мене столик ... Дякую вам. Прийдете за хвилину».

Герміна не ходила, а пересувалася як тінь, не говорила, а віддихала словами. Очі за мракою, на устах нерозгадана чертка, не знати чи усміху, чи болю. Мабуть важко було би змалювати її портрет.

Вийшла.

Панна Марія надумувалася хвилину. Не вжеж годиться так робити? Що скаже тітка, коли довідається об тім? ... Мусить ... Це диктує її інстинкт життя.

«Пане Хмелинський! Я вернула з дороги в невідомий світ. Подайте вістку про себе ...

Марія».

Почула, як кров напливала до голови, як у кінчиках пальців ніби мурашки грали. Нагадалася якась повість Фейлета, чи Мірбо ...

Чекала на Герміну. Вона певно в передпокою, треба тільки дати знак і прийде. Стукнула олівцем до стола... Як їй це сказати?

«Герміно, прошу цю записку передати пану Хмелинському, але до рук власних. Розумієте?»

«Слухаю ясної панночки».

Марія відітхнула... Підважила скелю. Вона впаде... Щоби лиш скорше, щоби скорше! Най буде, що хоче... Серце билося, перед очима літали білі платки, то знов чорні птахи, то ніби вітром відірвані листки червоних рож... Годинник перестав іти... Тишина... Так довго, довго... Якеж це життя довге!

Хтось іде... Тітчина хода... Того тільки треба.

«Як же себе почуваєш, дитино?... У тебе нині знов горячка... О Боже!»

І з острахом дивилась в її очі.

«Ні, тіточко. Герміна міряла температуру. Було 37, так як і вчера. Не турбуйтеся. Я собі щось гадала і зденервувалася трохи».

«Ти старайся не думати про нічого злого. Такі думки лиши нам. Тай про щож тобі думати, Марійко? Слава Богу, що перебула недугу, а як є здоровля, то всьо добре буде!»

«Чи дійсно всьо? Невжеж достатки, вигоди, навіть роскішне, пишне життя дають добро?»

«Певно, що ні. Добро треба носити в серці... Але киньмо такі поважні теми. Це доктор любить усякі міркування. Він старший, бувалий чоловік, йому це до лиця. Але тобі треба не міркуючи жити, у тебе що лиш весна. А яка це весна без радости, без забави і втіхи? Мушу я повести тебе в світ».

«О ні, ні, тіточко, ні! Ще час, ще час мені до того, як ви кажете, світа. Мене до нього не тягне. Сальони,

модні одяги, гарні влесливі слова, — і зависть і облуда і брехня. Є такі, що без того жити не можуть, а я задихаюся в такій атмосфері, не люблю її, ненавижу, не хочу!»

Графиня здивувалася, бо її братанниця ніколи не горячилася так у розмові. — Подразнення в наслідок перебутої недуги—, погадала собі.

«Заспокійся! Я тебе не силую. Не хочеш, так будемо собі сидіти тут, як селюшки. Переїдемося над море і вернемо назад. Мені вже і так нічого більше не треба. Я свою молодість пережила».

Марійка притулилася до неї.

«Пережила я не одно, дитино. З життям у піжмурки гралась, — лови щастя, як завязані очі! Але я не нарікаю. Все таки гарно було».

«Тіточко!»

«Що, Марійко?»

«Я недобра, я невдячна, я . . . »

«Що це тобі, дитино, — ти жартуєш!».

«Ні, ні, я не жартую, я таки дійсно недобра, але я вам того нині не можу сказати».

«І не кажи, бо я й слухати не хочу. Заспокійся, незабаром доктор приїде. Не хочу, щоби він тебе такою побачив. Він так дбає про тебе, так любить тебе».

«Мене? Любить ? . . . Краще когось другого любив би!»

«Марійко!»

«Тіточко!» і вони притулилися до себе, забуваючи про ріжницю віку і становища, а памятаючи, що вони жінки, котрим сталася а то й може статися ще якась велика, невиджалована, й ненадолужена кривда.

* * *

VII.

Антоні глянув з третього покою і подався назад.

«Прошу отця декана до бібліотеки. Пані графиня за хвилину будуть готові. Переодягаються...»

Декан увійшов до великої, квадратової салі обставленої палісандровими шафами, в котрих за мосяжними решітками стояли старанно поукладані книжки. Шафи доходили до половини стін. На шафах різьби, над різьбами портрети. По середині великий килим, на ньому стіл теж килимом накритий, на столі ілюстровані часописи, а кругом стола великі, вигідні фотелі. Одні двері вели на ошклену веранду, повну пальм і тропічних ростин, другі до білярдової салі, а треті до робітні покійного графа.

У великім, кахлевім коминку горів огонь і червоні відблески скакали по золочених хребтах книжок. З двох високих, вітражових вікон падали на килими пастелеві, світляні ефекти.

Декан добре знав тую затишну кімнату, бо нераз пересиджував тут з покійним графом на розмові. Граф цікавився життям села і повіту, тішився просвітним поступом народу і жалував, що не має нагоди побачити

якогось національного свята в столиці. А коли декан казав йому, що це так легко, бо треба тільки зважитися і поїхати, то покійний кивав головою і зітхаючи шептав: «ах, отче, отче, ви навіть не знаете, як воно важко! Таж мене заклювали би свої і чужі вороні, сказали би прямо: граф здивачів на старі літа, коли не щось гірше. Ні, ні, це не на мої сили. Такі перевороти мусимо лишити молодшим. Вони це зроблять, — наші діти. Так як нині є, довго не може бути».

Декан пригадав собі покійного графа і його надії на сина, пригадав собі, що з тих надій нічого не вийшло і йому зробилося сумно. Милий Боже! скільки добра, скільки тепла і світла моглиб, ніби від якогось соняшного вогнища бити від цеї ось кімнати, а так вона замкнена в собі, мовчазлива, німа. Книжки стоять як стояли, килими линяють, золочені рами на образах снидіють і який кому з того хосен? Всьо, як було літ тому трийцять, а може й пятьдесять, тільки графа не стало. Невжеж за других літ трийцять не зміниться нічого?

Розхилилися занавіси в дверях від білярдової салі і увійшли графиня і Марія.

Декан встав, графиня підійшла до нього і подала руку. За нею панна Марія.

«Давно ми не бачилися, отче», — сказала графиня.

«Я не смів турбувати паню графиню», — відповів декан.

«Як ви це кажете—не смів! Невжеж я дала яку небудь причину до цеї несміливости?»

«Ні, але я знав, що панна Марія хора і тому не являвся. Поява священика в хаті, де лежить тяжко недужий, небажана річ, — денервує. Пані не знають може, що за священиком кидають солому, як стрінуть його в дорозі».

«Що ви кажете, отче?»

«Так, це останки старого суєвірря, проти котрого виступали наші письменники ще в давних, княжих часах».

«Я цього не знала. Взагалі нас учать богато-дечого, без чого легко можна обійтися, а забувають зазнайомити з життям наших попередників, на землі, котра нас виплекала. Це не добре, бо таким чином ми ніколи не зростемося орґанічно з тутешнім народом, заєдно останемося напливовим елєментом серед чужої стихії, на нас буде дивитися нарід, як на чужих, як на ворогів, хоч вірте мені, отче декане, ми не ставимося ворожо до окруження, навпаки, радіб йому щось доброго зробити, тільки не знаємо як».

«Пані графиня говорять про те, в чому я певний. Але пані графиня належать до виїмків і то до дуже нечисленних виїмків».

«Можливо. Я так мало стрічаюся з сусідами, що перестала їх розуміти. Може я їх ніколи й не розуміла, може я для них така чужа й далека, як був покійний мій батько. Ви не знаєте, що він терпів за те, що інакше дивився на світ, ніж люди з так званої, нашої сфери. Це вже належить до історії і тому я вам можу сказати, Тоді, як ви, отче кандидували на посла, а вашим противником був граф Б. мій батько стояв на тому, що мандат з сільської курії належиться вам, як кандидатові від селянства, а граф Б. як хоче, най послує від великої посілости. На батька напирали, щоби він у своїх маєтках відомими вам способами здобував голоси для графа. Батько відказався рішучо. У нас, як знаєте не купували голосів за дрова, за даровий випас худоби, за право риболовлі і т. д. Того батькові не забули, чекали тільки нагоди, щоби відплатити йому за це. Нагода навинулася на похоронах одного достойника в столиці, на котрі

мусів приїхати також покійний мій батько, бо це був наш свояк. Постановлено не подати йому руки, коли він увійде, до салі, в котрій зібралася уся аристократія, щоб заявити своє співчуття вдові і дітям покійника. Але батько довідався про цей намір і коли увійшов до салі, вклонився тільки на право й на ліво, але до нікого не підходив і в той спосіб оминув афронт».

«Вічная память праведному покійникові», — сказав декан, встаючи з місця і звертаючись до дверей, що вели до робітні покійного графа. «Пані графиня позволять мені за два-три тижні відправити службу Божу за душу графа в своїй домашній каплиці».

«Ключі від каплиці до вашого приказу, отче. Господарюйте, як у своїй церкві. Я певна, що ваша молитва буде батькові мойому люба».

Декан не знав що відповісти і всі троє мовчали хвилину, не попадаючи на перехід до иньшої теми.

Панна Марія то паленіла, то блідла; поважний тон розмови графині зі священиком настроював і її поважно, зневолював до порахунків із собою. Тітка така добра, а як вона відплачує їй за це? Пише тайні листи. Невжеж не краще щиро поговорити з нею, признатися, що любить Хмелинського і дріжить за його життя?... Ні, ні, того вона не зробить, це переходить її слабі сили! Колись. Перше мусить вияснитися між нею а ним, Хмелинським. Може це звичайна чемність з його боку, звичайна ввічливість для братанниці графині, в котрої він — офіцялістом...?

Марія аж горіла з цікавости, чи її записка дійшла до рук адресата і що він відповів. А тут треба сидіти, бо декан прийшов відвідати її, як видужанку, що до здоровля вертає. Її думки перервав отець декан. «Панна Марія, славити Бога, приходять до здоровля.

Прошу приняти від мене і від моїх бажання скорого і повного одужання».

«Дякую отцю деканови і поручаю себе його молитвам. Щож на приходстві чувати? Як мається пані добродійка, як молоді пані і панове?»

«Спасибі. У нас тепер тихо. Молодіж розїхалася до шкіл, тільки старша донька розважає нас. Але й вона дуже занята: вишиває, шиє всяку всячину, бо літом сподіємося весілля в нашій хаті».

«Всього найкращого будучому подружжю!»—сказала графиня, подаючи гостеві руку. «Щире тішуся, що до ваших порогів наближається веселий гість, Гіменей. Для нас, старих, це бажана хвилина. Символ безсмертности людського роду. Знаєте, отче, мені дуже подобається, що ваші священичі доми так тісно звязані з життям народу. Священик, вінчає своїх парохіян і веде до аналоя також своїх власних дітий. Він біля престола слуга божий, а в хаті такий самий чоловік, як його вірні. Не потрібує кривити душею, не потрібує вбивати в собі вроджених людських почувань, не потрібує бути облудником».

«Так, графине. Наш обряд гарний і коли священик гідно і достойно сповняє своє завдання, він може вважати себе щасливим, як мало хто».

«Ваше священство сповнило велику культурну місію, воно має історичні заслуги».

«Котрих люди ніяк не хочуть признавати».

«Признання в нас самих».

«І в добрих наслідках нашої праці, графине».

Панна Марія сиділа, як на шпильках. Вона хотіла встати, сказати, що їй зле і піти до своїх покоїв, щоб довідатися, що сталося з її записком, але не хотіла тривожити графиню. Це булоб не гарно з її боку.

«Підемо на гору», сказала графиня. «Отець декан зїдять підвечірок з нами. Добре?»

«Як графиня прикажуть».

«Я прошу. Мабуть і доктор уже приїхав. Він між четвертою, а пятою буває в нас, бо тепер темніє скоро».

Позвонила. Прийшов Антоні.

«Чи вже світиться в малій їдальні?»

«Так, ясна пані!»

«А тепло там?»

«Тепло, — і підвечірок готовий».

«Просимо!»

* * *

Всі троє через білярдову салю вийшли до входових хоромів. При сходах на перший поверх стояв різблений лицар і в руці тримав великий свічник, в котрім горіло кілька свічок. Шолом, меч, грізний, лицарський погляд очий і — така нікчемна служба, як освічувати сходи!

«Мене дратує цей добродій, — говорила графиня. — Він до всього спосібний тільки не до ширення світла. Але мусить стояти за кару і робити тепер те, чого не робив перше».

«Жорстока кара, — відповів декан, — добре що він з дуба, а не живий».

«О до живих,—жартувала графиня,—до живих я не мала би такої відваги. Але й отсей дубовий лицар дратує мене і я давно казалаб його пустити на волю, колиб він не був так тісно звязаний з цілими сходами, а сходи ці, мистецький твір великої ціни. До того, я не люблю змін. Най буде так, як було за батька і за діда, особливо за батька, котрого кождий спомин для мене дорогий».

Озвалися дзвінки, хтось заїхав перед палату і за хвилину появився доктор. Струшував сніг з вусів і з навислих бровів.

«Алеж сипле, сипле сніг» — казав витаючись з графинею і стискаючи кріпко руку декана.

«А з панною Марією я не вітаюся».

«Чому?»

«Бо вона нечемна, не вважає на себе. Як тільки вчула дзвінки, то повинна була догадатися, що то я приїхав і втікати від мене, як від зарази, бо я з зимна».

«Як ви говорите, пане докторе?» — аж скрикнула графиня».

«По докторськи, ласкава пані», — і засміявся. «По докторськи!».

Панна Марія скористала з нагоди. «Слухаю вас. Ліпше пізно, як зовсім ні», і пустилася по сходах на гору.

«Тільки не так скоро, не так скоро, пані!» — кричав за нею доктор, а вона бігла, — щоб скорше побачити Герміну. Герміна чекала на неї в спальні. Витягнула з рукава лист і дала Марії.

Марії затряслися руки.

«Дякую вам!»

Герміна зникла, як тінь.

Панна Марія підійшла до вікна і стала читати. Букви скакали чардаша. Насилу спинила цей дикий танець.

«Щиро вітаю Вас, Ласкава Пані, з далекої і непевної дороги».

Марія прочитала ще раз і ще раз, немов хотіла впевнитися, чи це його письмо. Складала й розкладала коротку записку, чула, як шелестів папір, від котрого пахло якимись ліками, віддавало немилим їй йодом, чи хльороформом . . .

Значиться, це дійсність, не хороблива уява, значиться він живе, може писати, свідомий того, що пише! Боже! Боже!

І вона горячою головою припала до зимного стола і розплакалася плачем, як весняний дощ.....

Сипався густий, тихий сніг і перед вікнами, як у театрі, з гори аж до долу спускалася біла занавіса. За цею занавісою творилося щось невідоме, приготовлялася вічна драма життя, а перед нею було, тільки одно, спокійне дожидання.

Обірвалася круча, каміння скотилося в бурливі хвилі Черемошу, — сумніву вже нема... «Він» живе!

За спиною Марії як тінь появилася Герміна і ніби дихаючи словами прошепотіла:

«Пані графиня просять ясну панночку до малої їдальні, як що ясна панночка не почувають утоми».

«Добре, Герміно, добре. Прошу сказати тітці, що я за хвилину прийду; за хвилину, тільки переодягнуся». А потім, не підводячи на неї очей додала: «дякую Герміні».

Герміна щезла, як тінь.

* * *

Панна Марія встала, поправила волосся, глянула в зеркало і всміхнулася: «треба вбрати ясну суконку, тую, що найбільше люблю».

Біля спальні була маленька кімнатка, ціла обставлена білими шафами. По середині стояло велике зеркало в білих рамах і вигідний шезльонґ. Убиральня панни Марії.

Увійшла і відсунула двері від одної шафи, від дру-

гої, третьої. «Ні, не ця, не ця!» — Доторкалася пальцями своїх одягів, гладила шовк і вовну і не могла рішитися, що вдягти на себе. Нервувалася. «Ця!» — сказала нарав рішучо і добула гладку вовняну суконку, ясно-голубу, обшиту золотим, грубим шовковим брокатом.

«Скоро, скоро, бо там тітка чекає. Може неспокійна за мене... Так!» Ще оден кид веселих очий у чисте зеркало і вибігла з убиральні. Почувала себе сильною, свіжою, здоровою.

Щасливо перебула крізу.....

* * *

Графиня, доктор і декан сиділи в малій їдальні, ясно освіченій і обставленій листовими цвітами, що серед зими нагадували про літо і про далекі, теплі краї.

Марія увійшла енерґічною ходою, ніби й вона прилетіла з тих далеких країв.

Доктор аж здивувався.

«Тепер позвольте, пані, привитатися з вами», — сказав встаючи і підходячи їй на зустрій.

«Чому що лиш тепер?»

«А тому, бо ви тепер чемні. Виглядаєте гарно і свіжо, як повинна виглядати молода панночка. Вам дуже добре в цих красках — в голубім і золотім; небо, пшениця і полева царівна».

«Компліменти?»

«Ні, суща правда. Я що лиш нині можу назвати вас реконвалєсценткою, чи там видужанкою, бо бачу, що ви видужали. А вчора, — ні я не буду згадувати, як ви виглядали вчора... Бр-р-р!» — і він скривився, ніби проковтнув щось гіркого.

«Але й пан доктор, нині в другім настрою, не такий похнюплений як учора».

«Радується моряк, побачивши береги суші, а писець, дописавши останню сторінку своєї книжки, так радується також і лікар, дивлячись на недужого, котрий подужав».

«Це ніби з писанія».

«З нашої старої літератури, котрої ми не вміємо цінити».

«Бо не знаємо», — сказала графиня, — «а не знаємо, бо панове не ласкаві відчинити її скарбів перед нами. Ми тут, Марійко, якраз балакали про те, як то богато можна би дечого доброго зробити в нас, а ми не робимо, бо не знаємо, як забратися до тої роботи. По законам безвладдя котимося кудись у невідоме, ніби ми не люди, а колоди, як сказав великий український поет, гнилі колоди... Сідай і будь четвертою в тім діяльоґічнім преферансі, як що тебе не томить така поважна розмова. Але перше покріпися, а це вже річ Антонього».

Антоні сповняв своє діло прегарно. Він прямо вгадував гадки кождого з товариства, знав що подати, в якій чашці, кілько і як придобрити.

«Отець декан порушили дуже цікаве питання, а саме, який у нас требаби видвигнути прінціп, національний, чи теріторіяльний. Так на вашу гадку, отче, національність одно діло, а державність друге».

«Так, бо майже нема держави, в котрій не булоб так званих меншостий національних. Мудра держава знає, що віра і національне почуття з усіми його виявленнями на зверх, це святая-святих, це «nolli me tangere» народів, і вона не доторкається до них. Тим самим витворюється прихильний державний настрій, як ось діється з Німцями в союзних державах Америки, або з

Італійцями в Швайцарії. А що творилося у нас ? . . Лишаю на боці селян, бо вони майже скрізь менше, або більше були залежні від своїх дідичів, але цей загальний згірдливий погляд на наш народ, на його мову, віру й культуру, як на щось низше й гірше, як на предмет, на котрім можна виладовувати свою енергію, аж до винародовлення, до цілковитого винищення включно. Винародовлювалися тисячі, а міліони лежали як цілина, на котрій Немезіс історична засівала зерно помсти й відплати. Меншости росли у більшість, державний інтерес слаб і заникав. Надійшла катастрофа».

«А направити тої похибки не можна?» спитала графиня.

«Не гадаю. Масові гріхи, це не гріхи одиниці. Товпа совісти не має, вона не знає, що таке сповідь, покаяння і покута».

«Щож тоді робити?» — спитала дальше графиня.

«Будувати нове життя на инших основах», — відповів доктор, ніби він хорому приписував нові ліки.

«Нове життя й на нових основах», — повторила графиня. «Легко сказати та не легко зробити».

«Не святі горшки ліплять! — відповів декан. — Не діло людий, а люди діло роблять. Треба тільки охоти і відваги, треба сміливости».

«Розумію. Але візьмім примір. Хочу я збудувати економію, лісничівку, чи що там. Так взиваю архітекта, він виготовляє плян і кошторис, я його одобрюю, беру собі підприємця, або сама проваджу будівлю і ось місяць, чи там рік, і мій будинок готовий. А скажіть ви мені, будь ласка, як забиратися до будування цього нового життя?»

«Плян виготовлюють політичні й суспільні ідеольоґи,

одобрює історичний момент, будують продукційні й оружні сили народу».

«Продукційні?»

«Так: себто рільники, промисловці, купці, усьо, що в нинішнім капіталістичнім устрою витворює капітал».

«А оружні?»

«Хто хоче вдарити пса, патик знайде, — каже народна пословиця. Перша річ треба собі сказати, чого я хочу, я і тисячі подібних до мене. Чи хочу будувати обору для худоби, чи нову вигіднійшу від старої хату».

«Приймім, що воно вже сказане».

«Тоді діло до половини готове. Але не гадайте, графине, що це так легко сказати. Це мусить бути категоричний імператив, це мусить бути непереможне бажання, це мусить бути ціль, до котрої ідеться без вагання, — добути, або небути!»

«Приймім, що і воно вже сказане».

«Тоді, як кажу діло до половини готове», — обстоював при своїму доктор.

«Як же так?» — питалася графиня. «Я вас не розумію. Від бажання до виконання, як від дійсности до мрії».

«А не вжеж сильне збірне бажання це не дійсна, не реальна сила, котра в підходячий мент може чуда творити? Невжеж матеріяльні засоби, не стають в руках тої сили, як меч у руках доброго вожда, долото в долоні різьбаря, камінь у службі архітекта?»

«Починаю вас розуміти, докторе. Ви кладете головну вагу на свідоме, збірне хотіння».

«Свідоме і мудре, зразу гуртка, далі кругів, а тоді широких мас народу».

«А як що ті маси, чогось другого бажають?»

«Тоді приходить катастрофа. Замісць державного

ПРОСВІТА

будівництва, соціяльна боротьба, хаос і побіда ворогів, як фінал«.

«Мені причувається цей фінал, панове. Він повний дісонансів, він ..... Страшний!»

«Але невжеж гадаєте, ласкава пані, — говорив запалюючись доктор, — що як затулити уха, то того фіналу не буде чути? В історії є своя льоґіка, є невблагана конечність. За похибкою ідуть похибки чим раз більші й гірші, за несповнення обовязків — кара. Скажім собі щиро: невжеж ми сповняємо як слід свої обовязки, супроти цеї землі, котра нас кормить і тулить до себе, як мати дитину до лона?... Нам треба тій землі бажати добра і щастя, треба на ній будувати нову, гарну хату, забуваючи про те, якої ми віри й національности, — отсе і є той теріторіяльний прінціп, про котрий почав говорити декан. Треба нам слухати мови землі. Хто її любить, цей легко зрозуміє тую мову і ще лекше піде за нею, хто воском затулює уха, приближує отсей грізний фінал, котрого ви так боїтеся, графине. Я також не дивлюся ясно в будучність, як ревматик відчуває зміну погоди, так мій ум має вражіння надходячої бурі».

«Не страште мене, пане докторе. Я вже не раз хотіла балакати з вами на отсю тему. Числю на вас, як на доброго сусіда».

«Тут не так про нас діло, як про тих, що дістануть наше наслідля. Отсе і вкладає на нас тим більший обовязок не закладати рук, а робити хто що може, робити хоч якусь частину, чого не зробили попередники наші».

Направляти, що вони попсували», — додала зітхаючи графиня». «Але, позвольте, панове, поставити реальне питання. Народ хоче землі, правда?»

«А вжеж що правда. Котрий народ її не хоче? А всеж таки, подивіться, у Німців аґрарне питання одно з менше пекучих. Там селянські наділи невеликі, а лицарські маєтки з замками, величезними лісами й тисячами морґів землі, — які! Але селянин має настільки упорядковане господарство, земля дає йому стільки приходу, культура настільки поширена і для всіх доступна, що там великі земельні власники не дріжать о своє горло».

«Крук крукови не вибере ока»,—запримітила графиня.

«Отож то й біда, що про нас і того не можна сказати. На нас дивляться, як на круків, а загал, це голуби невинні. До всіх наших занедбань на економічному полі приходить ще й отсей китайський мур иньшої віри й національности. Ми цей мур пильно латаємо і вибілюємо, щоби кождий здалеку бачив, що ми щось друге й инше, як ті, серед котрих поставила нас судьба. Це може важко помститися на нас. Дуже важко, бо історія злобна і мстива, вона не знає що таке милосердя, що Христовий заповіт всепрощення».

«А щож тоді нам з вами робити, пане докторе?»

«Стояти на територіяльнім принціпі. Земля, на котрій живемо, це наша земля, ми хочемо не тільки соки з неї тягнути, але добром відплачувати за добро. Держава, яку будуватимуть на цій землі, це буде наша держаав. Закотимо рукави і станемо разом з иншими до праці. Як що треба буде віддати що з нашого стану посідання, віддамо для загального, отже й для нашого добра. Тоді на нас будуть дивитися не як на ворогів, а як на своїх людий і не будемо почувати себе, мов на вулькані. Це моя гадка, ласкава пані графине».

Графиня важко зітхнула і подивилася на свою братанницю, котра до розмови не встрявала, але слухала кождого слова уважно і дивним дивом, не жахалася тих

чорних перспектив, що відчинялися з вікон теплого, тропічними цвітами обставленого покою.

«Він» жиє, — чогож боятися їй? Що таке земля, худоба, машини, палати, коли нема когось, кого любиш і з ким можеш те все поділити?» «Роздай маєток і за мною ходи!...»

«Отче декане!» — звернулася графиня до пароха. «Незалежно від нашої нинішної розмови я хотіла на памятку видужання Марійки оснувати якусь фундацію, може шпиталь у нашім повітовім місті. Загляньте в найблизчих днях до мене і в трійку, себто з вами і з паном доктором побалакаємо об тім. Марійка за молода, щоб цікавитисє такими питаннями».

«Ні, тіточко, вони для мене якраз дуже цікаві, куди цікавіші від так званого «світа».

«Коли так, тоді побалакаємо в чвірку. Та ще прошу вас, отче декане, не забувайте про мене, в місцевій просвітній роботі. Числіть мене в захоронці, в читальні, в селянській спілці скрізь, як члена, котрий буде точно і совістно платити свої членські вкладки».

Доктор усміхнувся: «відповідно до платеспосібности, правда?»

«Це розуміється само собою, відповідно до платеспосібности і то з гори».

«А може якраз з долини? Може це буде тільки вирівнання давних залеглостий?» — жартував доктор.

«Можливо... Як звав так звав, коби що дав... правда, панове?»

«І пані графиня знають наші пословщі», — дивувався декан.

«Дещо знаю. Тітьки мало, дуже мало. Але в мене є охота до науки і я розумію, що треба вчитися до смерти. Числю на панів, як на добрих професорів, а панове мо-

жуть бути переконані, що учениця з мене рівно понятлива, як пильна».

* * *

Декан розпрощався, доктор відпровадив його до вхідових дверей.

«Прегарна людина тая наша графиня», — казав декан, стискаючи теплу докторову руку». «Ніхто не вірив би, що такі ідеальні жінки криються за отсими зимними мурами мармурових палат».

«Найкращі цвіти цвитуть незримо»,—відповів доктор.

«І яка вона гарна собою, хоч не молода!» — захоплювався декан.

«Das Schöne ist das Symbol des sittlich-Guten,—це дійсно можна сказати про графиню».

«Ще раз стиснули собі руки і Антоні з ліхтарнею в руці підпровадив декана до залубень. Задзвонили дзвінки, залубні заскреготали по каміннім підїзді, скотилися у сніг і посунулись копною дорогою в село.

Доктор спинився перед дубовим лицарем на сходах. «Чоловіче! як бачу, ти не дурно світив», — і ніби молодець побіг у ліве крило, де лежав Хмелинський.

* * *

VIII.

«Пане Хмелинський, — говорив доктор пильно оглянувши недужого, — у вас нині знов висша температура. Невжеж ви вставали?»

«Ні, пане докторе. Я додержую ваших приписів».

«А дієта?»

«Тримаю».

«Не розумію що воно таке. Гу-ум! Може вас що збентежило? Читали часописи?»

«Читав одну, але так — біг пес через овес. Нічого цікавого для мене».

»А листу якого не мали?»

Хмелинський замнявся. Не любив брехати, але тут мусів. «Листу? Ні, нині мені почта не привезла нічого».

«Щож ви робили?»

«Думав».

«Ага! Пане Хмелинський, я знаю, що ви не належите до тої породи людий, яка звільнена від обовязку думання, ... »

«Як, пан доктор це розуміють?»

«На всякий спосіб не так, щоби вас обидити. Було це раз при правничому іспиті. Професор питає кандидата: від яких обовязків був звільнений шляхтич? Кандидат вичислив. На те другий професор, відомий зі свого дотепу, встає і каже: «Мій пане! Шляхтич ще був звільнений від чогось і то від дуже важкого, ну! ну!»

Кандидат не може собі пригадати. Комісія теж ... знак питання ... «Від обовязку думання», — каже дотепний професор ... Отже пане Хмелинський, хоч ви і з шляхотського роду, але від обовязку думання вас ніхто не звільнив, я це знаю. Тількиж, ради Бога, і над думками мусить бути контроля. На те ви мущина, а не істерична жінка, котра візьме собі якусь думку до голови і доти носиться з нею, доки її не занесуть, знаєте де; — ну, отже ! » ... Нараз зміняючи голос спитав: «Хочете жити?»

«Хочу, пане докторе!»

«Хочете бути здоровим?»

«Так».

«Хочете енергічно працювати і добитися чогось у світі?»

«Розуміється».

«Так думайте ви тільки над тим, як би вам найскорше видужати й вернути до сил. А будете здорові, тоді й на всілякі турботи прийде свій час. Бо скажіть мені, що може зробити чоловік, котрому випустили воду з легких, котрий, так сказати, одною ногою стояв на другім світі і котрий буквально рушатися не може?»

«Так, пане докторе. Але є такі питання, котрих позбутися не можна».

«Приміром ... »

«Приміром, як я віддячуся пані графині і вам, за ваш труд, за знання, за той дорогий час, який ви витратили для мене?»

«Ха, ха, ха! і такі то ваші турботи, пане Хмелинський! Як що ви дійсно инших не маєте, то можете сміло назвати себе одиноким безтурботним чоловіком на світі. Мій пане! Невжеж ви не бачите, що графиня і я, можемо позволити собі на те, щоб безкористовно й безвідплатно сповнити один з християнських обовязків, від котрого нас також ніхто не звільнив. Тямите Самаритянина зі святого письма? Він піклувався незнайомим, котрого стрінув на дорозі, а виж так сказати, свій чоловік, — для мене зокрема, ви земляк, добродію, а це теж щось повинно значити!»

«А всеж таки, пане докторе, молодий чоловік не повинен затягати довгів, котрих сплатити не може».

«Хто вам сказав, що ви цього, ніби довгу, не можете сплатити?»

«Супроти вас і графині ніколи».

«Ми всі супроти себе в довгах. — Що робиш одному з них мені зробиш. — Будете здорові, розживетеся, так і нагода буде і то нераз, комусь щось доброго зробити. В той спосіб вирівняєте рахунок. Не стане нас, а ви будете творити добро, котрого може ми не могли, не хотіли, чи не вміли зробити. Не гадайте, що я лікар і тому мушу вже матеріялістично дивитися на світ. Були дуже великі фільозофи, котрі вірили в невидимі сили і в незвісне нам життя. Я теж вірю, що коли ви, пане Хмелинський станете діяльним, гарним чоловіком, то мені буде прощений може не оден і то важкий гріх. Невідомий суддя скаже: — ти допоміг йому побороти недугу і він тепер творить добро!... От, що, пане Хмелинський».

«Спасибі вам, пане докторе, — сказав хорий простягаючи свою суху білу руку. — Ви додаєте мені охоти до життя. Я бачу, що є ще добрі люди на світі».

«Є куди ліпші від мене, мої ви любі! Є прегарні душі,

але така вже вдача людська, що помічає злих, а не добачує добрих. Колиб ми добро і зло клали заєдно на вагу, то не було би стільки кривди на світі. Чоловік вроджений прокуратор, а адвокатам платять за оборону. По тамтой бік Збруча їх навіть зовуть брехунцями, ніби то, хто боронить, той бреше. І пригадайте собі, як воно буває в нашім товариськім життю: поки обжаловують когось, поти розмова жива й інтересна, а най лиш хто стане боронити обжалованого, та ще й неприсутного, то зараз цікавість слабне, розмова вривається і переходить на иншу тему; що, ні?»

«Так, пане докторе. Я це помічав нераз, а всеж таки прикро подумати, що під одним дахом з тобою живуть люди. які стільки доброго тобі роблять, а ти не можеш їм ніяк відплатитися, бо ти — бідак».

«Пане Хмелинський! Прошу вас, не кажіть щось такого, бо цим ви обиджаєте мене, а гадаю, що так само й графиню. Невжеж вона не відчуває тягару, який на неї вкладає її богацтво? Одідичене богацтво, а не добуте власним трудом! Невжеж в тім її заслуга, що вона богата? Хіба настільки, що не втратила маєтку. А що до мене, то будьте певні, що я у ваших літах був біднійший від вас. Ви вже рішилися, з якої печі хліб їсти, і як самі кажете, вдоволені тим хлібом, другого й не гадаєте шукати. Я, як це вам може відомо, зразу готовився на професора, потім пішов на приватного вчителя, а щойно геть пізнійше став лікарем. Уявить собі, скільки праці й енергії поклав я, заки добився того, що нині маю. Тай не тільки те. Крім боротьби за матеріяльне істнування, переживав я важку моральну драму, переживав її сам один, з ніким не поділяючи свого горя».

Він замовк і потер чоло рукою. Видно було, що спомин цих переживань ще й нині бентежив його, витручу-

вав з рівноваги того так спокійного на зверх і ніби вдоволеного собою чоловіка.

«Ніхто не віда, як хто обіда», — відповів, зітхаючи Хмелинський».

Доктор подивився на нього довго-довго, ніби хотів заглянути йому в само серце. Нараз взяв його руку, стиснув і промовив: «Молодий товаришу недолі!... Sapienti sat!»

Повернувся і вийшов. Але за хвилину вернув. Став біля ліжка, лівою рукою сперся на стіл, а праву простягнувши перед себе, казав: «Вам треба бути здоровим. Для себе і може ще для когось, зрозуміли?»

Хмелинський глянув здивовано на нього.

«Тут нема нічого дивного, — говорив дальше доктор. — Вам треба бути здороим, і тільки! Геніть від себе чорні думки, не тратьте віри і надії. Щастя не паде в розчинений рот, як дозріла сливка. Його треба добути! Кажу вам рішучо. Як що до тижня температура усталиться, то позволю вам встати. Панна Марія вже ходить. Нині виглядала так гарно, що я й не сподівався. Розмовляла з нами досить довго і на поважні теми. Себто,—говорила мало, але слухала вважно, а це також свідчить, що сили її поправилися... Уважайтеж! Доброї вам ночі, пане Хмелинський!»

Хорий чув, як доктор по сходах ішов на долину... Не спішився... Мабуть думав ідучи... Невжеж він догадується чогось?

* * *

Зима кріпшала з дня на день.

Впали великі сніги, а потім потиснули морози. Най-

старші люди не тямили такої зими: навіть «селодка бабуся» — ні.

«Солодка бабуся» це була найстарша людина на всю округу. «Солодка» тому, бо вже нічого робити не могла, тільки цукор рубала. Вона ще покійного пана на руках носила, вона вибавила Христинцю.

«Кілько вам літ?» — питали бабусю, а вона: «Або я відданиця, щоб мені літа рахувати?» Не знала. Навіть у метриках її імені не було, бо як родилася, то ще тоді людий в метрики не втягали. Не було.

«Алеж бо раз зима!» — шепотіла бабуся. «Така зима була ще за великої войни, як Наполіон тікав».

«А то що за чорт цей Наполіон, бабусе?»

«Не чорт, а ґенерал. Він все був на полі тай на полі, тому й прозвали його Наполіон. Покійний наш пан, дідо графині, ходили з ним на Москву. З відмороженими ногами вернули, — така зима була».

«А може й тепер яка війна випаде, що?»

«Ні тепер войни не буде, бо Наполіона нема. Тепер люди і без войни воюють. Не вміє народ по божому жити, ой не вміє!»

«А на що показує така зима, бабусю, як ви гадаєте?»

«Або я знаю на що? Буде богато весіль, дітий народиться богато, самі хлопці».

«Ого! Як хлопці, то война».

«Як підростуть, то може й будуть воювати, а тепер ні».

І бабуся йшла до комірки рубати цукор, а в дворі вірили, що буде весілля. Чекали тільки, що якийсь панич до панночки приїде, якийсь великий панич, бо вона за кого будь не піде.

Але панич не їхав.

* * *

Графська палата робилася, як казковий двір. Грубий сніг прикрив парк, понасаджував деревам білі шапки, капелюхи, кучми й колпаки на голови, геть поприсипував і позарівнував стежки й стежечки, котрими літом люди ходили і тільки по тім, що дими з комінів сивими стрічками до неба снувалися, видно було, що тут жили люди. А в ночи по світлі, що било з вікон на білі сніги. Тільки дорогу від виздової брами до підїзду двірського промітувано щодень, бо приїздив доктор. А більше нихто до палати на навідувався.

Пани-сусіди трималися здалеку від графині. Про неї ходили найвсілякійші чутки. Говорили, що вона покинула костел, а вписалася десь за границею до вільномулярської льожі, що вона дуже дивний якийсь заповіт зробила, а дехто натяказ на те, що ніби то вона давно зо своїм доктором повінчалася, але теж десь за границею, щоби люди не знали.

Як же пішла чутка про те, що панна Марія і Хмелинський занедужали одної днини при ратованню села, то кругом як запалило. «Хто видів, щоб двоє молодих людий якась хороба як на команду напала!» Це дурному казати. Топилися... Нещаслива любов... і т. д. Їх витягнули і поклали до ліжок... То все поганий вплив доктора! Він ліберал, масон, революціонер. По цілім світі волочився, а на старі літа до нашого берега причалив, щоб наших деморалізувати».

І цей Хмелинський теж якась непевна штука. Хто чував, щоби молодий аґроном, себ-то офіціяліст, мешкав у палаті і щоби коло нього сама графиня ходила. Вона сиділа при його постелі, подавала ліки, навіть — (тут шепталося до уха), — навіть сама компреси зміняла. Уявіть собі: — компреси!

Згіршення росло. Панночкам заборонювалося балакати на тую тему.

Ще на одно чекали.

В графських лісах зимою, коло Різдва, відбувалися великі лови. Трівали вони кілька днів. Зїздилося ціле товариство і з близька і з далека. Навіть із столиці знатні люди, цивільні і військові відвідували тоді графські маєтки. Ліси були чудові! Тисячі моргів старої дубини, — звірини гук!

Чи будуть сього року лови? — питалися цікаві. А про лови ні слуху ні духу.

І фантастичні вісти повисали над графською палатою як романтична авреоля. Хора панночка, тяжко недужий аґроном, доктор масон, здивачіла графиня, і т. д.

Появилася навіть чутка про духи.

Говорили собі, що один старий лісничий бачив щось таке, що йому на кілька годин мову відібрало,—посивів.

Вертав з засідки. Дув страшний вітер і снігом заносило сліди. Довго блукав, бо вчепився його блуд. Коло півночи добився до графського парку, а що, був сильно втомлений, так присів на сходах каплиці, щоб відпочити. В каплиці, як відомо, лежать у цинових саркофаґах предки нинішної графині, останній поміж ними покійний граф. Він казав поховати себе у звичайному вбранню і в звичайній дубовій домовині. Люди з ‚товариства' нераз подавали собі з уст до уст, що ця демократизація не подобалася тіням забутих предків, що вони сухими вінками кидають опівночі на графа-апостата. Але те, що побачив лісничий переходить всяке ‚людське поняття'. Як на вежі в палаті годинник вдарив пів до дванайцятої, в каплиці почувся гомін. До вікон стали товктися сови, лилики літали кругом і чіпалися ярих свічок на престолах. Вітер розвівав хоругви, зривав з престолів

покривала і як вітрилами вимахував ними. Мало того. Підняв у гору турецький килим, що вкривав ступені великого престола, і як листок паперу пігнав його під склепіння, а потім зі злостю і з завзяттям, котрого ‚людськими словами' годі передати, кинув на дубову домовину.

Бідному лісничому волосся на голові дубом стало. Він забув про стрільбу, забув про свою добичу мисливську, зірвався і хотів тікати, але ноги в нього були, як колоди, ніби хтось олівяні кулі поприкріплював до них. Не міг рушитися з місця. Припав лицем до мосяжних крат, що були в важких дубових дверах від каплиці і дивився, дивився, аж йому очи на верх вилазили.

Віка саркофагів знімалися в гору, одно по другім і підносилися з них воєводи, каштеляни, старости, ґенерали, всі у саєтах, в горностаях, у військових парадних уніформах і йшли походом грізним, аж мороз пробігав поза плечі, йшли до дубової домовини останнього графа.

Окружили її, як ворог околює твердиню і гукали: «вставай!»

Віко не рушилося з місця.

«Вставай . . . !»

Так тричі.

А тоді причепилися всі, підняли віко, кинули його геть, аж камянна підлога затряслася і з домовини встав граф. «Чого вам треба? Яким правом перериваєте мій спокійний сон?»

«Кличемо тебе на суд!»

«Всі ми станемо на страшному суді і всім нам буде кара, або нагорода вічна».

«Не пустимо тебе на суд, таким, як ти тепр».

«Який же я тепер?»

«Не такий, як ми. Де твоє вбрання достойне, де твої

почесні відзнаки, де докази, що ти кість від кости нашої і кров від крови?»

«На моїй одежі нема людської кривди, на ній не поприкіпала кров, не поприсихали сльози. Так я перед Господом моїм стану».

«То йди собі від нас! Йди на цвинтар, де біднота лежить, ти не під міру нам! Іди, іди іди!»

І вони простягли свої великі, сухі пальці з блискучими перстенями, в напрямі дверий, просто в лице нещасливого лісничого і гукали: «геть нам, геть нам з очий!»

А граф стояв і згірдливо дивився на них. Ніби рішитися не міг, чи послухати їх і йти, чи не послухати і кластися назад на своє місце. Як не рішучий був за життя, таким лишився й тепер.

А кармазини, горностаї і пишні військові уніформи метушилися, — чуприни їжилися, брови нависали, з очий сипалися искри. Бог знає до чогоб дійшло, але вдарила дванайцята година, запіяли когути на «третяках» [1]) і всі вони розбіглися, як на команду вояки. Кождий скочив до своєї скрині, затріснув віко за собою і — ні чичирк!

Скатерті поклалися на престоли, великий турецький килим устелив собою сходи, лелики і сови вилетіли розбитим вікном у бані і тільки місяць заглядав у каплицю, ніби довідався про цей суд і прийшов робити порядок. Місяць — сторож нічний . . .

Лісничим щось кинуло зі сходів і він упав на сніг. Але почув нову силу в ногах і в цілім тілі. Встав, вигріб рушницю із снігу, позбирав свою добичу ловецьку і пішов на лісничівку.

Він був удовець, мав тільки якусь господиню. Вона встала, і хотіла йому зробити горячого чаю з вином, пи-

[1]) Мешкання для жонатих двірських форналів.

талася, де він так довго бував, а він як німий, тільки рукою показував на уста і бубонівв»., «у-у-у . . .»

На другий день, як випив спору чарку горівки зі свяченим зіллям, то й мову йому привернуло. Тільки, як про ту каплицю говорити, то хреститься і бубонить, як німий «у-у-у!»

Він і до нині про цей страшний суд у каплиці нікому слова не сказав. Це розповідала його господиня. Чула раз, як він через сон балакав. Руками вимахував, очами завертав, такий був грізний, що не дай Боже! Нічого до себе неподібний . . .

* * *

Коли декан став у каплиці що другу пятницю правити службу божу, так ніхто вже й не сумнівався, що лісничий не виссав собі цілої тої пригоди з мізинного пальця. «Службу Божу правлять; хочуть ублагати Господа Бога, щоби мир зіслав між усопших».

Лєґенда йшла з уст до уст, як лісова пожежа. Ніхто не спиняв її і не було як спинити, бо щораз то нові докази прибували.

Коли декан першу службу правив, то нараз щось усі свічки погасило. Казали, що вітер відчинив вікно. «Знаємо, знаємо який це вітер! З другого світа». І в тім покою, де помер граф також щось світло гасить. До опівночі ні, а як вибє годинник дванайцять, то на свічку, ніби ковальським мішком хтось подув . . . Фу! — і вже темно. А хочеш знов засвітити, то під софою, щось чорне суєтиться і скимить як пес.

Людська злоба діставала щораз то нову поживу . . . В палаті про ті гутірки не знали. Антоні був за мудрий,

щоб такі дурниці переповідати, Герміна своїх звичаєм снувалася як тінь і не балакала, а дихала словами, докторові ніхто не смів би навіть натякнути на якісь сплетні і палата жила своїм тихим, від світа відокремленим життєм.

* * *

IX.

По двох місяцях важкої недуги Хмелинський піднявся з ліжка.

Боже ти мій, як дивно!

Ніби з далекої дороги вернув, такий утомлений, так йому в голові шумить, так якось усьо хитається довкола.

Ходив, ніби моряк, що довго суші не бачив. Колисався, як маятник у старосвітськім годиннику в більярдовій салі.

Соромився свойого безсилля, — він же мущина! Уявляв собі, як милосерно будуть дивитися на нього графиня, панна Марія, навіть старий Антоні. Милосердя не любив, — воно принижує.

В рахунку життя милосердя це плюс, або мінус; плюс для тих, що творять милосердні вчинки, мінус для тих, що їх приймають.

Краще не приймати.

Два дні не виходив зі своєї спальні. Привикав до руху; то ходив від дверий до вікна, то клався і відпочивав. Щоб не тратити часу, пробував дещо читати. Не йшло. Очима перебігав стрічки, але поверху, змісту не

розумів. По два-три рази читав ту саму сторінку і не знав, що у ній написано.

Памятав поради доктора і гонив від себе чорні думки. Та вони лізли йому в голову, як під вечір настирливі мухи... Він на службі, а служби не робить і хто зна коли її робити буде. Так не можна. Цеж милостиня, милостиня від добрих людий, — а всеж таки милостиня! Що собі про нього погадає панна Марія?

Тут спинявся. Здавалося йому, що на саму згадку про це імя ніби сонце заглядало в вікна, ніби надходила весна... Чому?... Невжеж він, невжеж він її любить?... Це не можливо, це прямо траґічно; треба ту шовкову нитку як найскорше порвати, щоб вона не обснувала його, як павук... Рвати, рвати!... Алеж це болить, ах ще й як болить!

А може і вона, може і вона не байдужна до його?... Щось также!... Вона добра до всіх і до нього, вона вже такої вдачі, але думати про якусь особливу прихильність, це смішно! Що він таке? Звичайний собі аґроном, офіціяліст в добрах ясновельможної графині, котрі згодом перейдуть на власність панни Марії.

Невжеж він такий гарний собою, щоб голову закрутити графянці?

Мимохіть глянув у зеркало і гірко всміхнувся.

Був марний, блідий, з синими підковами під очима. Ні, ні, цеж манія великости, це прямо якесь ‚гохштаплєрство', котрого він сам перед собою соромиться...!

* * *

Хтось застукав до дверий...
Увійшов доктор.

«А-а! Витаю вас, пане Хмелинський, з поворотом до здоровля... З нинішним днем замикаємо наш приватний шпиталь, а приступаємо до будівлі публичної лічниці в місті».

«Не розумію вас, пане докторе».

«Нема що розуміти. Панна Марія і ви вже здорові, а графиня основує в місті лічницю для незаможних хорих. От бачите, нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Повінь і недуга панни Марії, ну і ваша поклали угольний камінь під будівлю, за котру буде нас усіх благословити цілий повіт, а може і сусідні».

«Графиню і вас, пане докторе, а я тут ні при чім».

«То ще не знати. Може й ви свою пайку дасте».

«Жартуєте, пане докторе!»

«Чому? Невжеж ми знаємо, що буде завтра? Ви молоді, молодих доля любить, ви ще можете бути великим паном. Тямите, що я вам раз казав. Не будемо вдруге того самого говорити».

«А поки що я заліз у такі борги, що голова пухне».

«Ви знов ту саму пісоньку співаєте?»

«Мушу».

«Вам не вільно».

«Яж не нищий, щоб на ласці в добрих людий жити».

«Ви непоправні. Невжеж я вам про тую ласку цілої, довгої проповіди не балакав?»

«Так. І я тую проповідь добре собі затямив».

«Отже?»

«Отже — совість не дає мені спокою... Пане докторе, дайте мені який лік, щоб мені найскорше вернути до сил і щоби я негайно міг забратися до праці. Маєток графині великий. Я знаю, що за час моєї недуги не одно занедбано і це не дає мені спокою».

«Колиб я мав такі ліки, то будьте переконані, що дав би вам без вашої просьби. Та, на жаль, поворот сил залежить не від лікаря, а від природи, я можу тільки пособити природі в її процесі і це я роблю. Але ще раз кажу вам, що такими трівожними гадками ви нівечите всі мої старання, і як що не запануєте над собою, то не нажірайте на мене! Вертати до праці я вам рішучо не дозволяю. Це пісня будучности. Ви мусите скріпити свій орґанізм настільки, щоб недуга не повторилася. Розумієте мене? А що до заряду маєтками графині, то можете бути спокійні; я не вчений аґроном, але досвідчений господар, і я пильно стежу, щоб за час вашої недуги не сталося тут щось небажаного, я, так сказати, як умію і як можу, заступаю вас».

«Ще й тая жертва, пане докторе!»

«Ах, жертва, жертва! Пощо робити траґедію? Сильний, здоровий, як медвідь мущина, сидить собі без діла і скучає , — чомуж він не має зужити трохи зайвої енерґії на користь своєї сусідки? Роблю це радо і з великим вдоволенням, бо я еґоіст-самолюб».

«Дай Боже як найбільше таких самолюбів», — відповів Хмелинський.

«Гадаєте ні? Усі ми еґоісти, і навіть, коли добре робимо, то лиш тому, бо це нам прємно. Коли ви скакали в воду, то ясна річ, вам не було приємно, але десь там глибоко, в підсвідомости, як искорка в догасаючім огні, жевріла безконтрольна гадка, що вам це треба зробити, бо ви мущина, бо на вас дивляться люди, бо як ви витягнете дитину, то на вас будуть показувати пальцем, як на сміливого, хороброго чоловіка. Що? Вгадав? Заперечте мені!»

«Не знаю, пане докторе, можливо. Я не аналізував себе».

«Самоаналізування це процес дозрілого віку. В молодости робимо не одно відрухово, — але ті відрухи всеж таки мають якусь підставу і тая підстава, здебільшого то . . . »

Хмелинський видивився на доктора.

«То . . . ?» — питав підносячи брови.

«То — жінка!» відповів рішучо доктор.

Хмелинський облився легоньким румянцем.

«Молодий чоловік, — паленіє . . . так воно й повинно бути. Я вам сказав тільки те, чого ви не хотіли самі собі сказати».

Доктор погладив Хмелинського по худорлявій руці.

«Сама колись дівувала, тее лихо знаю», — тямите, як гарно сказав це Шевченко в «Тополі». А в «Заспіві», — він каже: «одна сльоза з очий карих і пан над панами». Так, пане Хмелинський, за тую одну слезу, не болю, а радости, ми боремося на війні, працюємо в час мира, творимо, здобуваємо маєтки і славу, всьо, всьо для неї, наскільки ми, розуміється, нормальні люди, а не деґенерати».

«А старці?»

«Ви мабуть хотіли сказати, старі бо старий, а старець це не все одно. Може бути чоловік старий літами, а молодий духом, як наш Мазепа, і навпаки. Навіть у старих зберігається цей життєвий інстинкт; Ґете, приміром, до пізньої старости любив товариство гарних жінок і вони були одним з важнійших товчків у його творчости».

«Тоді ми не еґоісти, пане докторе».

«Як же ні? Ідемо за голосом природи, котрий веде нас до гарних почувань, дає нам вдоволення, побуджує нас куди краще від усіх морфін і кокаін».

Хмелинський похилив голову і задумався. Йому прийшов на гадку цей короткий лист, котрий він дістав

перед двома тяжнями від панни Марії і він у душі притакнув докторові. Цей лист був йому дорогший від усіх скарбів світа. Колиб там була дописка: «кинь аґрономію, іди і вчися астрономії!», — він послухав би цього приказу і може відкрив би якусь планету, щоби її назвати «Марія».

«Хто мовчить, той не противиться», — сказав по хвилині доктор.

«Годі мені, молодому, протиставити себе вашому досвідови, — пане докторе. — Може колись побалакаємо на тую тему».

«Не треба. Замісць роздумувати над життям краще жити, особливо як кому літ 24. Я тільки хотів вас заохотити до життя, хотів вказати на одну з його найсильніших понук. Не противтеся її, бо вона не зло, а добро, — розумієте мене? . . . А тепер може ми трохи перейдемося».

«У мене є до вас, пане докторе, прохання. Ходім до моєї хати».

«Добре. Але чи там тепло? . . . Спитаємо Антонього».

І доктор подзвонив.

«Антоні, чи в мешканню панича палено нині?»

«Ми там не переставали палити, щоб не вкралася вохкість. А від кількох днів, то таки добре палимо, бо сподіваємося, що панич перейдуть туди».

«Так подайте нам хутра і шапки. Кальошів не треба, правда?»

«Пощо? Цеж в офіцині, ідеться критим хідником».

Доктор взяв Хмелинського під руку і вони пішли.

* * *

Мешкання Хмелинського складалося з трьох покоїв. В однім була робітня, в другім світлиця, а в третім спаль-

ня. Урядження невибагливе, але гарне й чисте. Нічого зайвого, нічого, щоб сварилося з собою і з окруженням.

Хмелинський попросив доктора сідати, відчинив шафку в стіні і добув гарні сигара. Доктор сів на скіряну канапу і пускав дим кружільцями.

«Кавалєрське мешкання, — казав. — Наскучило воно мені! Всьо є, крім найважнійшого, крім — жінки. Най вас Бог боронить, щоби ви до таких мешкань привикали!»

«Чому?»

«Бо це не нормально. Всякий целібат є не нормальний, і я, як лікар противлюся йому».

«Medice . . .» почав Хмелинський,

«Cura te ipsum», докінчив доктор, — Знаю. знаю, але ви не знаєте мого життя і — не треба вам знати. Власне тому, не ражу вам ступати на ті шляхи, котрими я ходив — вони пусті. Перейдеш величезний шмат дороги, оглянешся і, — нікого не лишив за собою. Тільки всього, що траву потолочив . . . , траву, а то і ряст . . .»

Зітхнув. Нараз встав і підійшов до ошкленої шафи.

«Що я бачу? Ви й мінеральоґією цікавитеся».

«Так трохи. Розсліджував тутешнє наслоєння землі, шукав, так сказати, закопаних скарбів».

«Ну, і знайшли?»

«Знайшов дещо. Ось приміром кілька кільометрів від палати є каолін. Цілий досить великий горб, з одного боку вкритий лісом, а з другого пустий. Його видно з вікна. От сей!»

Показав докторови верх горба, що знімався за парком на виднокрузі і подобав на голову велитня. Ліс сторчав як чуприна, велика каменюка нагадувала ніс, а дві ями, з яких люди з сусіднього села вибирали глину, скидалися на очі.

«Я розсліджував тую гору і знайшов ортокляз, ґраніт, ґнайз, сієніт, порфір і т. д. ті самі складники, що в Майсені, перворядна порцелянова глина. Пану докторови певно відомо, що колись українські фабрики порцеляни здобути були собі добре заслужену славу, а їх вироби належать нині до найдоросших у світі. Наш каоніт довозили аж до Петербурга до славної царської фабрики порцелянових виробів. Гадаю, що може вже на другий рік, як що графиня одобрить мій плян, заложимо тут фабрику порцеляни. Ось мої передвступні праці, прошу розглянути ласкаво».

І він подав докторові окрему теку, в якій були обчислення грубости каолінових покладів, кошторис фабричних будників, млина і т. д. Все ще не викінчене, тільки в начерках, але начерки були виразні і ясні, вони свідчили про бистрий ум того, що робив проєкт.

«Побудуємо вузкоторівку, бо і так ми задалеко від залізниці. Одноразовий вклад буде, що правда, досить високий, але вартість цілого маєтку збільшиться, а на вивозі ощадимо стільки, що вложений капітал даватиме коло 14 процентів річно. Я вже і лінію намітив, — ось вона», — і він добув спорий аркуш рисункового паперу, на котрім червоним атраментом була зазначена проєктована залізниця.

«Шлях іде майже виключно двірськими полями і лугами, так що не треба примусового вивласнення; ті відтинки селянських нивок, котрих я не міг оминути, набудемо заздалегідь шляхом купна, або корисною для селян заміною за двірський ґрунт».

Доктор розглядав пляни і на його виду малювалася не тільки цікавість, але і вдоволення.

«Так. То гарно. То дуже інтересно. Над тим треба подумати. Я вас колись попрошу, але не нині, щоби ви

позичили мені ці проєкти до дому. Але вже й тепер бачу, що це не «фантастичні мрії»... А чим ви гадаєте гнати фабричні машини?»

«Водою, — відповів Хмелинський. — отсей потік, з котрим ми мали стільки клопоту, робить за селом велику петлю. Я ще не вспів поробити потрібних ґеодетичних вимірів. Але навіть з нашої вежі видно, що петля та має яких три тисячі метрів довжини і що вона біжить з гори в діл, виключно двірською землею. Як що ми викопаємо канал і потік замісць луком пустимо тятивою, то він з трьох тисяч метрів скоротиться може на яких 500 до 600 метрів, — можна уявити собі, якої сили набере тоді його спад».

«А що на те скаже громада?» — спитав доктор.

«Розширимо й поглибимо став, побудуємо нові відповідні шлюзи і вода попливе селом з тою самою силою, що нині. До того, гадаю, що треба раз і в селі зробити якийсь лад з тим потоком, щоби він двічі в рік не робив собі таких диких мясниць».

«Хочете помститися на нім за свою кривду...» — жартував доктор.

«Помщусь», — відповів коротко Хмелинський.

«Ну, то й гаразд! — заключив доктор, складаючи назад дрібно записані папери. — Будемо будувати, копати, реґулювати, одним словом творити щось нове. А тепер позвольте сказати вам, пане Хмелинський, що ви дуже дивний чоловік. Журитеся своїми довгами, не можете спати, бо графиня трубувалася вами в часі вашої хороби, а я бачу, що ви куди більше турбувалися і турбуєтеся її маєтками, і що вона тисячі разів більше на вас заробить, ніж витратила. От що!»

Він глянув на годинник. «Ого, го! Це вже так пізно! На нас чекають з підвечірком. Ходім!»

І вони пішли до палати.

* *
*

X.

«Графиня казала просити панів до голубої салі,» — говорив Антоні, знімаючи хутра з доктора і з Хмелинського.

«Добре, Антоні, підемо до голубої салі. Я вже забув, де вона є. Ага. Найкоротша дорога бічними сходами на другий поверх... Прошу, пане Хмелинський».

«Голубою називається вона від голубих шовкових обоїв, — пояснював доктор Хмелинському. — Вона має свою історію. Тут покійна графиня, мати пані Христини, посперечилася з мужом і з тої салі відїхала від нього...» — він спинився на хвилину вийшовши на перший поверх і відсапнув. «Старість, не радість, пане Хмелинський», — говорив, клепаючи його по плечах. «Тая саля була кілька літ зачинена, стояла так, як того ранку, коли її покинула графиня. Тут мало що не кождий покій має свою історію. Мене дивує, чому якраз там просять нас наші пані».

(«Наші пані»,—сказав він якось особливо, довірочно).

«Маю враження, що пані Христина хоче попроганяти всі немилі спомини з палати, хоче провітрити її. Ось ми вже на місці. Прошу!» — і відчинив двері.

Але Хмелинський пустив його вперед.

«Церемонії, мій пане, говорив доктор, переступаю низенький, ледви замітний поріг.

Саля була невелика. але дуже привітна. Ціла ст від парку виглядала як одно велике вікно. Біла стеля посріблюваними стюками, шовкові голубі обої, двері теж зі срібними прикрасами. На стінах малюнки alá Watteau. Парк і двірське товариство. На однім гуляють ґавота, на другім бавляться «цюцюбабки», на третім концерт під статуєю Діяни. Меблі в салі були білі, голубим полинялим шовком криті, з різьбами посріблюваними де-неде. Перед канапою круглий стіл, накритий прегарною японською серветою і живі білі цвіти. Богато їх, богато, — як на імянини.

«Щож це за свято?» — питався доктор, сідаючи біля графині.

«Ви такі недогадливі, мій пане, — відповіла графиня. — Витаємо в нашім найтіснішім кружку наших видужанців».

«Най нам здорові будуть!» — сказав доктор, випиваючи чарку французького коняку. «За ваше здоровля, панно Марійко, і за ваше, пане Хмелинський!»

«Здоровля не п'ється коняком», — запримітила графиня.

«Тут не в напитку сила, а в щирому бажанню», — відповів доктор — а що я щиро бажаю, то видно з того, що пю тим, що є під рукою. Етикета, бон-тон, савоар-вівр і т. д. а щирість, то звичайно далекі собі поняття».

І вони чоломкнулися чарками. Панна Марія була румяна, як троянда, на Хмелинського рефлекс падав від неї.

«О, так, то я люблю — говорив доктор, попадаючи в добрий настрій, — виглядаєте тепер, як люди. А недавно

тому: кахи, ох та ах! — аж згадати погано. Памятайтеж, щоби мені того більше не було! Це ви, молоді, повинні доглядати нас, старих, а не навпаки. Правда, графине?»

«Я протестую», — сказала панна Марія, — «Тіточка не стара, а ви також десятьох молодих загнали би в козячий ріг, пане докторе».

«Хотів би я, — панно Маріє, — хотів би, але чую, що моя пісонька вже відспівана. Треба слухати, як її другі співають... Знаєте пані, — звернувся нараз до графині, — ми мали цікаву розмову з паном Хмелинським. Пане Хмелинський, можна сказати яку?»

«Прошу дуже», — відповів Хмелинський, «хоч це що лиш пісня будучности».

І доктор розказав про пляни й задуми молодого аґронома.

Графиня дуже зацікавилася ними; випитувалася про всілякі подробиці, задавала питання, яких оба панове не сподівалися від неї почути. Видно не даром сиділа на ріллі, навчилася неодного і мабуть читала теж дещо.

«Що я чую! — дивувався доктор, — графиня знають як поставлена аграрна проблєма у Німців і в Англичан і як там рілля звязана з промислом. Це для мене новість!»

«А щож ви гадали, що я мальована паня. Якби я нічого не тямила в тім ділі, то може давно приневолена булаб покинути ці покої і десь у місті, з останків уратованого капіталу доживалаб віку. Пана Хмелинського що лиш недавно послав мені щасливий припадок».

Хмелинський поклонився графині.

«Пані графиня, дійсно приневолюють мене паленіти, а це по хоробі річ не легка. Я буду прямо щасливий, як що мої наміри покажуться в дійсности такими добрими, якими я отсе бачу їх у своїй уяві».

«Сподіваємося що воно так і буде. Я розгляну ваші проєкти, але вже заздалегідь знаю, що як дві муженські голови притакнули, то мій жіночий розум також не зважиться сказати «ні». Фонди знайдуться. Через те, що ми від кількох літ живемо собі тихо й відірвано від світа, в нас призбиралося дещо готівки, котру я радо вложу в таке надійне діло. Вивозити за границю те, що добулося в краю — на мій погляд не гарно. Це прямо грабіж».

«А наш виїзд над море?» — спитався доктор.

«Це така дрібниця, що про неї і згадувати не варто. В Німеччині навіть швець, котрий цілий рік гірко працює, дає собі літом один місяць відпочинку, бере тисячу марок в кишеню і їде за границю, щоби як вони кажуть, «відсвіжитися». Ми також не богато більше витратимо, бо як знаєте, я не люблю вдавати великої пані».

«Тому не любите, — завважив доктор, — бо ви нею є».

«Ні. Я тепер почуваю себе людиною і на тім край. Людиною з ласки долі богатійшою від других, але якраз тому обовязаною щось доброго робити. Я дуже рада, що через проєкти пана Хмелинського, наші робітники дістануть добрі заробітки і взагалі тутешній добробут піднесеться. Ми вже о те подбаємо, панове, правда?»

Тут Антоні заповів отця декана.

«Просіть до нас, до товариства», — сказала графиня і за хвилину появився декан.

Графиня привитала його словами: «Маємо трійвірат».

«Який . . . ?» спитали панове.

«Доктор, отець декан і пан Хмелинський. Бачу, як моє бабське царство зацвіте, коли керма перейде в руки таких мужів».

«Нічого не розумію», — здвигав раменами декан.

Йому розповіли в чім діло.

«Най Бог благословить щасливі починання», — казав врадуваний пан-отець. «Нове життя, нова доба. Це славно, дуже славно! Але що скаже моя читальня, захоронка, молочарська спілька і т. д.?»

«Вони не потерплять на тім, — потішала його графиня, — Я вже казала отцю деканови, щоб мене скрізь уважали членом, дійсним, або основателем, котрий дуже совісно буде сповняти свої обовязки членські».

А доктор жартуючи додав: «В розмірах, котрі відповідають платеспосібности графині, і не кладучи меж добродійности, як писалося колись в запрошеннях на добродійні вечірки».

«Доктор знов починає жартувати. Насміхається з нас, але як ми змовимося і возьмемося до нього».

«Не треба, ласкава пані. З мене досить насміялася доля».

«Ах, який бідний!» — жалувала його графиня. «Як змарнів, счорнів, правда?»

«На лиці ні, але в душі, ласкава пані».

«Доктори не вірять у душу», — відповіла графиня.

І почалася розмова на тую ніколи не вичерпану тему, котра зацікавлює навіть невіруючих людий. Матеріяльний бік людського істнування, все те, що можна побачити, почути, чого можна діткнутися своїми пальцями, не заспокоює чоловіка, його тягне до себе невідоме і незриме, він рад би у безконечність розширити свій горізант.

Доктор казав: «як природописник, я бачу світ, мов щось суцільне, льогічно звязане з собою. Всьо, що істнує має свою причину, сповняє якесь завдання на світі. Чоловік, не позбувся ще свого колишнього антропоцентричного погляду, — йому здається, що всьо істнує для нього

і він на всі явища глядить з поляду хосенности, або шкідливости для себе. Що хосенне, це й добре, а що шкідливе, те зле. А воно так не є. Природа турбується усіми своїм дітьми, а не лиш чоловіком».

«Чоловік, вінець творіння», — запримітила графиня.

«І це так лиш йому здається, — перечив доктор. — В неоднім перевисшають нас звірята, навіть малі, такі нікчемні в порівнанню з нами. Ми горді своїми силачами, а подивіться, які тягарі двигає мурашка, ми тішимося, що так скоро поборюємо простір, а гляньмо, яку дорогу відбувають комахи, ми пишаємося, особливо пані, своїми багатими одягами, а нема такого вбрання, котре своїми красками й узорами моглоб рівнятися з крилами не то мотилів, а й малесеньких, на око сірих нужденних дріб нотворів. Цікаво прослідити життя хочби отсих караконів, чи як їх там звуть, що цілими стадами плодяться в наших кухня, у найтісніших щілинах і шкалубинах. Які в них товариські форми і звичаї, як вони стрічаються, витають, як виявляють свою радість, своє вдоволення і невдоволення з життя, з того для нас так нікчемного істнування».

«Говорите, пане докторе, ніби під впливом св. Францішка з Асижу», — запримітила графиня.

«Ні, пані, я говорю з власного досвіду, хоч знаю про цього святця. Природа велика, богата і премудра цариця, царство її, безконечне і хоч би ми тисячі літ жили, не вспіємо його основно пізнати».

«Так, так, — говорив похитуючи сивою головою декан, — чоловікові здається, що він дуже мудрий, а вінстільки знає, що муха, шклянкою накрита».

«Знання наше росте з дня на день. Все щось нового [illegible]ємо від природи. І тому треба нам думати, вчи[illegible]працювати, треба великого хотіти».

«Задивлені в велике, тратимо з ока мале, але важне для нас, бо з дрібниць складається наше життя», — говорила графиня.

«В тім бо то й штука годити одно з другим. Чоловік що бачить тільки дрібниці, стає дрібничковим, задивлений у велике — губиться в ньому. Але ґенії уміли годити одно з другим. Кажуть, що Бісмарк вибирав і купував паньчохи для своєї жінки, а Ґете, як переходив з робітні до гостий у сальоні, то забував про свої досліди наукові і був дуже коректним, ‚сальоновим паном'... Це дає нам культура».

«Культура, культура!»—зітхала графиня. «А невжеж вона дійсно дає щастя людині? Може наші предки, в десятім, або двайцятім поколінню були жастливіші від нас? Не спішилися так, як ми, не мали стільки турбот, не були такі зденервовані, як ми. Що нам по культурі, коли люди марніють, слабнуть, скорше вмирають».

«І це не згідне з правдою. Можливо, що перше було більше довговічних старців, але загальний, пересічний вік людини росте, разом з ростом культури. Людий менше родиться, але розмірно менше вмирає, особливо маленьких дітий. Тому то нам і треба особливу ввагу присвятити народній гіґієні. Треба наших селянок навчити, як плекати дітий. Нам тільки здається, що колись були великі люди, самі великани-лицарі, а подивімся по музеях, яка там нераз маленька збруя. Я бачив одяги старого Фріца. Цеж ніби для десятилітнього хлопчика шиті. А Наполеон, а Євгеній з Савоїв!»

«Маленькі тілом, а великі духом», — завважав отець декан.

«Будьмо великі духом, а тіло лишім нашій природі», — кінчив доктор.

«Ви, як лікар, не повинні того казати»,—запримітила графиня.

«Пані зле мене зрозуміли. Я є за культурою тіла».

«Гелєніст,»

«Так, гелєніст, але головну вагу все таки кладім на розвиток духа, бо культура тіла річ куди лекша від духової культури. Наш народ, маючи таку добру землю, дуже скоро може здобути добрі услівя для свого матеріяльного істнування, а сотворити цінности ідеальні, — річ куди труднійша».

«Пане докторе, — відозвався Хмелинський, — не забувайте, як нужденно живуть наші селяни. Як вони мешкають, сплять, їдять, — цеж страшно, це нужда, це зоологічне, а не людське життя. Нужда!»

«Швеція в часах Карла XII ще гірше нуждувала, а подивіться ви, як живе нині шведський селянин! Скажіть мені чому?»

«Бо Швеція мала Карла XII, мала й має свою державу», — відповів Хмелинський.

«Свою власну державу», — повторили за ним доктор і декан і в голубому покою зробилося нараз так тихо, що можна було чути, як муха летить,—колиби там літали мухи.

«Ангел понад хатою перелетів», — сказав декан, перебиваючи мовчанку.

«Офіцер довги платить», — додав жартуючи доктор.

«Доктор настрій псує», — завважила графиня.

«Нарочно», — відповів доктор, «щоб ми не розангелилися надто, бо це не добре. Як будеш солодкий, то люде тебе злижуть . . . Це я особливо до вас говорю, панно Марійко».

«Панна Марія, — говорив декан, — мусить придбати когось, щоб мух від неї гонив».

«Стереженого Бог стереже», — заключила графиня. «Чому ти така мовчазлива, Марійко?»

«Слухаю що говорять другі і думаю».

«Над чим?»

«Над тим, що треба мати свій власний світогляд, свої життєві принципи».

«Leben und leben lassen, це один з перших, особливо для нас, що маємо більше від других. А того ми не робили і звідси не мало лиха на світі. Наші предки будували пишні палати, а їх ближні мешкали в хатах нужденніших від двірських хлівів. Я не дивуюся, що стільки ненависти, стільки злости назбиралося під стріхами тих хат. Отче декане і ви, пане Хмелинський! Поможіть мені поправити в будучности те, що попсувала минувшість. Я маю щиру охоту. Я її одідичила по моїм покійнім батьку. Але я безрадна жінка, я потрібую вашої доброї ради, бо гадаю, що доктора, навіть просити не треба».

«Добре гадаєте, графине», — відповів доктор, цілуючи її в руку. «Це вже і за отця декана і за пана Хмелинського, правда панове?» —

«Так, пане докторе», «так ласкава пані», відповіли тамті.

* * *

Нараз доктор повернувся позад себе, встав і надавив укритий ґузик в стіні.

«Перепрошую!» сказав і вийшов парапетовими дверми.

Панна Марія здивувалася, бо вона в голубім покою не бувала й не знала про ті двері. Здивувалася також графиня, не догадуючися, чому доктор вийшов.

«Що такого?» — спитала його, коли за маленьку хвилину вернув.

«Нічого цікавого. Як у «Гамлєті».

«Себ-то?»

«Миші за вашими шовковими обоями, ласкава пані».

«Хочете сказати, що нас підслухують».

«Мабуть».

«Хто такий?»

«А хтож найбільше цікавий?»

«Жінка?... Невжеж панна Герміна?»

«Можливо. Та це не важно. Глупота людська, більш нічого».

«Не глупота, пане докторе, а злоба, — «злоба» повторила схвильована графиня.

«Колиж вона скінчиться? Так було за мойого батька, так починається тепер.

Я довіряю панам, знаю, що те, що тепер скажу, останеться між нами. Так знайте, панове, що мого батька хотіли зробити умово хорим і впускали оттаких саме мишій, як отся у палату. Йому пропадали важні листи з замкнених шаф, його секретні розмови доходили до відома небажаних людий, все, що сталося в нас у палаті знали не лиш сусіди, але й далекі ‚доми' і не одно, вилетівши зпід нашого даху воробцем, вертало в тиждень-два волом. Батько денервувався, гнівався навіть на Антонього, котрий був привязаний до нас і вірний, прямо, простіть за порівнання, як пес. Можете уявити собі, що робиться з чоловіком, котрий навіть у свої хаті не почуває себе безпечним».

«Попадає у стан, котрий нагадує манію переслідуючу», — підхопив доктор.

«Так, — притакнула графиня. — А їм того тільки й треба було, бо така манія, як відомо, є одним із проявів

важкої умової хороби. Батько не мав нікого, з ким міг би побалакати про те й порадитися. Вас, пане докторе, тоді вже не було», — втрутила, звертаючися до доктора.

«Знаю, пані, — поки я тут був миші не товклися в палаті. Я грав ролю кота», — і засміявся.

Всміхнулися всі, бо доктор на кота не скидався і таке порівнання виглядало карикатурно й неприродно.

«Але по вашім відїзді почались отсі містерії. Як я вернула з заграниці панувала в нашій хаті атмосфера, у якій дійсно можна було вийти з рівноваги. В батькових покоях навіть появилися страхи. Уявіть собі. Спите, і нараз вас будить якийсь тріск і ломіт. Зриваєтеся з просоння і бачите, що фотелі рухаються, як живі, столик з карафкою паде, зеркало зсувається із стіни і таке друге. А над головою вам, грає якась пекольна музика, щось герцює, товчеться, скребе. Батько спав з револьвером під подушкою, та до кого мав стріляти? — до фотелів і до образів?»

«Чомуж покійний граф не перенісся до инших покоїв?» — спитав декан.

«Він це і зробив пізнійше. Зразу не хотів. Знаете, — соромно признатися мущині, що боїться. Але гадаєте, що за ним і страхи не перенеслися? Де він спав, там і творилися отсі містерії. Батько марнів. Сусіди милосердилися над ним, радили їхати до санаторії. Родина поза батьковими плечами постановила робити заходи, щоб маєток наш перемінити в майорат, а батька примусово посадити в санаторії для умово недужих».

«Жаль, що мене тоді не було», сказав доктор і порушився аж крісло заскрипіло.

«Я собі нераз це гадала, пане докторе, — чому вас нема! — але ніхто тоді не знав, де ви поділися і про вас теж ходили всілякі слухи. Казали, що ви згинули підчас

окупації в Боснії і що навіть тіла вашого не знайшли, другі доповідали, що ви поїхали до Каліфорнії, доробилися веливого маєтку й оженилися з якоюсь француженкою, котра прямо знущається над вами, — чого то я не чула про вас?»

«І ви вірили?» — пані.

«Не вірила!» — відповіла графиня, «але це до речі не належить, говорю, що робили з моїм добрим батьком».

«Най з Богом спочиває», — сказав, знімаючи очи в гору декан. «Я навіть не догадувався, що покійник так тяжко покутував за свої добрі вчинки й наміри».

«Так, так, отче. У нас не легко бути добрим, ох не легко! Це тільки здається, що легко бути паном, а в дійсности бути добрим і чесним паном, це завдання дуже важке».

«Як же скінчилося з тими духами?» — питав зацікавлений доктор.

«Комічно, але могла вийти ціла траґедія, бо батько дійсно був так зденервований, що робив враження ненормального чоловіка. Прямо втікав від людий, не хотів з ніким говорити, всіх підозрівав. Цей добрий, лагідний, милосердний чоловік ставав мізантропом. Але знаєте, у нас був ґенеральний дорадник правний у столиці. Старий і досвідчений адвокат. Людина безумовно чесна й прихильна до нас. До нього звернувся батько. За його порадою і при його правній допомозі батько поділив маєток, половину дістав покійний брат, себто ключ П . . . , а другу з отсею палатою, я. Сталося це несподівано, по всім приписам правним, навіть за свідоцтвом лікарських поваг, так, що зрушити цього записку не могла ніяка сила. Мало того. Вірний дорадник приїхав з батьком, ніби то на відпочинок до нас і замісць льокая привіз з собою детектива».

«Як у кримінальнім романі!»

«Дійсно, отче декане, мені здавалося, що я не переживаю всього того, а читаю кримінальний роман».

«Ну і що дальше?» — питав доктор.

«Зроблено дуже просто. Батькова спальня була тоді тут де ми тепер сидимо . . .»

Присутні зглянулися по собі. На обличчю панни Марії помітне було зворушення.

«Панна Марія не буде нині спати», — сказав усміхаючися доктор. «При дітях про страхи не говориться».

«Пане докторе! Я погніваюся на вас!» — грозила Марія.

«А я вас перепрошу; я це вмію; правда?»

«Скажім, що так».

«Отже ?... Але не жартуймо. Панна Марія може спати спокійно. Всьо добре, що добре кінчиться. А сподіваюся, що й оповідання графині буде мати добрий кінець».

«Ви вгадали, докторе, — притакнула графиня і говорила дальше: «Було це так. Батько спав тут», — вона показала рукою на стіну, під котрою стояла канапа. «Головою до отсього укритого ґузика. Детектив примістився за парапетовими дверми, але так, що ніхто, буквально ніхто в палаті про це не знав. В ночи батько потиснув за ґузик, двері тихенько відчинилися і вони перемінялися ролями, детектив положився на ліжко, а батько пішов за стінку. Цеї ночі все вияснилося, бо детектив не був зденервований і спокійно, навіть не світячи лямпи, при яснім місячнім світлі слідив за страхами. На рано сказав до батька: «аль райт! маємо їх . . .»

Тут графиня замовкла. Видно було, що це сповідання не приходило їй легко. Все таки розкривала вона родинну тайну, доторкалася рани, котра так довго боліла її доро-

гого батька і — її. І ніхто не важився перебивати тої мовчанки. Доктор теж мовчки налив лікеру і всі піднесли чарки до уст.

Графиня усміхнулася.

«На погибель страхам!» — сказав шепотом доктор.

«Яко ісчезаєт дим да ісчезнут», — додав декан. Навіть графиня випила свою чарку і то скорше, як звичайно, і говорила дальше.

«На другу ніч всьо було знаменито підготовлене. До заговору проти страхів втягнено також Антонього. Батько вірив йому безумовно, хоч детектив не довіряв нікому. На даний знак Антоні мав замкнути всі двері, що вели з цього крила на куритар так, щоби духи не втікли. І вони дійсно не втікли...

Коло півночи, детектив техенько встав з ліжка і попід стіну, як кіт, всунувся до другого покою. В одній руці мав дзвінок, у другій револьвер. Несподівано, дійсно як дух, явився він перед духами. Ті хотіли втікати. Але він задзвонив і двері замкнулися на ключ, одні, другі, треті. «Хто рушиться з місця — стріляю!» — крикнув детектив, спрямовуючи дуло револьвера в напрямі духів. У відповідь почулося голосне «Єзус Марія!» — і оден з духів повалився на землю. Прибіг батько і Антоні і зімлілого духа віднесли на його ліжко».

«Хто це був?» — спитали всі нараз, перебиваючи графиню.

«Хто ?... Тутешні...» відповіла вона коротко.

Більше не хотіла казати.

* * *

Немила мовчанка запанувала в голубім сальоні. Щось загадочного й таємного снувалося попід білою

стелею, повзлю по шовкових обоях, тутилося під фотелями і під канапою... Духи!

«Ось воно як! — зітхнув доктор. — Жаль покійного графа! Такий, можна сказати, ідеальний чоловік, а чорні духи так нікчемно поводилися з ним. А все із за маєтку. Хотіли прибрати його в свої руки».

«Так, — говорила дріжучим голосом графиня. — Жалували того трохи гроша, що батько роздавав на добродійні цілі. Були злі на нього, що жив не так, як другі великі пани, носився з наміром вернути до віри й народности предків».

«Нікчемні»!» — сказала панна Марія і зжахнулася, бо мабуть чи не перший раз у життю вжила такого гострого слова.

«Подлі!» — повторила доктор.

«De mortuis nil nisi bene», — почувся низький, басовий голос декана. Він бачив, що графиню немило вражають слова обурення, що вони її болять, і тому рад був спрямувати розмову на инші шляхи. Але доктор, чи не зрозумів його наміру, чи може умисне завдавав питання на ту саму тему. Хотів знати, як тії духи страшили графа.

«Дуже просто, — розказувала графиня. — Вони попривязували шнурки до ніг фотелів і столів. Ті шнурки пустили попід дивани, аж до другого покою. Декілька шнурків тримало одно, декілька друге в руці. Як батько згасив лямпу, починали тягнути за шнурки. Фотелі і столи були на колісцях і їздили».

«А зеркало?»

«З зеркалом була ще простійша штука. Зрушили гак, причіпили шнурок і пустили його попід занавісу, а потім попри паркет. Треба було тільки потягнути і зеркало зсувалося зі стіни, як живе. Так само перевертався столик, на котрім була карафка з водою».

«А гуркіт у горі, на другім етажу?»

«Там, як знаєте, є мисливські покої, вистелені скірами диків і медведів. Якраз у тім покою, що був над ліжком батька, лежала серед паркету скіра дикого вола, груба і суха як луб. На неї клали джелі, якісь панцирі старосвіцькі і другу бутафорію. Можете собі уявити той гармідер, котрий робила скіра, коли її оден дух тягнув за шнурок до одного покою, а потім другий до другого, і так на переміну. А до того додайте ніч, богато не замешканих покоїв, великий парк кругом палати, сови і пугачі на вежах і таке инше. Все воно впливає на людину, особливо на зденервовану, котра бачить, що кругом неї діється щось загадочного, щезають листи, невідомими дорогами вилітають секретні розмови на десятки миль кругом і так дальше».

«А чомуж граф від разу не старався здемаскувати духів?»

«Як?»

«А хочби примістивши вірніших з офіціялістів у сусідних покоях, щоб не спати одному».

«Це легко сказати. Але ви знаєте, як ми боїмося скандалів. Батько не хотів робити себе смішним. То одно. А друге — він знав, що це була би вода на млин його ворогів, оден доказ більше, що він хорий, що йому вви-жаються духи».

«А графиня?»

«Най з богом спочиває, — відповіла поправляючи нервово свою сукню, що було знаком її невдоволення.

В голубім сальоні не було годинника. Нараз продзвонило десять,—ніби куранти заграли десь під землею. Це доктор носив старосвітський годиник, котрий, видзвонював години.

«Так пізно?» — здивувалася графиня.

«Скоро минув нам вечір», — промовив декан. «Прошу вибачення, що забрав так богато часу».

«Часу нам не бракує, отче», — відповів доктор.

«Але панна Марія по тяжкій недузі, повинна перед десятою йти спати».

«Ваша правда. Вставаймо!»

І товариство стало прощатися.

«Так, так, мої панове!» — говорила графиня. «Наші палати тільки здалеку такі роскішні і гарні. А коли приглянутися близче, то не все золото, що блищить... Мабуть і птах почуває себе краще на сухій гільці, ніж у золоченій клітці... Затям це собі, Марійко!»

«Я, тіточко, і сама те гадала».

«Але мене, — казала всміхаючись графиня, — мене духи не відстрашать. Я маю досвід, я собі з ними дам раду... Добраніч, отче, до побачення, докторе!»

* * *

XI.

Графиня збудилася скорше як звичайно.

В спальні було дуже ясно, бо цілу ніч падав сніг. На деревах лежали грубі білі клапті, якби хто вати понакладав на галуззя. Особливо гарно виглядали сосни, смереки, кипариси і туї всякої породи, котрих чимало росло в графськім парку.

Яркий, білий сніг і темна зелень чатиння творили прегарний контраст, тим кращий, що небо було чисте, синє, як над морем. Брав мороз.

Графиня почувала себе свіжою і сильною, ніби молодшою. Мала охоту до праці і — до боротьби. Хотіла поставити на своїм, побідити скритого ворога і тішитися тою побідою — за себе і за батька. Пригадала собі вчорашній вечір і пригоду з Герміною.

«Панна Герміна ... така солодка і тиха ... Ходить, як тінь, говорить, ніби віддихає словами і ... підслухує. Кому вірити нині? Підслухує не зі звичайної цікавости, бо що такого цікавого може вона почути з наших розмов? Тут є якась система, Герміна служить комусь ... Але кому ...?»

І графиня, за сніданнєм, ввесь час думала над тим. Врешті пригадала собі, що як відвідував хору Марійку граф А... братанич покійного батька, себ-то її первий брат, то виявилося, що він знає Герміну. Служила в його знайомих у столиці, навіть хвалив її, що вірна, пильна й інтеліґентна, сирота з доброго дому. Після якоїсь родинної катастрофи стала сестрою милосердя і доглядала хорих в аристократичних родинах.

От що! Братанич покійного батька вважає себе останнім спадкоємцем їх родового імені. Він прогуляв свій маєток, оженитися богато якось йому не поталанило і не без того, щоб він не чекав на спадок по своїй кузині, себто по Христині. Можливо що якісь невідомі для неї пляни снуються по його не дотепній, але хитрій голові. Можливо, що обсновує її сіткою інтриг, як колись обсновували батька.

Порвати це павутиння, вичистити хату, щоб було ясно і свіжо, щоб не видно було нігде й одної порошинки.

Подзвонила і увійшов Антоні.

«Прошу покликати мені панну Герміну!»

Герміна увійшла, як звичайно, без шелесту, як дух і стала покірно біля дверий. Сподівалася немилої розмови, уявляла собі, що почує закиди, може навіть вибух гніву, за те, що сталося вчора і в голові укладала собі, що і як має відповідати.

Тимчасом графиня спокійно, з легкою усмішкою на устах, в котрій можна було рівно добачувати вдоволення як також і глум сказала: «Панно Герміно! Ви добре і точно, дуже навіть добре, сповнили свій обовязок. Панна Марія видужала і з нинішним днем ви вільні, можете своє знання і досвід присвятити комусь другому, хто більше від неї, потрібує вашого догляду. Мій касієр

виплатить вам гонорар, а тут, прошу, прийміть це від мене. як дарунок».

Графиня подала їй кілька нових дукатів.

Герміна зробила великі очи. Того вона рішучо не сподівалася.

Ніби надумуючись, чи брати, чи ні, приняла дарунок з рук графині. Хотіла поцілувати її в руку, але почула коротке: «не треба!»

Це ще більше збентежило її.

«Пані графиня гадають може, що я . . .»

«Ні, панно Герміно, я нічого не гадаю, я знаю, що ви своє діло зробили і звільняю вас з нинішним днем».

«Прошу, пані графині, те, що сталося вчора, то було тільки одно немиле непорозуміння, припадок».

«Що таке?»

«А то що пан доктор, застали мене за парапетовими дверми. Мені причулося, що ясна панночка кличуть мене і я бігла туди, але не сміючи ввійти, надслухувала, чи мене дійсно кличуть, чи лиш так мені здавалося».

«Панно Герміно, ви даром виправдуєтеся. У всім, що говорите повно суперечностий. Виж знаєте, що при столі обслугує нас Антоні, це одно, а друге скажіть, будь ласка, хто вам сказав про ті тайні двері, про котрі крім мене, пана доктора й Антонього ніхто не знає. Чому ви, коли вам дійсно причулося, що панночка вас кличе, не бігли звичайними дверми і, як це ви зайши в тайний кабінет, до котрого давно ніхто не входив? . . Ви мовчите . . . ? Не хочете сказати правди? Отже, бачите, пощо дальше розмова . . . Бувайте здорові, панно Герміно і бажаю вам, щоби ви ніколи не потрібували шукати бічних дверий, коли головні стоять перед вами отвором».

Графиня відчинила бюрко і взялася переглядати якісь листи.

Нагло Герміно припала до її ніг і залилася слізми.

«Пані графиня такі добрі, такі добрі як ангел. Мені жаль відходити з таким гріхом на своїм сумлінню. Я дівчина чесна, з доброго дому, але бідна, жертва несподіваної і непередбаченої родинної катастрови. Прошу не гніватися на мене, прошу вибачити мені. Я всьо скажу, я не затаю ані одного слова, щоб тільки не відходити з цього дому, як пес, котрий приблукався і котрого женуть за ворота».

Графиня піднесла її.

«Панно Герміно! Я не бажаю, я навіть не хочу знати хто і чому намовив вас на таке діло. Це його річ. Зло не скриється довго. Я і без вас довідаюся про всьо, а як ні, то і так обійдеться. Видно, не треба було мені знати. До вас окремого жалю не маю. Діявол навіть Єву до злого вчинку намовив. Це буває. Можете відійти спокійно. Я нікому не скажу, що діялося вчора. Воно останеться як ще одна тайна отсеї палати. Але числю, що ви, маючи чесний хліб у руках, не схочете більше зловживати довірря добрих людий і не станете послушним і сліпим оруддям у руках чорних духів».

«Цілую руки ясної пані!» — сказала крізь сльози Герміна.

«Бувайте здорові і ще раз дякую вам, що так пильно доглядали моєї братанниці. Бувайте здорові!»

Герміна втираючи сльози, вийшла.

* * *

Графиня стала нервово ходити по покою.

Їй жаль було дівчини з доброго, наглим нещастєм зруйнованого дому. Може вона дійсно в душі і ненай-

гірша, може в неї мягке, вражливе серце, може її граф Адольф обіцяв щось таке, що засліпило її і пхнуло на злу дорогу? Цеж так невинно вгилядає — слухати про що говориться в сальонах і підслухане передавати йому. Не даром же й говорять, що стіни уха мають. О, граф Адольф до всього спосібний!

І Христина, немов живим побачила перед собою того пана, свого стрийного, чи там первого брата, Адольфа. Його й так звали звичайно, граф Адольф. Високий, струнький, як усі мущини в їх роді, трохи згорблений і передчасно лисий. Казав, що це від ґазу, бо за богато по ночи сидів, — над книжками. Сам із себе сміявся, бо книжки знав хіба з окладинок. Трохи загикувався. Сміялися з нього, що представлявся: граф А-а-адольф ....

Невеликий маєток, який одідичив по своїм батьку, а її стрию, обдовжив до тої міри, що властиво нічого йому й не осталося. Один з посесорів узяв за довги ліси й землю, Адольфови лишилася лиш палата, парк, город і трохи сіножатий, на котрих він пас свою стаднину. Казав, що не має часу бавитися рілею, бо його місія, це поправляти кінську расу. На тую тему він був мистець у розмовах.

На конях дійсно дещо розумівся, і належав навіть до джокей-клюбу. Але це дорога приємність і граф Адольф дурив себе і других отсим поправлюванням кінської раси, а на ділі жив з дня на день і снував якісь пляни, про які ніхто не знав. Коли з ним було круто, і коли сидження, мов пустельник у великім а пустім замку наскучило, а виїхати за границю, або хоч би до столиці не було защо, тоді — відвідував родину.

Це був його одинокий, ґеніяльний винахід.

Відбувалося воно так. Який тиждень перед виїздом кликав свого одинокого льокая і сповіщав, що «виїзджа-

ємо в довшу подорож». Казав, щоби повіз був в порядку, щоби коні добре виглядали, щоби упряж на них світилася і щоб ґардероба не мала ніяких хиб.

Старий візник Пилип мив повіз, малював, лякував, зашивав подушки, мастив півшорки, чорнив коням копита, лускав з батога, а льокай тріпав, чистив, зашивав і прасував графські одяги і по довгих, надзвичайних зусиллях граф вибирався в дорогу.

В ногах сидів гордий і самовпевнений пудель пана графа, Сатурн, котрий вмів танцювати польку, брав їжу тільки з лівої руки і читав ґазету, себто ставав на задніх лапах, у передні брав часопис і — вив.

Сатурн був дійсно симпатичний собака і його мабуть раднійше витали від його пана, особливо діти, бо з дітьми Сатурн умів особливо чемно й гарно поводитися, дуже їх любив.

Адольф приїздив до когось із свояків, розтаборювався, проживав тиждень-два, це залежало від того, як його гостили, а потім нагло давав приказ своїй «службі» збиратися і їхати дальше, кажучи, що й так він дуже засидівся і що кличуть його важні діла, які не «терплять проволоки». Заки обїхав свояків минало два-три місяці. Бувало й так, що з обїздки не вертав голіруч. Грав дуже добре віста, бриджа, преферанса, макао, словом усі гри, які істнували в світі, а що грав уважно, так звичайно вставав від стола не без успіху, особливо від дамського лябета з «чаруючими кузинками».

При грі вмів жартувати, смішити товариство і в деяких домах, його дійсно радо витали, а ще в пізну осінь, коли нема що довгими вечорами робити.

В инших дворах, де економія не дуже то процвітала, гостили дорогого свояка чим хата богата і надскакували коло нього, бо боялися, щоби не сказав якого зайвого

слова на тему руїни й упадку, парцеляції, ліцитації і подібних немилих слів.

Такі обїздки називав граф Адольф підтримуваннєм родинних звязків і традицій, котрим, на його гадку, демократія і буржуазія починає не на жарти грозити.

Це були вороги, з котрими він вважав своїм обовязком боротиси, не зважаючи на втрату дорогого часу і своїх, власних, особистих інтересів.

«Кождий чоловік, казав граф Адольф, має якесь призначення на світі. Моє призначення боронити від упадку не тільки наш славний рід, але взагалі аристократію. Суспільство без аристократії дичіє, зводиться на нінащо і коли так дальше піде, як тепер дієтся, то перед людством відчиняються дуже сумні горізонти».

І граф Адольф боровся як Дон Кіхот з вітраками.

До Паньковець граф Адольф заглянув недавно, як довідався про недугу Марійки, але був тільки годинку, так сказати, — офіціяльно. На довшу гостину не приїздив уже два роки.

Невжеж він махнув рукою на своє родове гніздо? Невжеж він на кузинку Христину дивиться як на душу, котра зійшла з правої дороги і котрої вже не навернеш?

Ні. Христина була впевнена, що граф Адольф снує якісь пляни, з котрими скривається, поки не буде мати всіх потрібних ниток у своїх руках. Тоді й явиться... Побачимо...

* * *

Цей момент не був бажаний для неї. Не можна сказати, щоб ненавиділа свого первого брата, одинокого свояка по батькови мужеського роду. Декілька днів

могла радо провести в його товаристві. Все таки первий брат, все таки нагадував не одно з недавно минулого. До того приїздив звичайно з повною торбою всіляких новин, яких вона не знала, бо відчужилася від своїх. Цікаво почути, як живуть люди. Але довший побут під одним дахом з тим оборонцем родинних традицій, з тим «лицарем чистоти вищої раси» надокучав її. До икоїсь міри нагадував про звиріднення: нудьгою і смутком віяло від нього! — Скучні люди нагадують, опілля в осени, коли збіже звезене, нове ще не зійшло і тільки ворони над нивами літають і крачуть.

В Христини є теж маєток на такім опіллю і вона навіть не заглядає туди. Бідні люди, котрі там живуть, без ліса, без ріки, не знаючи, що таке краса природи, що білий цвіт садів весною, і що осінні шуми дерев . . .

Але чому вона так довго про цього Адольфа думає? Невжеж ті думки накликала Герміна?

Христина вірила в якийсь бездротний телеґраф між людськими душами, у вплив чоловіка на чоловіка, навіть на дуже велике віддалення. Може Адольф якраз тепер думає про Паньківці, про неї і про Марійку, може збирається їхати до них, а може вже і їде?

Побачимо . . . .

* * *

«Чи можна?» — спитала нараз панна Марія, заглядаючи крізь відхилені двері.

«Розуміється!» — відповіла графиня, врадувана, що замісць Герміни і замісць думок про Адольфа побачила веселе, добре, щире личко своєї братанниці.

Марійка звиталася з нею.

«Тіточка нині так рано при праці, а я спала і спала, сама не знаю, звідки стільки сну в мене береться».

«Приходишь до здоровля і маєш чисту совість».

«Перше так, а друге ні!»

«Невжеж? Що ти кажеш, дитино!»

Марійка приклякла коло тітки, поклада голову на її коліна, що вона так радо робила, і притулюючи її білу руку до свого румяного личка, говорила своїм співучим голосом: «Так, дорога тіточко, так, твоя Марійка не має чистої совісти, ой не має! У неї є один великий гріх».

«Так висповідайся з нього переді мною».

«Не можу».

»От як! Я гадала, що ти жадних тайн перед своєю тіткою не маєш, а виходить, не те».

«І те і не те, тітусю, — казала дивлячись їй в очі. — Я маю один гріх, з котрим звірюся тобі, але не нині. Як тебе люблю, — не нині. Може за тиждень, а може, за місяць, — не знаю. Добре?»

«Ой ти, ти, пестійко моя — відповіла графиня, гладячи її по головці. — Хай буде, що годжуся, бо знаю, що моя Марійка нічого злого не зробить».

«Я не знаю, чи воно було дуже зле, чи тільки трохи, може не зле, а лиш «не коректне», але я це мусіла зробити. Мусіла, моя добра, моя дорога тітусю... А чому ти нині відправила Герміну?» — спитала нараз, переходячи на иншу тему.

Графиня всміхнулася. «Яка ти часом дитинна, Марійко! А тобі вже час споважніти, тиж панна».

«Ні, я твоя Марійка».

«Ну, говори з тобою! Я не знаю, коли ти питаєшся поважно, а коли щебечеш, як дівчинка».

«Я цілком поважно питаюся тебе, тітко, чому ти відправляєш Гермину? Вона прийшла до мене заплакана і

мені жаль було тої тихої дівчини. Вона так пильно доглядала мене в моїй хоробі».

«Це був її обовязок, і цей обовязок вона добре сповнила. Але підслухувати під дверми, та ще під тайними, про котрі крім мене, доктора й Антонього ніхто в палаті навіть не знав, це вже пильність посунена поза границі приличности».

«І ти її тому відправила, тітко?»

«Так тому, бо я хочу виполошити всі страхи і всі тіни, що снувалися по нашім мешканню, хочу, щоби тут було ясно, світло й чисто. Нічого загадочного, непевного, нещирого! Хочу, щоби я мала погідний вечір життя. У тебе, дитино щойно ранок, а в мене йде під вечір. Під вечір», — повторила зітхаючи графиня.

Марійка і собі споважніла. Поцілувала тітку в руку і сіла біля неї. «А всеж таки мені її жаль, тої Герміни».

«Чому, дитино? Ми її кривди не зробили. Вона дістане свою платню, я їй дала кілька дукатів у дарунку, а ти від себе додай на спомин ще й отсей медаліон».

Графиня зняла з шиї золотий медаліон з Матер-Божою і подала панні Марії. «Скажи їй, най у кождій хвилині життя, коли не буде знати, чи зважитися на якесь діло, чи ні, гляне на нього; він їй добре порадить».

«Дякую тобі, тітусю... А всеж таки жаль; я привикла до Германи. — Буде мені когось бракувати, хоч вона дуже маломовна і дуже обережна в словах».

«Невжеж ти так скоро привикаєш до людий?»

«Скоро, тітусю».

«То не добре. Я також мала таку вдачу і знаю, що воно не добре і не практично. Ніби тонкими нитками звязуєш себе з окруженнєм і коли треба тії нитки рвати, так воно болить. Дивися, я вже не молоденька, може мене не стати...»

Марійка припала устами до уст графині: «не говори того, тітусю, не говори. Я не чула, що ти сказала, я не хотіла чути, — забула».

«Доктор теж не нинішний», — говорила дальше графиня, але Марійка знов не дала їй прийти до слова.

«Хмелинський може дістати краще місце...»

Марійка зірвалася нараз, поправила суконку і спустивши очі до долу, сказала:

«Па, тітусю! Я йду, щоб попращатися з Герміною і дати їй цей дарунок, бо вона відїзджає».

І вибігла.

* * *

Графиня подивилася за нею, покивала головою і промовила: «Ось воно що! Ось який гріх. Догадуюся, дитино...»

ЧАСТИНА ДРУГА.

Хмелинського до господарства не пускали.

Доктор стояв на тім, що йому дуже треба на себе вважати. Таке запалення легенів, яке він перебув, вимагає довшого відпочинку; треба перше скріпити орґанізм, а тоді можна буде забратися до праці.

Але молодий хлопець не хотів сидіти на ласкавім хлібі і він зі здвоєною енерґією викінчував вдома свої пляни.

Звичайно коло полудня приходив на нараду до графині. Приносив рисунки і рахунки, показував їх і пояснював, впроваджував графиню у свої наміри.

Це вдавалося йому доволі легко, бо графиня мала деяке теоретичне знання з книжок і з економічних журналів.

По смерти батька одідичила трохи занедбаний маєток, бо останніх кілька літ його життя минуло серед несприятливих родинних відносин. Виїзд графині, майже цілковитий розрив між графом і нею, непорозуміння з рештою родини і вороже відношення сусідів, все те забирало йому богато часу, підтинало сили і знеохочувало до праці.

Графиня Христина присвятила декілька літ життя, щоби Паньківці поставити на ноги. І це їй вдалося. Нового вводила мало, бо кожда новість, це до якоїсь міри гра в непевне, а вона такої гри не любила, але занедбане понаправляла, всілякі довги і зобовязання посплачувала, навіть деяку готівку придбала і тепер радо слухала нових гадок і цікавих плянів свого молодого, симпатичного аґронома.

«На мій погляд, — говорив він, — земельне питання великої і дрібної посілости тісно звязане з собою. Коли ми будемо дбати виключно про нашу посілість, а селянською не будемо турбуватися, тоді ще більше загостриться відношення між селом, а двором, а того пані графиня мабуть собі не бажають».

«Навпаки. Я хочу, щоби це відношення поправилося, як найскорше і як найбільше».

«Може воно статися тільки в той спосіб, що двір покладе більшу вагу на промисел, а дещо землі відступить селянам, котрі дійсно мають її за мало. Щоби пані графиня не знати яке добро їм робили, то такий селянин, що має вузеньку нивку все таки з жалем і з почуттям кривди буде дивитися на великі двірські лани».

«Це сумно», — заприітила графиня.

«Сумно, але не конечно».

«Як ви це гадаєте зробити? Я цікава, говоріть, прошу».

«Я покищо тільки в загальних нарисах можу нині подати мій плян, подробиці треба випрацювати окремо, а переведення не буде таке легке, як воно здається, — це мушу заздалегідь сказати».

«Слухаю вас».

«Коли ми пустимо в рух фабрику й перестроїмо млини, то нам буде тільки роботи в тих великих під-

приємствах, що орати її засівати невеликі розмірно парцелі, відірвані від ниших ланів, було би непорадно. Машинами на таких дрібних та ще не рівних шматках землі годі працювати, доїзд далекий і невигідний, догляд важкий. Тому краще позбутися їх в користь селян».

«Як то позбутися? Подарувати?»—спитала графиня, а в її голосі пробивалося деяке розчарування. Видно щось цікавійшого сподівалася почути.

«Дарувати не можна, бо це дало би почин до всілякиx непорозумінь. Годі всіх заспокоїти, а в нас нема селянина, котрий вдоволений тою землею, що має. Селянин родиться з апетитом на землю. Як учений ціле життя збирає книжки і збільшує свою бібліотеку, так селянин безнастанно прагне землі. В Паньківцях є коло 3 тисячі морґів орного поля, в тім яких 400 морґів таких парцель, про які я говорив пані графині. Коли ми тих 400 морґів розділимо поміж малоземельних, так це на якийсь час заспокоїть їх земельний голод і витворить прихильний настрій до двора, а нам того прихильного настрою треба, коли ми хочемо успішно перевести в діло наші великі пляни».

«Добре. Але як же ви гадаєте поділити тих 400 морґів поміж тих, як ви кажете, малоземельних?»

«Увійдемо в порозуміння з котримсь банком, який заплатить нам за тую землю, а селяни будуть сплачувати».

«Проценти, всілякі оплати і т. д. а до того недовірчивість до банків, якою визначується наш селянин, — не забувайте про те».

«Це вже наша річ справу так поставити, щоб селянин дістав землю дешево і не потерпів втрати. Тут я пораджуся якогось спеціяліста. Головна річ зрозуміти, що він дійсно потрібує землі, бо годі дивитися як здоровий

селянський елемент стає пролетаріятом, або втікає за море, а велика посілість остається байдужою до цеї трагедії».

«Ваша правда. Це дійсно ненормально і несправедливо. Нераз, коли я дивилася з вежі на наші простор лани і сільські вузенькі нивки, то почувала страх. Дробляться ті ниви, як би хто рушники на двоє-троє різав, а лан стоїть собі байдуже. На хлопській ниві нема де плуг завернути, нема як обернути кіньми, а лан такий широкий-широкий!... Добре, — подумаю над тим, а ви думайте, як би цю парцеляцію перевести, щоб не мати небажаних клопотів».

«Добре, ласкава пані графине. Я ще хотів згадати і про те, що в нас за мало вважають на штучні навози. Я гадаю спроваджувати їх у більшій скількости і продавати також селянам. Через те піднесеться видатність їх землі. І на насіння мусимо більше ніж доси уважати. Збіже зводиться. Будемо вимінювати селянам їх зерно за наше, розуміється виключно на посів, а для себе будемо підбірати нові роди, котрі покажуться для нас найвідповіднійшими по переведеній спробі на наших досвідних полях».

«На це я пишуся без застережень, але на нині досить, тих плянів, — сказала графиня, — мене вже голова болить. Добре, що доктор приїхав, а то ви перестроїли би нині цілі Паньківці на новий лад. Будемо поміркованими навіть у добрих намірах, щоб задалеко не зайти...»

* * *

Вітаємо вас, пане докторе!» — сказала графиня підходячи на стрічу гостеві. «Як же там? зимно?»

«Ох, мороз, ‚кавалєрський мороз' ласкава пані. Але це здорово, свіжо. Жаль, що пан Хмелинський інвалід, а то ми поїхали би в ліс, на лови. Самому не хочеться», — говорив доктор затираючи руки. «Не далеко їхав, а таки перемерз».

«Може щось теплого перекусимо», — відповіла графиня, запрошуючи обох панів до їдального покою.

«Як маю правду сказати, — відповів доктор, — то випю радо горячого буліону. В зимі хочеться їсти. Нагадується знаєте той місіонар, що заки відбулася місія, випив цілу бочівочку коняку, котрий він називав «цєпліком».

«Не чула я про нього».

«Так я вам розкажу, пані. Ото, як була в нашім повітовім місті місія, то парох спровадив собі якогось монаха-проповідника. Цей розуміється замешкав на приходстві, в окремім покоїку, в котрім за шафою стояла барилочка свіжо спровадженого коняку. Проповідник говорив добрі проповіди, а вернувши з костела, жалувався на зимно і казав, що він старий і що йому треба якогось ‚цєпліку', бо має зимну кров. Парох розумівся на річи і не жалував вина та инших теплих напитків. Скінчилася місія і проповідник поїхав. Парох дивиться, а бочівочка порожна. Старенький видудляв і цей ‚цєплік', щоб розігріти свою зимну кров. Але я, ласкава графиня вдоволюся горячим буліоном».

«Якось воно буде», відповіла графиня переходячи до їдальні. Тут, як звичайно, сиділи в чвірку. Панна Марійка скоро вертала до здоровля і виглядала гарно і свіжо. Доктор любувався її виглядом і казав, що коли був би на двайцять літ молодший, то залюбивбися в ній.

«А невжеж панове у ваших літах не люблять нікого?» питалася панна Марія.

Доктор усміхнувся. «Дивно, як така молоденька головка може придумати таке тяжке питання».

«Добре вам так, пане докторе, — завважила графиня, — не викликуйте вовка з ліса. Ви любите жартувати з других, потерпіть же тепер сами. Колиб ви знали, що я собі тепер про вас гадаю» . . .

«Що пані?»

«Приходить мені на гадку пословиця «голодній кумі, хліб на умі».

Всі розсміялися, бо доктор ніяк не виглядав на такого, що почуває любовний голод.

«Краще говорім про лови, а любов лишім молодим, бо це їх діло», — відповів по хвилині доктор. «Треба нам колись у чвірку вибратися на лови. Тоді дуже добре пізнати характер чоловіка: нігде він не виявляється так, як при картах і на ловах».

«Дійсно?»

«Дійсно, пані. Цікаво слідити як чоловік зміняється, коли бере карти в руки, розуміється при газардових грах. Спокійний, зрівноважений, лагідний, робиться нервовим, палким, жадібним».

«А на ловах?»

«На ловах виходить на верх первістний інстинкт — убивати. З яким завзяттям настає мисливий на життя бідного зайця, найтрусливійшого і найбільше безборонного з усіх звірят».

«А ви, пане докторе, любите лови?» — спитала нараз Марійка.

«Саме вбивання звірят, ні. Я лікар, я привик підтримувати життя, а не вбивати, але люблю цілу тую декорацію, серед якої відбуваються лови. Товариство, ліс, звуки рогів, навіть гук стрілів. Це до якоїсь міри нагадує війну».

«А невжеж ви любите війну?» — спитали обі пані нараз.

«Борони мене Боже! Але вважаю її потрібною і конечною».

«Як то?»

«А так, ласкаві пані, що це один із найпростійших, хоч і дуже гострих ліків на розніжування людини, війна для людий, як буря для природи. До того не забуваймо, що поки всі народи не здобудуть собі належних прав, війна являється остаточним способом, щоб вони собі могли ці права здобути. Тому ми не можемо бути пацифістами. Повинні ними бути ті, що мають рішаюче слово в політиці».

«А культура, пане докторе?» — спитала графиня.

«Ми тому понятію надаємо забагато ваги. Гадаємо, що культура перетворює природу людини. Я не дивлюся так рожево на тую справу. Культура, це ті здобутки, яким багатиться людство в боротьбі з природою: хемія, фізика, медицина і так дальше. Невжеж анатом, котрий крає трупи, ушляхотнює свою власну душу? Він про це і не гадає. У його перед очима є своя ціль, побідити природу, видерти від неї якусь тайну, скріпити своє становище серед неї, — тай тільки. Ушляхотнювати людство повинна цівілізація, себ-то все те, до чого доходять люди, як горожани, живучи в родинах, громадах і державах, отже закони, адміністрація, парляменти, політика і т. д. Між тим щоденний досвід повчає нас, що цівілізація зробила дуже малі поступи. На її сторожі все ще стоїть військо, поліція, жандармерія, суди, уряди, вязниці, словом цілий цей велитенський апарат, котрий чоловіка робить «цівілізованим». І колиб цей апарат нараз став, я не знаю, як тая цівілізація виглядала би, я про те навіть думати боюся».

«А може ви за чорно дивитеся, — пане докторе, — сказала графиня. — Пригадайте собі що колись була інквізиція, тортури, що колись на війні брали закладників».

«Ах, пані, я не маю певности, чи й нині не вимушуюсь зізнань способами не згіршими від колишніх тортур, тільки не роблять цього прилюдно, а тайки; щож до закладників, то я майже певний, що на випадок якоїсь нової великої війни пригадають собі той давний звичай і будуть його примінювати, хоч який він гидкий і незгідний з поступом людства. Така та наша цівілізація, мої пані! Чоловік змінився тільки на зверх, а в середині, у своїй вдачі, він залишився, як був колись давно, може сто тисяч літ тому, або й більше. Тая тільки ріжниця, що нинішна цівілізація стріляє з манліхерів, а колишня з луків, але нині, так само, як колись, чоловік вважає можливим кинутися на свого ближього, побити, або забити його, він спокійно засипляє, читаючи роман при електричній ляппі, хоч знає, що тисячі таких самих як він, вються з голоду, або страдають у вязницях, як у менажеріях звірі. Я бачив війну; здобував Сараєво і знаю що значить наша цівілізація. Культура робить велитенські поступи, а цівілізація тупцює на тім самім місці, як кінь у кираті».

«Так тяжко бути щасливим», — сказала з жалем графиня голосом, у котрім чути було трівогу.

«Ми вже раз доторкалися цього питання. Не будемо його повторювати. Пригадаю тільки, що колись сказав Шевченко. «Найвища краса це обличча людини, осяяне щастям». (Цитую недокладно). Змагаймося до здійснення того ідеалу все і по змозі наших сил».

«Так тяжко бути щасливим», — сказала з жалем графиня. «Наші слуги, наші селяни, дивляться, як ми

їдемо гарними повозами, в гарних убраннях, мешкаємо в гарних палатах і гадають, що ми щасливі. А нам так далеко до щастя.

«Тому, бо ми забуваємо, що є на світі нещасливійші від нас. Чоловік не вбив у собі первісного інстинкту — горнути всьо для себе і тому він вічно нещасливий. Поведіть ви дитину до склепу з забавками і скажіть: вибірай собі, що хочеш, я тобі куплю! — і вона забере цілий склеп і ще їй буде мало. А дотепна нянька скрутить тій самій дитині ляльку зі шматок, приговорить і вона тою лялькою буде раднійше бавитися ніж усіми найдорошними забавками».

«Дивне сотворіння цей чоловік»,—відізвалася панна Марія. «Знаєте, пане докторе, ваш примір з тою дитиною переконує мене. Мені також часом здається, що я почувала би себе щасливійшою в сірій суконці і в білій кімнатці, і . . .»

«І з якимсь любим вам чоловіком»,—докінчив доктор.

Панна Марія спаленіла. «Ви, пане докторе, говорите зі мною, як з дитиною».

«Ні — поправила графиня — доктор, про щоб не балакав, то все на любов зійде, бо: голодній кумі, хліб на умі».

«Пані хочуть зробити з мене якогось еротомана, а між тим, я тільки щирий чоловік, бо між вами не потрібую вдавати иншого, як я є. Дивлюся на молоду дівчину і приходить мені любов на гадку, — це дуже просте. Тож не гнівайтеся на мене, пані. Я ваш висказ про сіру суконку і білу кімнатку і про любово чоловіка . . .»

«Пане докторе, я цього останнього не сказала», боронилася Марійка.

«Але ви хотіли сказати, тільки непотрібно соромилися. Ну будьте щирі і скажіть: так, чи ні?»

Речення не докінчено.

Панна Марія облилася румянцем і мовчала. Хмелинський пильно дивився у вікно.

«Що ви там такого цікавого побачили, пане Хмелинський?» — звернувся до нього доктор.

Хмелинський також не знав що відповісти. Мовчав.

«От бачите, що з нас зробила наша цівілізація!» промовив доктор і розсміявся голосно й щиро.

Графиня також мимохіть засміялася; але вона зараз споважніла і звернулася до доктора, ніби з докором,

«Ой докторе, докторе, які ви непоправні».

Докторовні зробилося жаль панни Марії; все таки він надто сміливо хотів увійти в тайни її серця.

«Лікарі не надаються до товариських розмов, — почав по хвилині, — лікар привик дивитися на людий, як на хорих і аналізувати їх, а що хорі, простіть за слово, звичайно брешуть, особливо психічно і нервово хорі, так він має особливе вдоволення приловлювати їх на недомовлених словах і на затаєних гадках. Але я обіцяю поправу, ласкаві пані, говорім дальше, бо вечір довгий і так не маємо що кращого робити. На чім ми стали? Ага: я сказав, що ми для того почуваємо себе нещасливими бо не бачимо біднійших від себе. А їх так богато на світі! Колиб ми у нищенню людської біди почували хоч таке вдоволення, як приміром у винищуванню звірини в лісі, то і нам може не було би так скучно жити і не булоб так богато нужди на світі».

«Гадаєте, що стане нас на те, щоби знищити тую нужду?» спитала графиня.

«Я того не гадаю, бо знаю історію і розуміюся дещо на статистиці. Але це нас не звільняє від обовязку боротися з бідою. Біда побіджує в міру того, як ми уступаємо з поля битви. Подумайте, пані! Літ тому п'ятьде-

сять скільки більше доброго міг зробити дідич у своїм селі, ніж нині. Населення було куди менше, менші податки, менші вимоги життєві. А що він робив? Працював селянином, тримав його здалеку від просвіти, хотів як найбільше загарбати для себе. Мудрий дідич міг би сповнити велике культурне діло, але де тих мудрих узяти?»

«Чи не загналися ви задалеко, пане докторе?» — перебила йому графиня, котра ті закиди приймала також на рахунок своїх предків і тому вони її все таки немило вражали. «Були і поміж дідичами тямущі люде. Закладали городи, будували кріпости, боронили край від Татарів. Годі на всіх каменем кидати».

«Це колись. Колись були в нас Ходкевичі, Острожські. Могили і ще деякі, хоч не дуже числені заслужені роди, але загал, що зробив загал великих власників за останніх 50 літ? Обороняв свого стану посідання і обороняє його до нині, хоч бачить, що це фізична неможливість вдержати за собою богато землі, тоді, як селянин не має на чім працювати».

«Щож тоді робити, порадьте нам?»

«Шукати якоїсь другої розвязки. Розвивати промисел; сягати в глиб і в верх, у третий вимір, коли можна висловити ґрафічно свою думку» і він став руками пояснювати свій вислів. Ціле товариство похилилось над стіл і вважно слідило за його рухами.

Хмелинський почув перший раз близько, дуже близько голову панни Марії біля своєї. Він дав би був не знати що, щоб демонстрації доктора тривали як найдовше. Але доктор глянув нараз в цікаві очи свого окруження і спитав: «ну, щож ви на це, ласкаві панство?»

«Ми якраз хочемо в себе зробити цей перехід від дво-

до тривимірового господарства, — відповіла графиня. — Правда, пане Хмелинський?»

«Так, прошу пані графині!» — відповів Хмелинський скоро і різко, як ученик, котрого професор приловив на неввазі, бо думками він буяв в иншому світі.

«Будуємо фабрику порцеляни, перестроюємо млини, збільшаємо силу нашої річки, парцелюємо,—і так дальше і так дальше. Чого то ми не гадаємо робити. Правда, пане Хмелинський?»

«Так, прошу пані графині!» — відповів запитаний тим самим тоном.

«Ха-ха-ха!» — засміялася графиня. «Як ви офіціяльно відповідаєте нині, пане Хмелинский!»

«Пан Хмелинський щось цікавого побачив у вікні», — додав насмішливо доктор. — Лишім його в спокою. Він пустив свої думки на урльоп, а ми хочемо щоби він їх нараз покликав до служби». Правда пане Хме, линський?».

«Так, пане докторе!» — відповів молодий чоловік все тим самим тоном, бо на инший ніяк попасти не міг.

Тепер уже й панна Марія не могла не розсміятися і в малій ідальні почався концерт сміхового квартету.

«Бодай же вас, пане Хмелинський», — сказав доктор поклепуючи його по плечах , — «я вже давно не сміявся так щиро і сердечно!» — а по тиху, щоб пані не почули, додав: «правда, — чого ті жінки не роблять з нами, бідними хлопцями? прямо з ума нас зводять».

Хмелинський замість відповіді покрився перший раз від часів своєї недуги свіжим, горячим румянцем.

* * *

Доктор був в знаменитім настрою. Забувся до тої міри, що ходив по покою з заложеними на спину руками, як у себе в хаті. «Коли би я вмів, то співав би, слово даю! Зле, як чоловік не співучий ... Знаєте що? — сказав стаючи нараз серед покою,—зробім собі концерт! Я буду імпресаріо. Виступає пан Хмелинський, панна Марія акомпаніює».

Хмелинський хотів відпрошуватися, але доктор не допустив його до слова. Подзвонив і казав Антонові принести віолончелю.

«Я досить наслухався як вам у грудях грало, а тепер хочу послухати трохи кращої музики. Граємо, мої молоді панство. Прошу за мною!»

І всі четверо перейшли до покою, в котрім стояв фортепян.

Доктор відчинив віко: «Безендорфер. Стара, але добра фірма». Засвітив свічки, хотів присувати крісла.

«Це вже до нас належить», — сказала Марійка, підбігаючи до фортепяну.

«До нас? Ага: себто до вас і до пана Хмелинського?», підхопив доктор.

«До тих, що грають», поправилася Марійка.

«Розумію, до тих, що грають — комедію, най буде і так. А тоді і програма також до вас належить. Ми з графинею будемо слухачами. Публіка. Odi profanum vulgus ... Сміло і без притомности! Люблю такий дует».

«Та перестаньте вже раз, докторе, а то ви їм не даєте попасти в гарний настрій», — говорила графиня.

Доктор сів, зробив поважку міну і показуючи пальцем на уста говорив: «я вже більше не буду!»

Нот був великий вибір, ціла спора шафка. Добули дуети, — віолончеля й фортепян.

«Що граємо?» — спитала Марійка.

«Що ви хочете, пані», відповів Хмелинський.

«Знаєте що? Шукайте ви, а я вже знаю що, я вже загадала собі. Ану, чи попадете?»

Хмелинський глянув у її веселі очи, довго, довго, а потім скоро, дуже скоро став перекидати зшитки.

«Отсе!» — сказав нараз, показуючи Марійці Чайковського баркаролю.

«Ви вгадали», — відповіла врадувана Марійка. «Дивно, правда? Скажіть, як ви це зробили?»

«Я хотів відгадати ваше бажання і — відгадав».

«Ні, ні, не кажіть так, пане Хмелинський! Я не хочу, щоби ви вгадували мої бажання і гадки. Не хочу! Це найстрашнійша річ не бути власником навіть своїх гадок».

«Що ви там так довго прибираєтеся?» — спитала графиня?.

«Публика зачне ‚шурати' ногами»,—докинув доктор.

«Ми вже починаємо» — заспокоїла їх Марійка.

«Пане Хмелинський, уважайте!»

І вони на диво собі і слухачам відіграли цілу баркаролю не спиняючися нігде, майже без похибок, хоч обоє були збентежені і зворушені до глибин душі.

«Браво, браво!» — хвалив їх, плескаючи в долоні доктор.

«Що панна Марійка дуже добре акомпонює, це я знаю з власного досвіду, але що ви, пане Хмелинський такий добрий челіст, того я не сподівався. Заграйте ще!»

І вони грали Шумана і Ґріґа, чимраз краще і чимраз певнійше, ніби здавна у двійку грають.

«Колиб хто не знав, то сказав би, що ви дуже добре зіграні, мої молоді панство», — хвалив дальше доктор. «Це дивно. Бо в музиці, як і в життю, не легка річ достроїтися. Бувають і добрі музиканти, а не йде. Не

розуміють себе. Кожде инакше інтерпретую твір, — правда графине? А вони відразу зрозуміли себе».

Марійка вдарила кілька акордів, Хмелинський строїв свій інструмент.

Обоє мовчали.

«Заграйте мені, — просив доктор, — знаєте що?»

«Мазурку з «Онеґіна», — відповіла Марійка.

«Так, так, заграйте, дуже вас прошу. Це мій улюблений твір. Не знаю, чому, але він мені дуже подобається. Той мотив переслідував мене цілими роками Я його чув і в шумі морських филь і в реві гармат під Сараєвом...» — а звертаючися до графині додав по тиху: «Би колись грали тую мазурку.

«Так я колись любила її грати» відповіла графиня.

Молоді зачали грати дійсно прегарну мазурку з «Євгенія Онеґіна».

* * *

Не довели до кінця, коли у дверах появився Антоні з тацою, на котрій був візитовий білет. На пальцях підійшов до графині і подав. Графиня взяла, прочитала і піднесла брови в гору. Її обличчя набрало того дивного виразу клопотливої несподіванки, що дуже рідко коли являвся у неї.

Півшепотом сказала до Антонього.

«Покої, як звичайно, а потом просіть, до нас».

Молоді скінчили. Доктор зітхнув.

«Гарно. Дуже гарно. Дякую вам, мої панство... Хто такий прийшов, чи приїхав, коли вільно знати?», спитав графиню.

Замісць відповіди подала йому візитову картку з графською короною в лівому ріжку, в горі.

«Граф Адольф» прочитав доктор і похитав значучо головою. «Як гадаєте, пані. Чи не краще мені було би попрощати вас і не мішати в побачінню з кузином?»

«Ні, докторе. Це не добре. Адольф певно вже знає від Антонього, що ви тут. Як поїдете, то погадає собі, що втікли перед ним. Лишіться».

«Добре», — відповів доктор.

«Хто такий, тіточко? Дядько Адольф?» — питала Марійка, повертаючись разом із крученим табуретом від фортепяну.

«Дядько Адольф. Але ви дальше грайте — прошу!»

* * *

Так їх і застав граф Адольф. Був у чорному ‚ґероку', в високім по самі вуха ковнірці, з краваткою наймодніщою в світі, в котрій світився великий, брилянтиками висаджуваний моноґрам.

«Я перервав концерт», сказав усміхаючися і показуючи в золото оправлені кутні зуби у правій щоці. «Прошу вибачіння. Ручку цілую, дорогій кузині, — . . . Як здоровля Марійки? . . . Витаю пана доктора . . . Граф А-а-адольф — кінчив сцену привитання подаючи два пальці Хмелинському.

Хмелинськький назвав своє імя.

«Ви з якої лінії Хмелинських?» — питав граф, вкладаючи монокль, при чім ліва брова підлізла йому в гору, ніби й собі питалася, з якої лінії Хмелинський?

«Мій батько був священиком у Бистроводах».

«А, так, священиком. Дуже мені приємно», — і нараз повернувся як веретено, при чім поли його ґероку розвіялися, ніби спідниця.

«Дорога кузина не гнівається, що під ніч напав на замок; як пугач улетів до її теплого гнізда. А тут дійсно так якось привітливо, тепло». — Говорячи це, цілував руку графині з видимою насолодою. Графиня покищо спромоглася тільки на звичайне: «Сідай, дорогий кузине».

І кузин сів.

Виняв монокль, витер хусточкою і приглядаючись до нього, шукав теми до дальшої розмови.

«Пан доктор недавно з заграниці?»

«Так, недавно . . .»

«Щож там нового?»

«Nihil novi sub soli».

Розмова не клеїлася. Гість був пятим колесом у возі. Всі це чули. Він мабуть теж.

«А я, бачите, нігде сего року не їздив. Засидівся як справжній гречкосій. Маю богато діла».

«Невжеж?» — спитав ніби здивовано доктор.

«То есть не свого, а родинного і, так сказати, загального. Caveant consules і т. д.

Засміявся сухим сміхом.

Сміх не був заразливий, на його хотілося відповісти хіба одним тільки позіханням.

Граф Адольф пригадав собі музику і вчепився її, як останньої дошки ратунку.

«Чомуж ви, панство не граєте? — звернувся до Марійки, — я ‚пасіями' люблю музику, пропадаю за нею».

«А сами пан граф грають?» — цікавився доктор.

«Ще й як! На фортепяні».

«Приміром що?»

«Найрадніше, так знаєте над раном, перед виїздом, як уже коні готові — фербля . . .»

І знову той самий незаразливий сміх. Граф Адольф

сміявся, аж монокль вилетів йому з ока на диван. Він хотів шукати, але графиня подзвонила й увійшов покоєвий, котрий скоро віднайшов згубу.

Граф Адольф взяв скло з рук хлопця. Не сказав ні слова, тільки зміряв його від ніг до голови і скло витер хусточкою з лівої, нагрудної кишені.

Хлопець назадгузь подавався до дверий.

«Все той сам?» — спитався графині.

«Так. Я не люблю змінняти прислуги».

«Я також».

Розмова рішучо не клеїлася.

Всі це бачили і були безрадні. Мабуть скорше розвязали би якесь трудне аритемичне завдання ніж котре з них поставилоб цеї хвилі цікаве питання.

Графиня боялася одного, а саме—щоби хто не виявив охоти позіхнути. Та на ту гадку уста її почали розхилятися нервово. Скоренько притулила до них хустку і почала кашляти.

«Перестуда. Треба більше вважати на своє цінне здоровля», — наставляв її граф Адольф...

Ні, розмова рішучо таки не клеїлася.

На щастя на порозі явився Антоні у фраку і в чорній краватці і старим звичаєм промовив коротко й різко: «чай на столі!»

Граф Адольф нахилився до графині Христини. «Твій добряга Антоні все ще заповідає чай, як портієр відїзд поїзду на моїй стації... Ха! ха! ха!»

Віз на пятьох колесах покотився до їдальні.

«Хтоб то подумав, — говорив шепотом доктор до Марійки, — що чай буває иноді таким знаменитим виходом з тяжкої ситуації».

«Не хваліть дня, зак звечорієе», — відповіла Марійка.

II.

Граф Адольф говорив, що пословицю «хто рано встає, тому Бог дає» треба справити на «хто рано встає, той хоче спати», — і він не вставав рано.

Його служачий будився коло девятої години, о десятій приносив свому панові снідання, цей випивав, викурював дві три папіроски і обертався на другий бік.

В Паньківцях сон йому особливо вдавався. Спальня мала деревляні вікониці, котрі замикалися не знадвору, а з середини, лежала відокремлено так, що о дванайцятій в полудне тая частина палати нагадувала казку про спячу царівну.

Граф Адольф спав.

Йому снилося, що він перенісся у якесь нове царство-государствво, в котрім нема вірителів, ні векслів, ні протестів, ні судів, ні адвокатів а є все як треба: добрий кухар, гарні коні, кілька покоєвих, мужеського й жіночого роду, кравець, котрий привозить йому убрання із столиці, вина, лікери і в додатку молода, гарна жінка, котрої він навіть бавити не потрібує, бо є другі, що радо сповняють цей товариський обовязок.

Граф Адольф витягнувся, аж ліжко затріщало і позіхнув на ввесь рот.

У сні тая жінка скидалася на Марійну.

Най буде і Марійка! Вправді гусочка собі, провінціоналка, треба її що лиш «тренувати», але раса є; добра, стара раса.

Сирота, перебідувала декілька літ, поки не взяла її тітка-дивачка, але це ще не таке велике нещастя. Не буде вимагати Бог вість чого, буде вдоволена малим, сальонові льви не зіпсули її провінціонального серця.

У літах графа Адольфа така жінка може бути навіть дуже вигідна . . .

І він гукнув на свого служачого, що спав у сусідній малій кімнатці.

* * *

«Будемо вставати, що?»—говорив весело й довірливо.

Служачий Гринько, котрого граф Адольф перехрестив на Ґржеґоржа, пустив руки по швам і сміховито кліпаючи повіками, сказав: «Будемо, прошу ясновельможного графа».

«Пана графа, говориться, ти бовване один ходиш! Зрозумів?»

«Будемо вставати, прошу ясновельможного пана графа», повторив Ґржеґорж, вдаряючи себе долонями по швах ґранатових сподень з канарковими випусками.

«Так. Ти в мене мудра голова. Такій голові досить пів копи слів і палкою в лоб, правда?»

«Так, прошу ясновельможного графа».

«Пана графа», — поправив Адольф.

«Ясновельможного пана графа», — поправився Ґржеґорж.

«Ну, так, ну, так. А тепер — сату близче!»

Ґржеґорж підійшов до ліжка.

Граф Адольф дивився на стелю. Руки мав заложені за голову. Брова, призвичаєна до монокля, підлазила в гору. Над нею, на чолі, була ціла низка морщин, що сягали аж до лисини, яку граф Адольф дуже вміло маскував, причісуючи на бік волосся.

«Так єсть отже. Такій рабській голові досить пів копи слів і палкою в лоб... Що то я хотів тебе спитати? Ага! Чи не чув ти дещо?»

«На рахунок чого? Прошу пана графа?»

«Ясновельможного пана графа...»

«Прошу ясновельможного пана графа».

«На рахунок, так сказати, що торкається тутешнього бабського царства».

«Нічого особливого не чував. Всьо в порядку. Службу платять «ординарію виділюють» [1]) як «патриться», [2]) з селом ніяких задирок нема, — то не так, як у нас».

Граф Адольф ворухнувся нервово.

«Ти мені, бовване якийсь вісімнайцятий ходиш, ніяких «алюзій» [3]) не роби».

«Я без жалюзій, прошу ясновельможного пана графа».

«Не жалюзій, лиш алюзій, бо жалюзії це ті, що при вікнах, ідіоте якийсь».

«Так прошу...»

«Мовчи!... Хтож то все провадить?»

«Що провадить?»

«Хто провадить цілий маєток, ідіоте якийсь, питаю?»

«Маєток цілий іді... то есть, так сказати, провадить

---

[1]) Ординарія — збіже, яке дає двір своїм парубкам і службі, що мають родини й живуть у третяках, себто в мешканнях дворських на фільварках.

[2]) як слід.

[3]) натяків.

пані графиня, а радить доктор, її приятель, а заряджує Хмелинський».

«Пан Хмелинський», — поправив граф.

«Пан Хмелинський заряджує. То, кажуть, велика голова. Він чує, як трава росте».

«Що то значить, як трава росте? Говори мені по людськи, а не по хлопськи!»

«Як трава росте, то значить, що він усьо знає, хоть молодий. Учений, — за границею до школи ходив».

«А графянка?» — допитувався граф Адольф, насуваючи на себе пухову перину, котра конечно хотіла зсунутися з нього ніби вважала, що і її вже пора рушатися з постелі.

«Панна Марія?»

«Графянка Марія, кажуть тобі, бараняча голово до позолоти».

«Графянка Марія, — особа! — Про неї нічого не говорять; вона нікому води не колотить. Добряча кажуть».

«Так... А не приїздив тут хто?»

«Доктор буває що днини... (Тут Ґржеґорж підійшов ще близше до графа і став йому нашіптувати щось до уха. Граф слухав, брова від монокля підлазила йому все вище й вище, аж нараз він лівою рукою відтру[illegible] Ґржеґоржа від себе, що той мало не впав).

«Ти мені щось такого не говори. «Плі конфіданс келя знайоманс!» Зрозумів?»

«Ні прошу, ясного пана!»—відповів Ґржеґорж стаючи біля дверий з руками по швам.

«Це значить: пусти пса під стіл, а він лізе на стіл. От що!... А більше нічого не чув?

«Більше нічого».

«Ну, так ти коронний осел, бараняча голова, ідіот вісімнайцятий, — ідіотіссімус!»

Він любив у такий спосіб жартувати зо своїм довіреним слугою. Це на його гадку був верх доброго поведення зі слугами, котрих він звичайно називав невольниками.

«Коли твій невольницький лоб нічого більше не помітив, так значиться конференція скінчена, — розумієш?... Отже — будемо вбиратися!»

«Будемо вбиратися, прошу ясновельможного графа», — говорив нарочно Ґржеґорж, щоб подражнювати енерґію свого пада.

«Ясновельможного пана графа», — поправив і тепер граф Адолф.

«Будемо вбиратися, прошу ясновельможного пана графа... А який одяг маю подати?»

«А ти який гадав би?»

«Або я знаю який; тут кажуть усьо по людськи, а не по панськи. В чім хто стоїть, в тім і до обіду сідає. Тільки Антоні подає у фраку, як колись ще за небіжчика графа».

«Пана графа, бо це був мій стрий, капустяний штовбуре», — сказав граф Адольф і розсміявся, підшукавши такий комічний епітет...

«Тепер там навіть шампанського не морозять і чорну [illegible]ють без лікеру, дальше стануть ножами рибу їсти».

«Досить!» — гукнув граф Адольф і кинув у капустяного штовбура своїм сніжнобілим яськом.[1])

Ґржеґорж ухопив подушочку в лету, притиснув її до груди, і смішно якось, ніби побожно й ніби то любовно, завернув своїми вузкими очима.

* * *

[1]) так називають маленькі подушки, підголовки.

Граф Адольф був вдоволений цею поранною забавою зі своїм лакеєм — блазнем. В дома він звичайно ще й пса казав кликати до себе і бавилися в трійку. На нині треба було вдоволитися Ґржеґоржом.

«Ну, Ґржеґорж, що вбираємо нині? Рішайся!»

«Я гадаю «яскулку» [2]).

«Правильно. Приладь «яскулку». А купіль уже готова?»

«Її приладив Антоні. Він каже, що я можу попсувати машину. Гадають, що ніхто лазєнки [3]) не бачив».

«Старий кальош. Не дивуйся йому. А таблєти до купелі маємо?»

«Маємо ще кілька, прошу ясновельможного пана графа!»

«А встрикавка?»

«О! невже я міг би забути таку важну річ! Певно, що є. Морфіна теж».

«Тс-с-с!... зашипів граф, а потім гукнув: Пантофлі!»

Ґржеґорж підставив пантофлі з крокодилячої скіри і граф Адольф старався в них попасти обома ногами наразь. Коли йому це до трьох разів вдалося, так значить, — день буде щасливий, а як ні, то чекає його якась ‚неприємність', запротестований вексель, екзекутор, коршмар прийде вспоминатися за гроші, щось таке. В Панківцях вправді всі ті ‚египетські язви' відпадали, але зате могло його щось друге, непредвиджене стрінути, бо, мій ти Боже, чимало лиха на світі!

«Раз, два, три!» — і граф Адольф відразу попав ногами в оба крокодилячі пантофлі.

Гордо і самовпевнено, як переможець, відчинив двері

---

[2]) швальбенрок, сурдут до стану, найбільше подібний до фрака.

[3]) купальня.

від купальні, крізь котрі незабаром почувся плюск, хлюск і безнастанне «бур-р-р!»

Ґржеґорж з добре огрітим простиралом чекав біля дверий.

* * *

Граф Адольф вийшов, мов розпаблений з солоамської купелі. Решти довершила «інекція»[1]) з незрівнаної морфіни. Графські очи заясніли блеском молодечої енерґії, уста порожевіли, сині жилки на сивавих висках понабігали, ніздра роздулися».

«Знаєш, тумане вісімнайцятий, по чім пізнати расового коня?»

«Знаю, прошу ясновельможного пана графа, по тім, що коштує великі гроші».

«Ідіот! По ніздрях і по жилах; скажеш це своїй бабці».

«Гі, гі, гі!» — заіржав Ґржеґорж, бо граф Адольф любив, щоби сміялися з його «віців».[2]) Він що важнійші мав списані в своїм нотатнику. Були вони поділені на кілька відділів: «для дам», «виключно для мущин», «для міщаного товариства», «між панночками», і т. д. Відповідно до того, в яке товариство вибирався, таку ґрупу прочитував і відсвіжував у свїй памяти. Деякі зі знайомих називали його за те любим, дотепним чоловіком, тільки не ті, що частійше стрічалися з Адольфом, бо їм його дотепи горлом лізли. Нині він до свого нотатника не заглядав. Знав, що Христина до сміху не скора, панна Марія теж, а на докторі й Хмелинськім йому не залежало. Як щось такого можна собі й подумати!

---

[1]) встрик.
[2]) дотепів.

Вправді, доктор — богач, має гарний маєтік, мабуть і готівку теж, він навіть шляхтич і то з старої шляхти, між нами кажучи, старшої від деяких графів, котрих попривозила з собою королева Бона, але все таки він попович, значиться раса не чиста, а мішана і Бог там його знає як. А Хмелинський? — про того нема що й казати... От, аґроном, що найвище директором дібр стане. Так міркуючи підбирав граф Адольф краватку і не міг зважитися, яку квітку має собі пришпилити. Краватку треба взяти таку, щоб не була ні за поважна, ні надто молодецька, а квітки жадної не пришпилить. Як буде нагода то попросить Христину, або Марійку, щоб його квітчали, це буде найкраще. Жінки, ще з часів міннезінґерів, люблять квітчати мущин; це вони вважають за честь для себе.

«Зробимо їм тую честь», — сказав до себе граф Адольф, стаючи в повний ріст перед зеркалом і повторюючи кілька своїх характеристичних зворотів голови і рухів.

«Ов!» — крикнул нараз, почувши біль у лівій нозі. «Пся кость слонева!, грішки молодости! Треба би поїхати десь до Піщан, або до Лямана, а може ще краще до Цукмантель; — тільки там, кажуть тортурують хорих... Поїдемо, поїдемо, потерпіть мої ніжки!» — А звертаючись до Ґржеґоржа спитав: «Як же там, бовване?»

«Як з журналю!» [1])

«А правда!» — і як перегоновий кінь до старту пустився довгим хідником на сходи, а сходами на перший поверх, де сподівався стрінути пань.

---

[1]) Часопись мод.

III.

Пані були в зимовім огороді, оглядали пальми й любувалися цвітами, котрі сего року на диво гарно зимували.

«Де кого, а пань між цвітами шукай»,—говорив граф Адольф, витаючися з дорогими своячками. «Свій до свого тягнеться».

«Як це розумієте, дядьку?» — спитала Марійка.

— «А не инакше, лиш так, що обі ви як найкращі орхидеї».

«Дякую за комплімент[1]) дорогому дядькові».

«Дядьку, дядьку! Пощо цей титул? Він чоловіка робить старим і поважним, а я ні одного ні другого не хочу. Я для вас прямо — А-адольф!

«Ні, так не годиться. Я, дядьку, дівчина давного типу, який знав що то пошана для старших і дорожив родинними звязками».

«Так, алеж тепер і батькові говорять «ти», а не «ви», прямо, «папа» і годі. Так зручнійше. А яж тільки дядько, первий дядько і не такий то вже поважний, як хтось міг би собі гадати, дядько, котрий все ще таки не дивиться

[1]) Гарне влесливе слово.

байдужним, ані прижмуреним оком на своїх гарних кузинок».

Щоб перервати це невигідне питання графиня показала Адольфові рідкий зразок аґави. Графови Адольфови було байдуже, чи аґави цвітуть що року, чи раз на десять літ, чи взагалі не цвітуть, він проклинав у душі цілу ботаніку разом з Лінеєм, чи як він там звався, і рад був одної хвилини вирватися зміж того хабузя.

«А глянь на тую драцену. Чи не краса? Який великий лист».

«Дійсно великий, дуже, дуже великий, у тебе справді чудові цвіти».

«Вони мене знають. Як входжу, торкаються гілками».

«Дають собі знак, що надходить їх королева».

«Не королева, а служебниця, котра їх доглядає».

«Всі ми слуги в вертограді Христовім»,—сказав граф Адольф, показуючи зуб у золотій оправі.

«Всі, як всі, але дехто всеж таки хоче ним бути», — відповіла графиня.

«Дорога кузина щось навгад монастиря».

«Невжеж тільки в монастирі можна сповняти заповіти Христові?»

«Ні, але там лекше. На світі, чоловік, хоч як рад жити побожно, так не годен; гріхи в кождім кутку чаяться».

«Що там гріхи, щоб душа чиста», — засміялася графиня.

«Вона в мене мов новонароджена дитина», — сказав, і собі засміявся граф Адольф. А по хвилині, споважнівши спитав: «ні, «серію», [1]) не вжеж, дорогі кузини вважають мене якимсь грішником нерозкаянним?»

---

[1]) поважно.

«Чи не розкаянним не знаю, але що грішником, то певно. Всі ви маєте богато гріхів на своїй совісти, одних тільки збаламучених дівчат скільки!»

«О що то, то ні! Як «бозю»)[2]) кохаю — ні. То дівчата баламутили мене. Стільки недіспаних ночий, стільки незгоєних ран, а я їх так люблю! Найкращим доказом, що й нині радо дав би собі заложити на руки золоті, подружні кайдани і не скидати їх до самої смерти».

«Так?» — значучо спитала графиня.

«Ах, так!» — зітхнув граф Адольф.

«Тільки що?»

«Мої добрі наміри не знаходять потрібного зрозуміння у дотичних осіб».

«Бідний!»

«Мало — бідний, безталанний», — промовив з жалем граф Адольф, звертаючи свої неприродно блискучі очи на задуману Марійку.

«Над чим так задумалася дорога кузина?» — питав, добуваючи як найбільш солодкого тону. Над золотими кайданами і когоб опутати ними?»

«Ні, я думаю над тим, як то цвіти своїм тонесенькими корінцями проверчують землю, вониж такі, як волосинка, прямо як павутина, а земля тверда».

«Не конче, — відповів з міною знавця граф Адольф — буває і грубе коріння ‚корінюджа', і буває мягка земля, як масло».

«Тим грубим корінем рослини більше тримаються землі, а поживу тягнуть якраз тими тонесенькими, мов павутина».

«На кінчиках у них є — пояснювала графиня, такі наперсточки малесенькі, ними вони й пробивають землю

---

[2]) jak Bozię kocham.

та ще пускають із себе такі слізки, від котрих змякчується земля».

«То цікаве!» — мало не крикнула Марійка, — «а мене вчили вичислювати та описувати рослини, аж мені наскучила ботаніка. Про життя їх і не згадували».

«То зле тебе вчили, дитино, бо життя то щось суцільне, одно, велике, від котрого залежимо всі, найдрібніша травичка, мушечка і найбільший, наймогутніший чоловік, — навіть граф Адольф».

Граф Адольф переступав з ноги на ногу і зизом поглядав на порожну дірку своєї «ластівки» [1]). Христина замість причепити йому якусь гарну квітку почала викладати, як старий професор. Щоби щось від себе додати, сказав: «так есть, життя велика річ, а жити велика штука. особливо в нинішних тяжких часах».

Вдоволений цею мудрею гадкою звернувся по хвилині павзи до Христини.

«Але ти, кузино, як бачу, знаменито знаєш ботаніку. Ми так у школах не «брали» [2]). Хто це тебе навчив?»

«Я не одно затямила з тих часів, як доктор учив мого покійного брата».

«А, так, правда. Доктор був вашим ґувернером».

На слові «ґувернер» він поклав окремий натиск і вимовляючи його дивно якось скривив правий кутик уст, що на його гадку було признакою погорди.

Христина розумілася на тій грі лиця і тому зараз додала: «Так, ґувернер, а тепер він приятель нашого дому».

«Я гадав: домашній лікар?»

«Ні, перше приятель, а тоді щойно лікар».

---

[1]) Сурдут з обіятими зпереду полами, що нагадуэ фрак.

[2]) Ми так не вчилися.

«Ми його дуже поважаємо і — любимо, дядьку», додала панна Марія.

«Аж так? Ну, ну!» — і покрутив головою. «Поважаємо, то ще не кажу, але любимо?»

«Невжеж любов щось злого, дядьку?»

«Борони, Боже, тільки предмет любови, дорога кузино. Не можнаж кого будь любити».

«Доктор не хто-будь!» — замітила графиня і стала приглажувати складки своєї сукні, що знов у неї було признакою невдоволення.

«Не обиджаю вашого приятеля дому, але всеж таки він не рівня вам. Не можна забувати, що між ним а нами є доволі великий «діштанс», [2]) котрого він не може взяти ні своїм розумом, ні грішми, нічим . . .»

«А характером?» — спитала графиня.

«Що таке характер? Дорога кузино. Це поняття, котре зміняється, як хоруговка на даху, відповідно до людий, часу, відносин і таке друге».

«В нас ні, в нас характерний чоловік остається все тим самим білим кругом, котрого ми тим більше цінимо, чим менше їх нині на світі. Я певна, що доктор нічого такого не зробить, що булоб не згідне з моїми поглядами, нічого такого, що мене немило вразило би, або за що я мусіла би паленіти. Тому він у мене, як свій, як домашний».

«Нині ніхто навіть за себе не може ручити, а не то за других!»

«За других, я не ручу, але за доктора так».

«Так тоді, — говорив з жалем граф — мені приходиться завикдувати вашому докторови».

---

[2]) відступ.

«Чого?»

«Вашої прихильности, довірливости, навіть—любови».

«Тільки без іроній, Адольфе; я вже славити Бога в тих літах, що така зависть ні при чім. А життєвого досвіду маю також аж за богато, щоб знати як, до кого, і в якій мірі звертати мої «почування».

«Невжеж я вразив мімозу? Так вибачаюся! Не будемо за щобудь гніватися, ми свояки і старі, добрі знайомі».

«Це, чого ти доторкнувся, Адольфе, не щобудь. Це цінність, якої ваги ти навіть не догадуєшся».

«Можливо . . .»

«Не тільки можливо, але дійсно. Докторови я завдячую дуже богато».

«Приміром?»

«Приміром те, що я не втратила віри в людину».

«Ого!»

«Не, ого, а так воно і є. В нім я бачу справжнього, думаючого й працюючого чоловіка, корисну одиницю в суспільстві, а не галапаса, який сам не знає, чого він живе на світі і котрий все ще стоїть на еґоцентричнім погляді на світ. Мовляв я, це сонце, кругом котрого має всьо танцювати. Доктор власними силами добився імени, становища, значіння і врешті маєтку, котрий мені найменше «імпонує». А другі?»

«Це дуже гарно, що він такий хоробрий чоловік, але всеж таки, колиб не твій покійний батько, який так сказати, вигрів собі його біля своїх грудий . . .»

Але графиня не дала йому докінчити речення.

«Це належить до історії, котрої ти, Адольфе, не будеш писати. Вона зійде разом з нами до гробу, як богато дечого, доброго і злого. Поставмо хрестик над цим питанням і ходім до їдальні, бо чую, що дзвонять на обід».

«У тебе, кузино, знаменитий слух. Я не чув дзвінка, хоч знаю, що у вас здавна звичай бити на обід в цей симпатичний там-там, як у театрі... Підемо».

Він подав праве рамя Христині, ліве Марійці і «благословенний між жонами» мандрував до малої їдальні.

IV.

Обід був знаменитий, але розмова — ні. До того при столі сидів Хмелинський. Це вже був верх демократизації Паньковець. Граф Адольф не удостоїв молодого чоловіка ні одним питанням, старався навіть не дивитися в тую сторону. Це був прямо нетакт з боку Христини. Може собі навіть Антонього посадити за стіл, але як нікого нема, колиж є він, граф Адольф, то для якихось там Хмелинських не повинно бути місця.

«До чого ми дійдемо, до чого нас доведе отся манія демократична?» — питався граф Адольф, вернувши по чорній каві і по кількох лікерах до свого покою і лягаючи на отомані, вкритій скірою білого медведя. Такий самий білий медвіьд висів на стіні над отоманою, а третий, з великою роззявленою мордою, лежав на долівці.

«Самі білі медведі, — бурмотів граф, — ніби я десь на ледоватім океані, між Ескімосами. Дійсно тут богато дечого ескімоського».

««Чи може маю скинути черевики з ніг ясновельможного пана графа? — спитав Грицько, відхиляючи двері від своєї кімнатки.

«Пашол, вон! — гукнув на його граф. «Сховай свій невольницький череп, а то карафкою дістанеш».

* * *

«Щось графові не повезло», подумав собі Ґржеґорж, пішов до своєї кімнатки і не розбираючись поклався на ліжку.

І він мав свої любовні турботи. Вдома лишив дівчину, з якою вязали його деякі і то досить уже грубі нитки, а тут у Паньківцях впала йому в око одна гарна й «фіціґорна»[1]) покоєва. Мабуть і небезгрішна, бо вони тут, у тих Паньківцях всі гроші мають; чорт би їх побрав! То не так як у графа Адольфа, в котрого ґрейцара не допросишся, бо він сам голий, як турецький святий. А що як би так перенестися до Паньковець і зажити по людськи? Грицькови вже досить тої панської забави. Зразу цікаво було. Такий старий панисько, а жартує як хлопчик. Наскучило давати, з себе дурня робити, бути панським блазнем. Пора зажити по людськи.

От хоч би на місце Антонього; він уже старий, мохом поріс, руки трясуться, піднос зі шклом на землю пускає. Пора йому на зелену пашу, а Грицькови до нового жолуба... І він серед тих гадок заснув, бо сну йому не треба було купувати.

Спав коли будь і де будь. На козлі в кариті, заложивши руки на хрест, в передпокою між панськими хутрами, в їдальні, заки зійдуться пани на обід. А спав він на славу, добуваючи з горла і з носа такі незвичайні

---

[1]) зальотна, кокетлива.

свисти, тони і звуки, цілі прямо акорди, яких навіть у модерній музиці не почути.

* * *

Заснув лакей, а його панови все таки не спиться. Білі медведі холодом дишуть на нього. А той з розявленою пащекою найбільше. Навіть зуби має, а граф Адольф давно зі вставленими ходить.

Не знати, хто ті медведі постріляв? Покійний дядько на північ не їздів. А може і їздив, Бог його святий знає. Не штука їздити, коли гроші є. А в Адольфа о гроші тяжко. Прямо — хоч оженися!

Йому конче треба оженитися. Це вже рішене діло. Але з ким?

Рішився припустити штурм до Марійки. Гадав, що тую твердиню легко здобуде, нині бачить, що ні. Це гуска, але вперта гуска. Як вона йому нині дядькала. Це вона з розмислом робила. Не забувай, мовляв, хто ти, а хто я. Ну, ангелятко моє, не таких уговкували, як ти! Знайдемо і на тебе спосіб.

Треба Христині ясно представити всі згубні, всі страшні наслідки тої політики, яку вона веде. Їй грозить товариський бойкот, а це ніби церковна анатема. Нігде тебе не просять, ніхто тебе не знає, всі минають твій двір і недивляться навіть у той бік. І що тобі з гроший, що тобі з маєтків, коли ти як прокажена ходиш. Це страшно!... Скаже, що пора направити лихо, пора відновити звязки і старе імя покрити славою новою.

Граф Адольф погладив себе по голові, ніби хвалив тую голову, що так мудро думала.

«Так, славою новою... Христина, тітка Марії, вона

її дає маєток, вона й має право подбати, щоби цей маєток не схлопів; право і моральний, святий обовязок».

Граф Адольф повів рукою по жолудку: «Моральний, святий обовязок!»

«Бо що сказали би предки, довідавшися, що в Паньківцях, в тім колишнім великопанськім гнізді розвелись якісь нові стріпихаті птиці, не вірли, а кури, чи щось таке?... Це знаменито: кури, саме кури, — хі-хі, хі! — сміявся у думках граф Адольф.

А коли Христина дійсно так далеко вже зайшла в своїх гріхах, коли її навіть і такі «арґументи» не переконають, то скаже: «жінко не забувай, що на тебе дивиться двіста літ і двіста духів з боєвищ цілої Європи, котрі боролися за честь і славу нашого роду і нашої сфери, невжеж ти не боїшся їх грізного суду?!»

І граф Адольф вхопився рукою за серце, ніби боявся. щоби воно не луснуло на дві половині з болю за минулою славою обезславленого роду...

Білі медведі чим раз більше сіріли, короткий зимовий день кінчився, — вечоріло. Вечірний, сумовитий настрій брав графа Адольфа в свою непереможну владу...

А що буде, як Христина скаже одно тільки слово «ні!»

Що тоді робити йому? Яких слів добути з цеї бідної, зсиленої голови?

йому здавалося, що він на Сагарі і що там слота і іде, іде, іде і нічого — лиш пісок під ногами, а з ц, а перед носом імла, і більше нічого. А сил у а ноги такі тяжкі, тяжкі, а в голові біль.

Адольф заснув...

орж виводив якусь нечувану арію на своїм менті, а його пан акомпонював горлом, то

знову пан фіфікав носом, а Ґржеґорж переходив до горляного супроводу . . .

Вечірні тіни зазирали до високих вікон . . . . . .

* * *

Грицько збудився перший. Він усе мав щасти, від малої дитини. Бувало завинить, а другого побють. На пасовиську і в школі.

Позіхнув, пальцями пригладив змервлену чуприну і встав. Глянув крізь дірку від ключа до покою, в котрім спав його пан, — темно. Припав ухом — грає. Значиться, — ще спить. Треба будити.

Легенько застукав до дверий: раз, другий, третій.

Граф Адольф насилу підняв тяжкі повіки. Ніяк не міг зрозуміти, де він, звідки тут узявся, який місяць, день, рік, може не знав би навіть сказати, яке століття. Істнував, поза поняттям часу і простору, не турбуючись, що вони таке є . . . Нірвана . . . Ах, як гарно!

Але це гарне почуття не тривало довго. На його місце прийшло незабаром инше, яке звичайно буває, коли морфіна перестане діяти . . . Отяжіння, знеохочення, життєва втома, нудьга, Гу-у!—і голову притулив до подушок.

По духу постелі зрозумів, що він у Паньківцях.

Христина і Марійка . . . Чи він вже оженився, чи ще ні, і з котрою з них?

Під дверима кашляв Ґржеґорж.

«Тихо там!» — гукнув граф Адольф на свого вірнодотепного лакея і дальше ловив думки, котрі втікали перед ним, як мотилі.

«Христино, не забувай, що на нас глядить двісті літ

і двісті духів з усіх боєвищ цілої Європи», — пригадав собі свої власні слова.

Чому він їй це казав, чи має казати?

Ага, щоб рішилася віддати за нього Марійку.

Так, це гострі слова, це добре сказано.

Але, — але, — а як Христина розсміється йому в очи і назве навіть ті слова «патетичною фразою?» Що йому тоді казати?

Не знаходив відповіді на це трудне питання.

Нараз, ніби світло осяйнуло його. В голові появилася нова думка. Може Христина тому нерадо ставиться до його подружжя з Марійкою, що сама не від того, щоб перейтися [1]) за графа Адольфа?

Христина — стара панна, а старі панни ніколи не зрікаються надії на подружне життя. Природа домагається від них сповнення найважнішого обовязку — стати матірю . . .

І граф Адольф дивувався, як це він скорше над тим не подумав. Цеж нічого собі гадка. Христина знаменита «партія». Вправді на кілька літ старша від нього, але як вона молодо виглядає, як свіж і яка ще гарна з тим посрібленим волоссям, що нагадує иней на осінній квітці!

Вона досвідчена, мудра, «тактовна», а головна річ, богата! Не треба ждати, що те богацтво колись по чиїсь там смерти дістанеться у його руки, воно її незаперечена власність і хто бере Христину той бере і її гроші, — гроші котрих він так дуже потрібує.

* * *

---

[1]) віддатися.

Граф Адольф побачив себе героєм чарівної картини. В його робітні стоїть вертаймівська каса, повна гроший. А в передпокою повно вірителів: коршмарі, торговці збіжем, Мозес Вольф, у котрого він гроші позичає і котрому навіть відсотків платити не може, — всяка наволоч. Ґржеґорж по черзі впускає їх до свого пана. Адольф бере довжний лист, вексель, чи що там, провіряє, відчислює гроші і кладе на стіл. Варта видіти великі очи тих пауків, тих глитаїв, тих кровососів! Всі вони скорше сподівалися кінця світа, ніж вирівнання довгу. Як такий добродій тії гроші перечислює, раз і другий, як він їх ховає у заялозену кешеню! Ні, це достойне пензля флямандського маляра.

«Падаю до ніг, ясновельможного пана!» — каже такий субєкт і назадгузь сунеться до дверий. Біля дверий Ґржеґорж штовхає його коліном там де кінчається хребет, а починаються ноги і впускає другого.

Так пересуваються перед ним всі його «добрі знайомі», аж до пахтаря, що кулявим коником молоко з його двора до міста возить, — і пан Адольф замикає касу. Ну, славити Бога,—напрацювався! Теперь маю спокій...

Яка гарна річ спокій, — тая певність, що ні завтра, ні за тиждень ніхто не прилізе до тебе і не буде тобі сунути під ніс якогось там векля; як любо сказати собі: я нікому і нічого не винен!

Граф Адольф давно не був таким щасливим,—чомуж не спрібуватиб йому тепер того щастя?

Коли Христина ще має хоч крихітку здорового розуму, то вона не піднесе йому гарбуза. Він же не хтобудь, — ні, і все таки майже на 10 літ молодший від неї. Це теж щось варте!

Біда тільки, що він доси не виявив таких намірів, що не підготовив собі ґрунту.

Це одно, а друге: нема сили, котра зневолила би Христину йти за нього, за Адольфа, в додатку за свого первого брата, а на Марійку можна впливати, вона сирота, привикла коритися долі, треба тільки, щоб Христина сприяла йому і — справа певна.

Прощайте клопоти, бувайте здорові, шановні панове віритслі, досить ви вже нассалися шляхетної крови графа Адольфа, він вас тепер не знає, не потрібує, навіть бачити не хоче!...

Був такий захоплений тими думками й надіями, що не хотів прощатися з ними. А Ґржеґорж кашляв чим раз голоснійше; давав знак, що пора вставати, вониж і так до підвечірку не явилися.

Приходив Антоні просити, але Ґржеґорж сказав, що пан граф утомлені дорогою і спочивають.

Котраж це година?... Господи! Так пізно. Незабаром вечеря; тут її їдять в осьмій, по міщанськи... Ґржеґорж! одяг! Ґржеґорж лякери! Ґржеґорж крават! — і почалося убирання, як на баль, аж до — морфіни.

«Так...» і граф Адольф став перед зеркалом пробуючи своїх характеристичних рухів і своєрідних звоpотів голови... Ой!.. Потерпіть, ніженьки, потерпіть..!

«Ну, як же там?» — спитав нараз, Ґржеґоржа.

«Як з журналя», — відповів Ґржеґорж, відчиняючи перед паном двері.

Самовпевнено, з піднятою в гору головою, йшов граф Адольф в напрямі малої їдальні.

V.

Доктор приїхав як звичайно. Зробив це умисне, з огляду на службу, а ще більше з уваги на графа. Не хотів для нього зміняти способу життя, щоби це не кидалося в очи й не давало причини до всіляких балачок.

Граф Адольф здалеку почув його барітоновий, сильний голос і погадав собі: «через святих до Бога». Коли доктор така тут значна ‚особа' то треба собі його приєднати, треба бути ввічливим, розуміється в границях «чемности», бо надмірна чемність межує иноді з іронією, або буває признакою свідомости свого вищого суспільно-товариського становища.

«Ручки цілую дорогим кузинкам. Витаю, пана доктора, тішуся, що вкупі проведемо вечір... Я трохи заспав. Не знаю, чи на світі спиться де краще, як у Паньківцях... А сни, Боже ти мій, які тут сни сняться, не сни, а прямо поеми!»

«Невжеж? — питала графиня. — Щож тобі такого гарного снилося, Адольфе? Розкажи нам».

«Не можу. Раз тому, що я не поет, слів мені бракне, а по друге, з огляду на декого з присутних. Погадав би

собі, що я хочу піддобритися і нарочно видумую такі панеґіричні фантазії».

«А мені нічого не сниться», — відповів доктор. «А коли що сниться, так це найкращий знак, що мені щось бракує».

«Вам і не треба таких снів, пане докторе», — завважав граф.

«Себ-то чому?»

«А тому, бо дійсність від снів вартнійша».

«Не розумію вас».

«Це не важко зрозуміти. Ви зчаста буваєте у Паньківцях, а я лиш деколи маю щастя оглядати моїх гарних кузинок», — і він зітхнув.

«Твоя вина, Адольфе, — відповіла графиня. — Перед добрими гостями наші двері відчиняються широко, а перед свояками тим більше. Чомуж ти не заїздиш до нас?»

«Чому? чому?» — і він ще тяжше зітхнув, — «на тую тему можна богато дечого сказати, — але це не нині, а колись».

Він цілий вечір грав ролю Вертера і Гамлєта в одній особі і це, розуміється, йому ніяк не вдавалося, виходило щось таке, ніби новий Дон Кіхот, в иншім костюмі і серед змінених декорацій, Дон Кіхот у Паньківцях.

Граф Адольф сказав собі: жінок можна брати або силою, себто їм треба «імпонувати», або, і це для нього мабуть найвідповідніше, в них треба розбудити жаль і милосердя. Жінки не знають, що таке aurea mediocritas для них звичайний, нормальний мущина не інтересний, а то й нудний.

Імпонувати він ані Христині, ані Марійці не міг, бо не мав чим, треба було ставити ставку на милосердя.

Тому вдавав нещасливого й покривдженого життям і долею. Натякав на змарновані літа, на нездійснені мрії, на те, що нині треба бути самолюбом, коли хочеш, щоби тобі добре було. А він усе иншими турбувався, родиною, окруженням, піддержанням старих традицій, одним словом — дивився на життя поетично, а не практично.

Поезія, річ дуже гарна, але для неї треба знаходити розуміння, чуття, треба щоб окруження так само поетично дивилося на світ, а нинішні люди, це «ходяча проза». Кожний дбає про себе, про матеріяльну сторону побуту, а ідеалізм пішов — на губи. Остаються хіба одні тільки моменти, такі як нинішний, у Паньківцях, де люди живуть немов на якійсь ідеальній планеті, добрі і гарні, такі инші як другі, такі неподібні до всіх...

Граф Адольф умів говорити, особливо на теми, які не вимагали справжнього знання, умів плавати по спокійній і неглибокій воді.

Але це не робило враження на наших пань. Вони слухати, як слухають «добре виховані» жінки, вдаючи щире зацікавлення.

І доктор ніби слухав, але граф Адольф боявся, щоби він нараз не позіхнув, або не розсміявся своїм широким, барітоновим сміхом.

І це його бентежило. А найгірше злостився на Хмелинського. По що цей стирчить? Аґроном! Йомуб іти спати разом з курми, а рано на фільварки, до стаєн і до стоділ. От кудиб він післав цього молодика! Доктор, хоч теж не з їхньої сфери, а всеж таки дідич, а хто таке Хмелинський? Це один великий скандал, що граф Адольф мусить у його прияві говорити про таке, про що говориться тільки в «своїм» гурті» а не при офіціялістах. Граф Адольф казав би тому Хмелинському пошити ловецький одяг, купив би зелений капелюх з перцем,

припняв баґнет з роговою рукояткою і возив з собою на козлі, як стрільця.

От яка роля підходила би для нього!

Граф Адольф прямо ненавидів Хмелинського, котрий нічого не говорив, лиш зпід ока зиркав на Марійку, як кіт на сало, або усміхався, коли граф Адольф затнеться на своїм нещасливім «а».

Взагалі граф Адольф не був вдоволений нинішним вечером. Не бачив успіху, і потішався хіби тільки надією, що «завтра також день» і що Рим не зразу збудували.

«Niechaj Zywi nie tracą nadziei», — казав собі. «Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo», — пригадав собі з латинських вправів.

Як що жінка подібна до скали, так ти будь мов тая капля. Тиж свояк; тобі не дадуть зрозуміти, що пора їхати дальше. Засидишся і звикнуть до тебе. Звичка велика річ.

А тоді перейдеш до атаки.

* * *

І граф Адольф сидів . . . . .

Сидіти було так добре і так вигідно.

Спав, купався, одягався, жартував з Ґржеґоржож і, дякуючи чарівній силі морфіни, приходив до пань з блискучими очими з роздутими ніздрями і з блакітними жилками на сивіючих висках. Смачні страви, добрі вина, спокійні розмови гарно діяли на нього.

«Як ти гадаєш, Ґржеґорже, — правда що я відмолодів?» — питався свого лакея.

«Ясновельможний пан . . .»

«Пан граф . . .» поправив Адольь . . .

«Ясновельможний пан граф ще за двох старих варті

«Ідіот!» — закінчив граф, обкидаючи лакея поглядом повним невисказаної погорди.

* * *

«Ти, Адольфе, дуже добре тримаєшся», — казала раз до нього Христина.

«Помірковане життя, чиста совість і праця в міру»,— відповів, насміхаючися сам над собою.

«Це третє найправдоподібнійше, бо про тамті два, то церков свята покищо — мовчить».

«Не доцінюєш, дорога кузино, свого щире любячого свояка», — відповів солодко. «Хто не живе так поміркувано, як я, той старіється скоро, а я себе почуваю молодим».

«Хоч під вінець», — завважила графиня.

«Може ні? Тільки нема з ким».

«Чи мало панночок на світі, деякі може й чекають на тебе, як на королевича з казки».

«Деякі, — та не ті, до котрих мене серце тягне».

«Серце, це фізіольоґічний орґан, — особливо в нас. У нас насилують його від давна».

«Це правда, що наші подружжя здебільшого построєні на голосі розуму, а не на бажанню серця. Цього, бачиш, вимагають наші окремі стосунки; нам треба зберігати наш стан посідання, а до того ще й дбати про расу. І так останніми часами завважується надто великий приплив не блакитної крови. Це помічається навіть на зовнішньому вигляді нашого молодшого покоління, на антропольогічному типі».

«Мішання рас не зашкодить».

«В теорії, та не в практиці. В практиці про це мішання здебільшого рішає гріш, а не инші причини».

«Тому ти й не женишся».

«Так, я не хочу продавати себе, хоч, як це тобі мабуть відомо, потрібую граший, щоб поправити свої матеріяльні стосунки».

«Це сумно!»

«Дуже сумно, дорога кузино. Або гріш, або принціпи».

«Геркуль на роздорожжу».

«Щось такого». —

Він замовк і витирав монокель. Графиня і собі мовчала. Клопотлива мовчанка. Щоби хто прийшов і перервав її, бо граф Адольф може задалеко зайти в приступі щирости. Христина не догадувалася, а більше прочувала, куди він прямує. Тому й спитала нараз.

«А чомуб тобі не спрібувати щастя у наших сусідів? Одиначка, дівчина добра й невибаглива, маєток чистий, можливо що й деяка готівка на перші потреби знайдеться. Я певна, що приймуть тебе. Вони шляхта, а ти граф».

«Як летіти, то з великого коня, а не з такого, що воду возить . Як продавати себе й свої принціпи, то за добрі гроші. Мої перші потреби досить великі. Боюся, щоб «папу» Керніцкого на саму згадку про тії перші потреби не ткнув параліж».

«Як можна щось такого казати!»

«Пардон, кузинко! Це в приступі щирости».

«Не сумніваюся».

— І задумалася. А по хвилині». «Чомуж ти тоді не стараєшся в инший спосіб заспокоїти ті свої перші потреби. Вони мабуть в тебе не тільки великі але й пекучі».

«Позичками гадаєш? У мене їх як волосся на голові».

«Не позичками, а працею».

«Працею?» — і він зробив такі великі очи, що Христина перестрашилася своєї ради.

«Запряжи своїх арабів до плуга, і кажи їм волочити, возити обірник [1]), і т. д. а побачиш, що з них зробиться! Або посади найкращу рожу на поганій землі і не доглядай її; зведеться. Можливо, що яке друге-третє покоління по нас і до праці привикне, і до злиднів, але ми до того вже не надаємося. Для нас: праця вміру, помірковане життя і — чиста совість . . .» і він розсміявся сам із себе.

«Єсть же надзірні ради у банках і тим подібних інституціях, є краєвий виділ, одним словом живуть же якось люди, хоч потратили свої родові маєтки».

«Та яке це життя з годинником у руці і з обовязками на шиї. Бр-р-р! Краще вже так якось давати собі раду».

«А я гадаю, що все таки краще працювати. Знаєш, я иноді сама собі докоряю, що без діла живу».

«Як можна!»

«А так, бачиш. Инші працюють, трудяться, бідують, а мені печені голубці лютять до уст».

«Тому ти собі всіляких клопотів шукаєш . Чув я, чув дещо. Шпиталь, захоронка, фабрика».

«То вже й про це говорять?»

«Стіни уха мають. Чув і я дещо. Але то не добре. Їй-Богу не добре. Пощо тобі те все? Требаж на світі також таких людий, що безжурно живуть. Рішучо треба».

«Пощо?»

«Щоб другі бачили яка це краса; прямо тому, щоб були вдоволені люди на світі».

---

[1]) гній.

«Ні, даруй, але твій погляд смішний і я ніяк не згоджуюсь з тобою. Мені совість докоряє за це, що я так довго нічого не робила».

«Як то нічого? А хтож завідував маєтком, хто його звільнив з довгів, хто обновив колишній блеск Паньковець? ... Ти» ...

«А який хосен з того людям?»

«Хосен, хосен! Чи з усього мусить бути зараз хосен? Який хосен з Ван Дайка і Рембрандта? Який хосен з опер і балетів? А вониж є, і мистців та артистів цінять і добре їм платять. Твої Паньківці нині це оден мистецький твір, аж душа радується, коли дивишся на них. Я ними прямо захоплений. І по селянських полях бачу, що селяни дечого навчилися від тебе».

«Щож їм з того, що навчилися, коли не мають на чім працювати?»

«Як то — не мають на чім? В них же є своя земля».

«Є, але мало і я рішилася розпарцелювати дещо».

«Христино!» — аж крикнув граф Адольф. «Що я чую? Невжеж і це правда? Невжеж ти забула, що наші предки за тую землю кров свою проливали!»

«А що ми з тобою проливаємо, Адольфе?» — спитала графиня і обоє замовкли.

«Так, — почав по хвилині задуми граф Адольф. — Так, але тепер инші часи. Тепер на нас не нападають ні Турки, ні Татари, маємо загальну службу військову».

«Тому то й не маємо права тримати в своїх руках тільки землі, що перше, бо перше ми за неї сповняли всілякі обовязки, — проливали, як кажеш, свою кров».

«Цеж революція, Христино!»

«Революція, але без початкового «р». Я гадаю, що краще нам почати еволюцію, ніж чекати, щоб вони зробили революцію».

«Боїшся?»

«А ти ні?»

«Я не маю чого. Що мені возьмуть? Я можу тільки заробити».

«Тоді не перечся зо мною, бо я маю ще дещо, чим можу і мушу дорожити. Не лиш маєток, але й Марійку. Хочу забезпечити її будучність».

«Розумію твої шляхотні почування, але вони женуть тебе рішучо за далеко? Пощо парцеляція? Можна остаточно наймати землю, можна давати на спіл, а врешті не вжеж це наш обовязок турбуватися хлопами? На те є сойми, парляменти, а на революцію є військо».

«Тільки на голос совісти нема нічого. Його не зацитькаєш такими викрутами, бо прости за слово, це нічого лиш викрути, і то дуже малої вартости. Наймати землю, давати на спілку і т. д. це латанина, котра нідочого не веде. Селянин мусить мати шматок власної землі, якесь мінімум, бо він хлібороб. Це мінімум треба йому дати».

«І гадаєш, що він заспокоїться? Ні. Покажи йому палець — він за руку вхопить. Розпарцелюєш трохи, він забажає всього».

«Не попадаймо в песимізм і будьмо справедливі. Невжеж ти заперечиш, що в нас за богато землі і що видатність її куди менша від землі в Анґлії? Значиться, нам треба піднести тую видатність, розвести промисел і тоді ми з чистою совістю зможемо чимало віддати малоземельним селянам. Бачив ти, як тутешні селяни втікають за море? Ні? ... жаль дуже. Цеж сором. У мене лани, яким кінця не видно, а селянин з моїх маєтків їде за океан, бо він не може добути зі шматочка свого поля стільки хліба, скільки йому і його родині треба, щоб з

голоду не вмерти. Ні, я з таким гріхом не хочу вмірати. Перше я дивилася й не розуміла, а тепер бачу і знаю, отже й повинна зарадити лиху. І я, буду радити».

«Тільки не на свою власну шкоду, не на шкоду нашого родинного стану посідання, не гаси блеску, котрий від соток літ горить над отсим гордим гніздом!»

Він встав, підійшов до вікна і рукою показав на парк і на двірські будинки, що стояли, мов якесь містечко.

«А це що?» — спитав нараз.

Христина і собі глянула у вікно.

«Нічого», відповіла коротко.

«Сани, звичайні хлопські сани вїзджають парадною брамою . . .»

«Щож тут дивного? Це їде брат Ізидор».

«Який брат Ізидор? В нашій родині ніякого Ізидора нема».

«Брат Ізидор, це монах; дуже гарна людина, побачиш».

«Але чомуж цей брат Ізидор такими саниськами парадною брамою суне? Для возів і саний тут є ще й инші вїзди».

«До мене їдуть не вози і сани і не воли, ані коні, тільки люди, дорогий мій кузине. Люди їдуть до мене,— розумієш? Люди. І добрим та мудрим людям я рада кождої хвилини, не дивлячись чим вони приїхали ані як до мене прийшли».

«Алеж ті люди не дають тобі спокою. Ось бачиш, ми так гарно розговорилися нині, я гадав, що порушимо деякі важні справи, аж нараз той твій брат Ізидор . . .»

«Невжеж ті справи так само пильні, як і важні?»

«Пильні, ні . . .»

«Ну, так побалакаємо колись другим разом. Не бійся, не втечуть», кинула йому через поріг, виходячи на стрічу отця Ізидора.

* * *

«Слава Йсусу Христу!»—витався високий, огрядний, бородатий монах.

«Слава на віки!» — відповіла графиня.

«Мир дому сему і всім живучим в нем», говорив дальше той самий поважний, мягкий голос, доторкаючись не тільки людий, але здавалося, усіх образів і всіх предметів, що були в салі. Ніби справді ішов до них з миром. Та не вважаючи на те граф Адольф говорив до себе в душі: «чиста комедія. Як на сцені. До чого воно подібне? Доктор, декан, Хмелинський, отець Ізидор, ось яке товариство підібрала собі Христина! Ще тільки війта й учителя бракує. Не бійсь, і їх пустить у палату. Збочення демократичне; paralisis democratica». — І здвигнув раменами.

Але в міру того, як отець Ізидор розбалакався, граф Адольф мусів зміняти свій суд про нього.

Був це чоловік освічений, начитаний, бувалий Знав навіть товариські форми і видержував їх. Граф Адольф не піймав його ні на одній похибці. А які в нього очи! Такі глибокі, пронизливі, а разом із тим добрі очи, як на образах святих. І голос такий дивний, мягкий і лагідний, хоч певний і рішучий, мужеський.

Так, отець Ізидор був, можна сказати, ідеалом мужеської краси і то не нинішьої, а з часів минулих, коли ще водилися герої.

І тепер він — тільки монах! Носить чорну одіж і великий сталевий хрест на груди, а їздить простими саньми, на сидженню з соломи, так що від парадної брами до веранди за ним на снігу торчать стебла. Як дивно!

Граф Адольф уявляв собі, що він теж такий монах і теж лишає солому за собою. Смішно!

Але добре. Мав би з вірителями спокій... Та про це є ще час гадати. Покищо треба триматися гостро.

І він, як міг так тримався цілий вечір. Але між доктором й отцем Ізидором виглядав дуже марно. Ті оба говорили як з книжки, а Христина не зводила з них очий. Видно, що цілою душею сприяє їм і що вирвати її з того товариства все одно, що пальму посадити десь на Сибірі. Годі починати боротьбу, як нема виглядів на побіду.

Треба лишитися при Марійці. Але й вона не иньша. Навіть подібна до Христини, як донька до мами і мабуть подібної вдачі.

До того Хмелинський. Ах цей Хмелинський! Колиб так йому, графові Адольфі, вдалося поставити на своїм, оженитися з Марійкою і осісти в Паньківцях, то перше, що він зробив би, булоб звільнення Хмелинського. «Від нового року можете собі шукати другого місця», — сказав би йому; ах як радо сказав би...»

О, о, як він зиркає в сторону Марійки! Це неімовірне, неможливе!

І граф Адольф кашляв за кождим разом, як Хмелинський глянув на Марійку. А коли й це не помагало, то звертався до неї з якимись питаннями, здебільшого не цікавими, а навіть дивними, бо ніби відірваними від моменту. А Марійка за кождим разом повертаючися до нього казала: «Що, прошу дядька?»

Ах як вона це казала! Ніби ніж пхала в його груди. Кітка, кіточка, котенятко...

Граф Адольф так був занятий тими гадками, що перестав брати участь у загальній розмові. Що лиш як почув слово «любов», зацікавився нею. Отець Ізидор говорив про любов. Це слово дуже дивно звучало в його устах, а це тим більше, що граф Адольф не чув як на тую тему зійшла розмова.

* * *

«На мою гадку, — говорив монах, — правдивої християнської любови дуже мало на світі. І звідти наша біда, бо весь християнський світогляд построєний на любови. Вона для людий, що сонце для рослин, а милосердя, що роса. В сонці збіже й овочі дозрівають, а в любови добрі і гарні діла. Милостиня без любови дана, це обида для ближнього твого. Вона його болить. І пес не радо йде до чоловіка, який не любить псів і не радо хліб приймає з його рук. А люди що? Гадаєте вони не чують, чи ви їх любите і тому хочете добро творити, чи творите це добро от так собі, про людське око, для святого спокою. Як що ви без любови творите добрі діла, то краще не творіть їх, як що ви охлап кидаєте ближньому з богатого стола свого, то краще не кидайте нічого. Не дуріть їх, пускайте кривду, най вона в цілій своїй величі ходить по світі, щоб кождий побачив її і щоби схаменувся... Так мало правдивої, християнської любови на світі».

І очи отця Ізидора покрилися імлою якоїсь надземної туги.

«Кине хтось гріш в простягнену долоню каліки і гор-

до дальше йде. Добре діло сповнив, ось який я добродій! А подумати, хто перед ким у боргах? Може цей каліка окалічів з тяжкої роботи на тебе і на подібних тобі? Може ти не милостиню йому даєш, а сплачуєш маленьку частинку свого великого довгу? Мало нині християнської любови на світі!»

І мягкий голос отця Ізидора звучав як струна придавлена рукою.

«Колиб ми справді любили ближнього свого, то не мерли би діти без догляду і без опіки, бо мами пішли до роботи. А кількож пань і панночок скучає між тим у своїх золочених сальонах! Чомуж вони не перейдуться селом і не заглянуть до тих хат, з котрих що сильне, — вийшло на їх лани, а що слабе, — вяне і пропадає марно? Подумайте, скільки менше нещастя було би на світі і скільки більше любови! Га що казати, коли ми навіть своїх найблизчих не вміємо любити. Синів женимо з грішми, доньок віддаємо за становища, титули, або прямо, щоби їх позбутися з хати. Якеж збіже вродиться з посіву такого? Це сумно, — бо нічо не ридає так важко, як потоптана любов!»

Отець Ізидор забув, що він не в церкві, а в приватному мешканню графині, піддавався силі свого чуття і на крилах власних слів знімався вище місця і моменту. Було щось величнього і разом із тим щось сумно-трагічного в тій великій, могутній постаті, котра відривалася від реального ґрунту і летіла в сферу ідеалу. Так говорити міг тільки чоловік, котрий сам щире любив і зазнав кривди у своїй любови.

«Любови треба нам, та не такої про котру пишуть і говорять богато, а справжньої, Христової любови, котра сорочку з себе знімає, щоб нею ближнього обтулити, котра доторкається гнилих ран на тілі каліки, котра си-

ріт притулює до лона і котра велить забути про почести і славу, про ріжниці клясові й товариські, про всьо, щоб тільки не вмирала, а росла й поширювалася між людством суща, всеобємляюча, всетворча Христова любов. Без неї ми варвари дикі, без неї ми звірі, а не люди, без неї що варта наша цівілізація і культура, котрою ми так гордимося нині?!»

На це питання ніхто не брався йому відповісти. Доктор повісив голову на груди, Хмелинський блукав десь у просторах, а графиня Христина і графянка Марія були задивлені в уста і в очи свого проповідника.

Образ нагадував проповідь Христову, перенесену з біблійних у теперішні часи.

Граф Адольф стояв перед рамою того образу. Він був ніби оглашений в церкві. Треба тільки, щоб отець Ізидор сказав: «оглашені ізіділе»!» і граф Адольф піде собі геть.

Навіть на нього цей дивний монах робив сильне враження. Індівідуальність!

Не диво, що Христина змінилася під впливом таких людий. Вона виросла ніби квітка в теплиці, в оранжерії, а ті люди провадять її на вільний воздух, де віють вітри і де лускають громи, — провадять на гору, з котрої розкривається широкий горізонт.

І щож він, граф Адольф, може протиставити таким впливам, — що? Хіба вроджене привязання до минулого, до людий і окруження серед котрого виріс він і вона. Тільки це одно...

Отсе й була його остання надія. — Сподівався, що Христина піде за голосом минулого, за голосом своєї крови. Відбилася від свого, дійсно свого товариства, попала в чуже, але нове і — здивачіла.

Треба їй це представити ясно, словами, котрі він так гарно обдумав і навіть вписав у свій нотатник, щоби їх

не забути. Перечитував що днини, справляв, виучував на память і чекав відповідної хвилини, щоби їх проголосити.

* * *

Отець Ізидор переночував, перебув ще оден одень в Паньківцях і відїхав. Він не мав до графині ніякого прохання, ніякого діла. Відвідав її, як брат відвідує сестру, сестру во Христі. Лишив по собі святочний настрій, ніби обновив палату. Навіть Антоні всміхався беззубими устами і не сердився на покоєвих, котрі все щось робили не так, як треба.

І граф Адольф перестав прозивати Ґржеґоржа капустяним штовбуром, не грозив, що розібє його рабську голову карафкою з водою а, поводився з ним поважно, як з людиною.

Граф Адольф думав, думав над тим, що таке любов? Чи любить він Христину і Марійку? . . . Так . . .

Чомуж би тоді вони не мали його любити ? . . . Отець Ізидор проповідував любов, любов, котра доторкається гнилих ран на тілі каліки, — а він ще й не каліка . . .

Люди дурять себе. Що їм не кажи, толкують на свою користь. Граф Адольф належав до самодурів. Потішався гадкою, що отець Ізидор підготовив йому дорогу до серця жінок . . . Треба тільки зважитися на рішучий крок, бо довше відкладати годі. І так засидівся як за давних, добрих часів. Дальше бракне біля в його подорожній валізі, одяги треба підновити, а головна річ — кінчиться морфіна.

Пора почати рішаючий бій.

Викупаний, виголений, старано одягнений і відмолоджений дякуючи морфіні, він пустився на зустріч ворога.

Від Антона довідався, що Христина на першому поверсі у своїй робітні. Пішов туди елястичною ходою. На сходах стрінув Хмелинського.

«Ви куди?»

Хмелинський видивився на нього, бо не сподівався такого питання.

«Ви чого так дивитися на мене; питаються вас, куди йдете?»

«До графині», — відповів коротко Хмелинський.

«До ясновельможної пані графині», — повторив з притиском граф Адольф, немов би це був не Хмелинський, а Ґржеґорж.

«Сестра не приймає тепер».

«Пані графиня кликала мене на конференцію».

«Кликала, чи не кликала, вам нема чого йти до неї, бо не прийме. Я вам це кажу, я!»

«Я що днини маю о тій порі конференцію з панею графинею».

«А нині не будете мати, бо я до неї іду. Зрозуміли? Взагалі не знаю, як можна бути таким настирливим... Пі!».

Хмелинському кров у голові заграла.

«Пікайте собі на Ґржеґоржа, а я до такого поводження не звик».

«З вами тут поводяться за добре. Вас розвезли, а ви того навіть оцінити не вмієте».

«Це вже моя річ, що я вмію, а чого не вмію. Вас в учителі не просив. І колиб це не дім, кодрий я високо ціню й поважаю, я дав би вам иншу відповідь, мій пане!» — сказав обурений Хмелинський, завертаючи зі сходів.

«Пі!...» післав за ним граф. «Пі, яка горда штука; нахаба! Попсував мені настрій. Чорт би його побрав». І він нервово став поправляти ковнірець та краватку.

* * *

«Чи казати про тую розмову Христині? Ні тепер не треба тепер, прямо до речі».

І відкашельнувши, та пригладивши гребінцем волосся, що по мистецьки закривало лисину, він увійшов до маленького передпокою, з котрого вели двері до робітні графині.

VI.

Графиня сиділа при столі і переглядала якісь папери та пляни На столі були фотографії покійного батька та брата Христини, Маріїного батька, а також — фотографія доктора у гарній гуцульській, різблемій та намистинами цяткованій рамі. Кругом стояли шафи з лексиконами й підручними книгами, на стінах висіли ритовини славних мужів, на столику біля отомани лежала роскішно ітюстрована «Божественна комедія». Ніяких прикрас, ніяких статуєток, ні порцелянових звіриків та пташків, навіть диванів, ні килимів не було, і покій нагадував скорше робітню якогось ученого, ніж жінки, графині.

«Я гадала, — сказала вона, встаючи від роботи, — що це пан Хмелинський, не сподівалася побачити тебе тут і так рано». (Годинник показував що лиш пів до 12.).

«Бо я нарочно тут тебе заскочив, моя дорога кузино, — говорив солодко граф, — знаючи, що тут можна побалакати з тобою на самоті, без зайвих свідків. У мене є дуже поважна тема».

«Невжеж ? . . . Прошу, сідай!» — і показала рукою на фотель, що стояв біля стола. «Але я все таки перше скажу Антоньому, щоби перепросив пана Хмелинського».

«Не трудися, я вже йому сказав».

«Кому?»

«Хмелинському».

«Так?!» — і графиня стала гладити складки своєї сукні.

Граф Адольф зрозумів, що вона невдоволена і що лиш тепер прийшло йому на гадку, які наслідки могла би мати його сутичка з тим навісним Хмелинським, колиб Христина вийшла була в цей мент із своєї робітні.

А воно так легко могло статися. Щастя, що не сталося. Бо розуміється само собою, що коли тепер поведеться йому, довести діло з Христиною до бажаного кінця, то ця приключка піде в забуття.

Щоб перервати мовчанку графиня спитала, як звичайно: «Як же ти себе почуваєш нині, як спав?»

«Спасибі. Знаменито. Снився мені дуже гарний, але дивний сон».

«Щож такого?»

«Не знаю, чи казати. Боюся, щоб не подумала собі, дорога кузино, що це не сон, а вигадка».

«Не подумаю. Кажи!»

«Мені снилося, що ти була моєю — судженою».

«Я?»

«Так, ти Христиною».

На устах графині зявилася дивна усмішка, в котрій було все, і знак питання і іронія і навіть щось ніби погорда. Перехилюючи голову на бік своїм давним способом вона відповіла: «От бачиш, Адольфе, які то глупі й неможливі сни часом сняться».

«Чому глупі й неможливі?»

«Ти ще питаєш?»

«Бо я тут нічо неможливого не бачу».

«Ні, Адольфе, ти мабуть ще не збудився».

«Навпаки, я дуже добре виспався нині і беру повну відповідальність за свої слово. Нічого неможливого тут нема. Побираються старші від нас, а те що ми собі якісь там свояки теж не входить у рахунок. Архиєпископ певно має ще в резерві якийсь дозвіл на таке подружжя так, що навіть до Риму мабуть не треба буде посилати».

«А ріжниця характерів і світоглядів, Адольфе? Цеж головна перешкода, бо инші на мій погляд не повинні мати ніякого значіння. Ти бачиш, я нині людина з иншого світа, між нами нема нічого спільного, крім родинних звязків; що для тебе чорне, це для мене біле, і так дальше».

«А колиб я прібував свій гарний сон всеж таки здійснити?»

«То таким чином порвав би ти ще й ті останні нитки, котрі нас вяжуть нині. От бачиш, ти приїзджаєш до мене, як, кузин, як мій первий брат, я тебе щиро гощу і ми переживаємо під вечір нашого життя не одну гарну хвилину, а тоді, я дивиласяб на тебе другими очима і тобі ніяково було би їздити до тих Паньковець, в котрих навіть зимою ростуть гарбузи».

«Позволиш закурити?» — спитав нараз граф Адольф, щоби подумати, що йому відповісти.

«Алеж прошу. В мене навіть є якісь сигаретки, — і вона пішла до маленької шафки, що висіла біля печі. Шукала. «Ось вони, прошу!»

Граф Адольф вибирав, запалював сірничок, шукав попільнички, а за той час обдумав дальший плян розмови.

. . ..Ось як воно. Значиться з Христиною — Lasciate ogni speranza. Спудлував . . . [1]) Треба якось перейти на

---

[1]) Стрілець не влучив у звірину, зле стрілив.

Марійку. Але як? Чому то майже ніколи не піде розмова так, як собі її уложиш?... Треба прібувати якось инакше.....

Він відложив сигаретку на бік і цілуючи графиню в руку та дивлячись їй просто в очи, щоби бачила, що говорить щиро, казав: «Але ти не гніваєшся на мене? Правда? Яж тільки розповів тобі свій сон та ще на твоє таки бажання... Ні?»

«А вже-ж, а вже-ж. Гніватися, нема защо Адольфе. Чи одно нам сниться і я ніколи не могла погодитися з теорією, немов то сон, це наші бажання».

«Є така теорія?» — питався граф Адольф.

«Вона вже має цілу літературу і в моїй бібліотеці знайдеш дещо на тую тему... Але ти мав мені щось важного сказати, якесь діло, для котрого вважав навіть відповідним відправити з квітком пана Хмелинського, хоч я його кликала на нараду».

«Так, у мене єсть, бачиш, дійсно дуже важне і поважне діло...»

«Не сон?»

«Ні, ні борони Боже. Суща правда, дійсність. Та я боюсь, щоби ти й тепер не погнівалась на мене. Мені було би дуже прикро, бо це що хочу сказати, випливає не з еґоїстичних понук, а з журби о будучність нашого роду».

«Кажи!»

«Як знаєш, я останній мужеський нащадок наших славних предків. Твій батько помер в силі віку, а брат згинув передчасно. Якесь невблаганне фатум повисло над нашим родом, колись так славним і численним. Тепер вся відповідальність на мені. Зійду до гробу безпотомно, так над моєю домовиною переломлять наш гербовий щит. Нікому буде передати старинного сиґнета і гербової печатки. Імя наше станеться піснею без слів,

буде одним із тих споминів історичних, котрих так у нас богато».

«Усьому приходить конець, дорогий Адольфе, щоби тільки цей конець не був поганий»,—відповіла графиня.

«Як це ти можеш казати так спокійно?» — питався з жалем граф Адольф. «Невжеж тобі байдуже наші святощі родинні?»

«Не байдужі, алеж я не мущина і від мене не залежить, чи наш рід буде продовжуватися, чи вимре. А коли тобі на тім залежить, то я дивуюся, чому ти скорше не женився. Під вечір не видно стежок, можна легко спотикнутися».

«Яж з тобою, дорога Христино, балакав уже на тую тему, а ти так, — немов нічого не знаєш».

«Дивно мені, як можна було до тої міри припізнитися. Ви привикли, щоби за вас думали льокаї. [1])»

Тим вона знов зіпхнула свого розмовника з тої стежки, по якій він сподівався дійти до ціли.

«Ти, дорога кузино, відбираєш мені охоту дальше говорити почав граф Адольф».

«Борони Боже! Я тільки балакаю з тобою в чотири очи, — щиро. Кажи!»

«Коли так, то і я буду казати щиро. Я тут не бачу иншої розвязки, тільки . . .»

«Тільки що?» спитала зацікавлена графиня.

«Тільки, щоби я оженився з Марійкою. Тоді Паньківці остануться при нашім роді, а дасть Бог і наслідник зявиться».

Він виняв хусточку з нагрудної кишені і обтер чоло, а потім став витирати нею також свій монокель, хоч на нім не було мабуть ні одної порошинки.

---

[1]) Лакеї.

Графиня дивилася на його лисину, так вправно прикриту жмутком бокового волося, на грубі сині жили на висках, на зморщки, котрими було покрите чоло, і кутки її уст стали нервово дріжати.

Те, що почула, було так несподіване для неї, таке, хоч звичайне, але на її гадку гидке, що насилу здавила в собі гнів.

«Ти звернувся на хибну адресу — відповіла. — Я не маю права рішати про долю Марійки».

«А хтож тоді має це право, як не ти? тиж їй даш маєток, ти можеш і подбати, щоби він лишився при родині».

«Иншими словами вона має продати себе за цей маєток. Ні, Адольфе, це так колись бувало, може воно й нині де є, але не в мене. Я в такі торги не вдаюся, я дійсно люблю Марійку і хочу, щоби вона була щаслива, а щасливою може бути тільки з таким чоловіком, якого полюбить щиро і безоглядно».

«Значиться, ти віддаш її за кого вона схоче?»

«Вона віддасться за кого сама схоче».

«За доктора?»

«Доктор за мудрий, щоб у його голові могла явитися така ідея. Він на Марійку дивиться, як батько на доньку».

«Розумію, доктор в инший бік стріляє».

«Можеш його спитатися, куди він стріляє, але я тобі не раджу».

«Ого!»

«Не раджу, як кузина, бо дістанеш відповідь, котра тобі не буде мила».

«Так тоді може за Хмелинського?»

«Хочби й за нього. Коли він їй по душі, так най їх Бог благословить».

«А щож тоді скажуть наші предки, Христино! — говорив граф Адольф, попадаючи на здавна підготовані слова. — Що скажуть ті лицарі хоробрі по всіх боєвищах Європи, що кровю своєю на червоно багрили наш гербовий щит?»

«Лишім наших предків у мирі. Вони тут ні при чім. Ми не питаємося їх, як і з ким вони женилися і їм нема що встрявати в наші діла. Инші часи й инші погляди на честь і достойність роду. Мій погляд такий, що дівчина, котра віддається без любови, поступає не чесно».

«А коли мусить?»

«Тоді краще з мосту та в воду».

«Романтика, для котрої в нас не повинно бути місця, коли ми хочемо й на далі лишитися тим, чим ми були».

«Я, якраз того не хочу. Я хочу, щоби ми були людьми і християнами, Адольфе, щоби ми любили правду і бридилися брехнею та облудою, щоби ми хотіли і вміли бути щасливими, а щастя не в традиціях, не в упередженнях, і не в смішних пережитках середновіччини...»

«А в чім?»

«У вдоволенню собою, в гармонії між нашими прінціпами й ділами».

««Гарно!» — відповів збентежений граф Адольф і всміхнувся злобно.

«Для мене гарно, а як для кого — не дбаю. Я самостійна. Та що нам балакати богато. Я вже тобі казала, що про долю Марійки не рішаю. Поговори з нею. Як що вона згодиться йти за тебе, то я не буду противитися, най Бог благословить. Попросимо отця Ізидора, щоби вас звінчав і жийте собі щасливо».

«Дипльоматка! — промовив граф Адольф крізь зуби. — Ти дуже добре знаєш, що Марійка могла би згодитися тільки дякуючи твоїм впливам. Ріжниця віку, инший

світогляд, і так дальше не притягають, а скорше відтручують її від мене, алеж на те є старші, щоб напутили молодих, щоби сказали їм, що любов перешумить як похмілля а імя, становище, значіння в товаристві остануться на ціле життя. І ти якраз того сказати Марійці не хочеш, не хочеш прикласти руки, щоб уратувати наше родовое імя».

«Не хочу брати на свою совість ще одної траґедії в нашім роді. От що!»

* * *

Графиня встала, добула з шафи спорий зшиток і показуючи його графови говорила: «Це записна книжка мого покійного батька. Колиб ти прочитав її, то побачив би, що значить подружжя, не з голосу серця а з матеріяльних понук. Мій батько був нещасливий і моє життя теж далеке від щастя і брат мій і тітки, ти знаєш як вони скінчили, чомуж тоді я маю ще й Марійку тручати в цю саму глиб, в цей вир життя, з котрого так важко виплисти на чисту, тиху воду . . . ? Поговори з нею!»

«Дякую тобі!» — відповів граф Адольф і собі встаючи та кланяючися злегка. «Дуже тобі дякую, дорога кузино від себе, від наших предків і в імени цілого нашого роду, котрий, як бачу, докотився до берега пропасти».

«Тільки без злоби, Адольфе, без злоби! Не можеш вимагати від мене того, що противиться моїм переконанням».

«Не вимагаю. Я тільки пригадував ті обовязки, котрі на тебе вкладає рід і походження, а коли ти не слухаєш моєї пригадки, то може послухаєш нашого родинного

зїзду, котрий треба скликати, щоб наше родове гніздо не пішло в непокликані руки».

«Себ-то, ти грозиш мені? Так тоді знай, що погроз я найменше боюся. Я не дівчинка, котру можна перестрашити родинним зїздом. Кажу тобі рішучо, що ніяка сила в світі не зневолить мене поступати проти моїх переконань».

«А загальна опінія? Ти може й не знаш як дивиться наша сфера на теперішні Паньківці, не чула, що балакають, наші вороги про тебе, про доктора і так дальше. Хочеш, щоби і на Марійку впала така сама тінь, в котрій прийдеться їй нидіти до самої смерти?»

«Der Schelm denkt, wie er ist. Мені байдуже, що хтось там говорить про мене. Для мене важне, яка я в собі є, у своїй власній свідомости. Коли я зважаю на чиюсь, опінію, так хиба на опінію тих людий, з котрим доводиться мені близче жити й працювати. Я хочу, щоби народ не поминав мене злом, а иншим турбуюся стільки, що торішним снігом».

Вона говорила чим раз скорше й голоснійше, хоч як хотіла здержати свій гнів. І з кождим її словом обривалася земля під ногами графа Адольфа і йому здавалося, що зсувається у пропасть. Всі його пляни, всі його надії валилися як дімки з карт.

І граф Адольф вийшов з рівноваги. Затинаючись і загикуючись на кождім «а», він не говорив, а мало що не кричав: «Так ти гадаєш собі, що на твої дивацтва нема вже жадного способу, що в Паньківцях раз на все розпаношаться всілякі доктори і Хмелинські і ціле те товариство, що обезславлює наше родове гніздо?»

«Адольфе! — крикнула графиня, — ані слова більше, бо вийду з цеї кімнати. Ти забуваєшся з ким говориш.

Обиджаєш не їх, а мене. До обид я не привикла і не потрібую привикати. Відклич свої слова!»

Граф Адольф отямився. Цеж жінка, а до того господиня дому. Що він зробив?

«Пардон!, — промовив схилючи голову до долу. — Я дійсно забувся. Жаль говорить з мене, жаль, знаєш що таке жаль... Прости!»

* * *

«Чи маєш ще яке бажання?»

«Ти знаєш мої бажання».

Графиня мовчала. Граф Адольф не знав, що йому робити: навязувати розмову на ново, чи прощатися.

Вибрав останнє.

«По тім, що зайшло між нами, мені остається тільки одно, попрощати графиню!» — він вклонився і вийшов.

* * *

Графиня сіла при своїм столі і очи закрила руками. Годинник видзвонив дванайцяту годину. Слухала, ніби перший раз чула, як він бє.

А потім встала і відчинила вікно. Повіяло зимном.

«Воздуху, свіжого воздуху! Свіжого воздуху, бо дихати важко...!»

VII.

По розмові з графом Адольфом Хмелинський казав запрягти коні і поїхав до доктора. Виїхав бічною брамою, щоб не бачили в палаті.

Був ясний, зимовий день. Сухий сніг лежав на полях, мороз, — аж санки свистали.

Дивився на сліди, які звірина поробила по полях: зайці, лиси і сарни. Заячі сліди такі поплутані, як гадки в його голові.

Але одна йшла просто: йому годі лишатися в Паньківцях. Колиб не графиня, покликав би графа Адольфа на двобій, але тут ні. Не може жінкам робити цеї прикрости. А може не зважати ні на що і ні на кого? ... Порадиться доктора. Зробить, як він скаже.

* * *

Доктор здивувався побачивши Хмелинського в своїй хаті.

«Я давно повинен був приїхати до вас, пане докторе, — говорив Хмелинський, на силу скриваючи схвильо-

вання, — щоб подякувати вам за вашу знамениту лікарську поміч. Позвольте стиснути вашу чесну руку і сказати вам, що ніколи того добра не забуду!»

«Пощо такі ‚церемонії', пане Хмелинський? Я дуже рад, що бачу вас у себе, але вам краще сидіти в хаті, щоб не перестудилися. Дивіть який мороз, — і він показав на білі цвіти на шибах, — як на Сибірі. Щож там чувати в Паньківцях?»

Хмелинський переглядав альбом з фотографіями.

«В Паньківцях?» — повторив питання і нараз очи його запалали радістю, як у хлопчика.

«Це моя тітка», — сказав, показуючи на фотографію прегарної пані.

«А моя тіточна сестра» — відповів усміхаючися доктор.

«Що ви кажете, пане докторе?»

«Те, що чуєте. Та гарна паня, це моя тіточна сестра. Вона була відома красавиця. Як ішла вулицею, люди з дива ставали, перебігали дорогу, щоб ще раз подивитися на неї».

«Дійсно тітка була прегарна жінка. Мені було літ шість, коли я її перший раз побачив. Така зима як тепер. Всі в хаті сплять. Я в їдальні на канапі, бо в діточому покою мурували піч. Збудив мене якийсь гамір. Хтось приїхав, витаються, — розповідають щось. Цікавий я такий, але вставати з ліжка не вільно. Чекаю, щоби хтось прийшов і сказав, що це за гості. Чекаючи заснув. І знов мене збудило, але вже не гамір, а світло. Горіла свічка на столі, а по покою ходила якась паня; розплітала перед сном довге, золоте волосся і молилася. Я вдавав, що сплю, бо боявся, що вона прийде витатися зо мною, а я хотів дивитися на неї, як на образ, така гарна

була, — в тім ході королівськім, з тим золотим волоссям, з молитвою на устах.

На другий день мені сказали, що це моя тітка, що вона пережила важкі пригоди в дорозі, заки приїхала до нас... Взагалі тітка пережила богато важкого».

«Так. Вона була гарна, але нещаслива. Доля казала їй за тую незвичайну красу дорого заплатити».

«Моя тітка, ваша тіточна сестра, себто ви мені...»

«Я вам якийсь дядько, пане Хмелинський».

«Дивно».

«Нічого дивного. Бувають дивнійші стрічі на світі. Я тямлю як у боснійській війні на боєвищу стрінувся батько з сином. Син ходив до шкіл і став австрійським офіцером, батько працював дальше на господарстві. Надтягнули ‚шваби', батько взяв кріс у руки і пішов боронити волі. Там він і стрінув свого сина, одинака... Чогож ви так задумалися, пане Хмелинський? Над долею тітки?»

«Я?... Так... Маю великий клопіт».

«Ну? Який? Дістали лист, чи що?»

«Ні, не те. Я мушу їхати з Паньковець».

Доктор зірвався на рівні ноги. «Ви, з Паньковець! Що такого? Це не можливо. З кождого боку не можливо. А графиня, а маєток, а ваші пляни?»

«Мушу!» — і він слово в слово переповів свою розмову з графом Адольфом.

Доктор вислухав дуже вважно.

«Графиня знає?»

«Ні».

«То добре. Позволите, що я її це переповім. Я певний, що вона стане по вашій стороні, хоч граф Адольф — граф і свояк. Дуже добре, що ви запанували над собою і не наробили бешкету в палаті. І графині і панні

Марії було би це прикро, дуже прикро. Тому і про двобій не може бути мови. З ким? З тою карикатурою чоловіка? Він вас перепросить, коли того забажаєте, щоби тільки не виставляти на небезпеку свого дорогоцінного життя».

«Алеж я не можу вертати до Паньковець!» — крикнув Хмелинський. «Я не можу з ним стрінутися при обіді».

«Ви й не потрібуєте тепер їхати. Поїду я і доведу до ладу ту немилу справу, це «непорозуміння». Ви лишитеся в мене як гість. Скажу, що поклав вас до ліжка, бо боявся, чи не простудились. Щоб не брехати, я це таки зроблю».

«Алеж я здоровий», — боронився Хмелинський.

«Це вже лишіть мені, як вашому лікареви. З'їмо сніданя і ви до ліжка, а я до Паньковець. Дядька треба слухати. Взагалі не зашкодить слухати старших», — жартував доктор.

* * *

По добрім сніданню доктор відпровадив Хмелинського до гостинного покою.

«Оттут вам буде добре. Тихо, хоч мак сій. Жінка не сварить і діти не плачуть. Парубоцький рай. Ось нові часописи. Раджу прочитати «Зорю». Там є одно прегарне оповідання якогось нового письменника. Таке простенька... Але...» — і доктор, почувши дзвінки, підбіг до вікна... «хтось їде. Чи до мене? Ні... Що я бачу! Це переїхав граф Адольф. Так, то його коні і його Грицько нечепурний... Овва, кисла міна... Такий наглий відїзд! Щось нараз попсувалося в палаті... Прямо втеча... Ось бачите, пане Хмелинський, я вам добре порадив. Спіть же собі спокійно, а я їду зараз таки, бо

знаю, що графиня затрівожиться, як не прийдете на обід. Вона, між нами кажучи, таки привикла вже до вас».

Стиснув руку Хмелинського і вибіг.

За хвилину його сани пересунулися липовою алеєю, що бігла від двора у поле.

Хмелинський зостався сам.

Тріщали сухі дрова у великім, кафлевім коминку і тихо тикали всякого рода годинники, котрих доктор був знавцев і любителем і котрих мав доволі велику й гарну збірку. Хмелинський потонув у думках.

Ціле дотеперішне, не довге, а вже богате в усякі пригоди життя, пересувалося перед ним живими образами. Батьківська хата, тихе подільське село і добра, все заклопотана мати і молодша від нього рідня виринали перед ним і питалися, що він тут робить? І ґімназія і товариші, здебільшого такі бідні, як він, витали його в тих тихих, достатних покоях. «Го! го! як ти спанів!»... Так недавно сиділи вони на шкільній лавці, а нині навіть не знають, де хто з них подівся. Кількох померло. Бракло сил, щоб перебути студентську біду. А йому якось поталанило. Покінчив науки за границею, відбув рік військової служби, став офіцером і попав на знамените місце аґронома в богатої і гарної графині.

Аґроном, а властиво директор дібр. Хоч ще цього титулу не мав, але дійсно був ним, бо графиня нічого без його відома і без його поради не робила. І не так тішився матеріяльними успіхами, як більше надією, що буде міг богато доброго зробити, і для графині і для селян.

Поведе річ, так, щоб був, я кто кажуть і вовк ситий і коза ціла. Може за його прикладом і інші підуть і почнеться нова доба в господарці в краю, котрий від довгих літ попав на мертву точку і ніхто не може його з

тої точки наперед пхнути... Повінь, важка недуга, і — панна Марія...

Тут ясні образи покрилися якоюсь романтичною мрякою. Цеж романтика, це епізод, котрий не вяжеться з його реальними плянами, навпаки відтягає його від пильної і тверезої праці. Цей епізод треба би усунути з поеми його життя...

І Хмелинський почув, що не може того зробити, не має прямо відваги. Хоч і бачить, що його любов безнадійна, але все він таки близько неї. Буде аґрономом, буде господарювати, парцелювати, буде себе дурити.

Так, доки вона не віддасться. А може й довше. Може вона стане панею маєтку графині і залишить у нім вірного і досвідного аґронома...

Нараз являється граф Адольф, стріча на сходах і — всьому край! Deus ex machina!...

Хмелинському було ясно що повороту до Паньковець для нього мена. Не можеж графиня вибрати його, зриваючи з своїм первим братом, а для обох їх місця під одним дахом нема і бути не може... Доктор... Він теж не всесильний. Обида остається обидою і її треба якось змити; так не йде. Над тим подумають у купі дядько і небіж. Як дивно, що він знайшов, якраз тепер того забутого дядька. Пригадує собі, що мати згадувала колись про нього, як про виїмково талановитого й гарного чоловіка. Але потім цей дядько кудись подівся і в родині забули про нього. Аж нараз доля звела їх до купи і то в таку прикру хвилину.

Доля зажартувала собі з них, — звела, щоб знов розкинути в два боки. В Паньківцях лишиться графиня, доктор, панна Марія, будуть видатися що днини, вести з собою тихі і щирі розмови, деколи приїде отець декан, деколи панна Марія зайде на приходство і—може, може

часом згадають і його, — Хмелинського, котрий піде собі шукати иншого місця, привикати до инших людий. Але її не забуде ніколи... Панна Марія, Марійка!...

І Хмелинський підвів очі на стелю. Більше про ніщо не хотів гадати...

Годинники тикали, сухі дрова в коминку тріщали, вітер зривався і шуміли високі липи кругом старого двора.

* * *

«Федьку, гони!» — сказав доктор, минаючи липову алею.

Федько цокнув на коні і вони помчали як вітер.

Докторови було спішно.

Колись, молодим, він умів ждати, умів серце взяти в свої жмені і казати йому: мовчи!

Та що з того мовчання вийшло?

А тепер він не той. Не може стерпіти кривди, котра діється ближньому, та ще знайомому, навіть — своякови. Рад пособити Хмелинському. Хоч граф Адольф — граф і свояк Христини, а Хмелинський тільки аґроном і тільки його, доктора, якийсь далекий родич, але мусить бути справдливість на світі, бо без неї життя дичавіє. Це повинна і мусить зрозуміти Христина і доктор був певний, що вона зрозуміє. Між ними від часу, як він собі купив село в її сусідстві, і замешкав тут, ніяких непорозумінь не бувало. Мало того, йому здається, що між ними навіть тайн ніяких нема, а є справжня приязнь, заснована на схожости бажань, стремлінь і поглядів на людий і на життя.

Як молодець вискочив із залубень, шубу дав Антоньому і побіг до графині.

Графиня здивувалася побачивши його скорше, як звичайно.

«Замість Хмелинського маєте мене на обід».

«А невжеж Хмелинського нема? Деж він?»

«У мене».

«А то знов що за спосіб? Поїхав, не сказавши нікому?»

Доктор розказав усьо як слід, не скриваючи нічого. Графиня хвилювалася. Її дрібні пальці дріжали, дріжали кутки затулених уст.

«Знаєте, докторе,—казала вона,—я Адольфа ніколи не цінила високо, але, щоб він так забувся, того я теж ніколи не сподівалася. Йому мабуть здавалося, що Паньківці вже йому належать. Ви не знаєте всього, я вам розкажу. Знаєте, ні це навіть смішно повторювати, він освідчався мені,—він,—Адольф! Ніби це йому снилося і він мені тільки розказував такий сон».

«А ви що йому на це?»

«Я йому сказала: бачиш Адольфе які то часом глупі й неможливі сни бувають».

«Знаменито. Я рад би був побачити його міну».

«Та на тім не кінець. Слухайте дальше. Не попавши в двері, він став лізти вікном. Хотів, щоб я Марійку віддала за нього, бо мовляв, таким чином, зостанеться наше гніздо при родині. Чи ви сподівалися щось таке почути? Я мала намовляти Марійку, щоби вона віддавалася за нього! Подумайте тільки, — я!»

«Це також ідея!».

«Ідея безідейної людини. Я йому розуміється, відмовила. Відослала до Марійки і тоді, він уважав, що краще їхати собі геть... І поїхав».

«Куди?»

«Абож я знаю, куди? До дому певно ні. Поїде по

родині скликати родинну народу, бо йому все здається, що жевемо за Сасів, або за Марії Тереси і що я посвячу Марійку, ради якогось там родинного добра, а властиво, щоб обезпечити йому старість. Хай їде. Я ніякої ради, ніякого присуду, крім власної совісти не знаю. Марійка віддасться за кого схоче і я маю надію, що віддасться за гідного себе».

«Це дуже гарно, графине».

«Кажіть мені, ‚пані', пані Христино, я прошу вас про це».

«Це дуже гарно, пані, але всеж таки треба подумати над отсею родинною радою. Значиться вони пустять в рух цілу пекольну машину, будуть шукати якоїсь правної ключки, щоб придиратися до вас. Я вже подумаю над сим, — вкупі з моїм дорадником правним. А тепер треба щось зробити з Хмелинським. Він не хоче їхати до Паньковець після того, що його тут стрінуло».

«Як то не хоче? Когож він гадає карати за Адольфа, мене? Колиб Адольф дальше тут сидів, то ще розумію, алеж він поїхав і я навіть не знала, що між ними зайшло».

«Так, але всеж таки воно сталося у вашій хаті, і Хмелинський не знає, яка ваша гадка, — не знає як ви поставитеся до нього, чи не гніваєтеся, що він поперечився з графом Адольфом».

«Правда. Так знаєте, що ми зробимо? Я пішлю по нього свої криті залубні і напишу, що чекаємо на нього з обідом».

Доктор думав хвилину: «Так буде добре. Пишіть, а я скажу запрягти коні».

І він вийшов. Графиня сіла при бюрку і написала.

«Пане Хмелинський! Дуже вас просимо, приїдьте негайно, бо чекаємо на вас з обідом.

Всякі турботи лишіть у доктора, в його кабінеті; він собі з ними дасть раду. До милого і скорого побачення, — Христина Ґ».

Криті залубні повезли тую записку до Хмелинського. Доктор і графиня чекали.

«Знаєте, докторе, — почала графиня, — це ніби вже тут колись було».

«Що таке?»

«А цей виїзд Хмелинського».

«Ніби було... Тільки скінчилося инакше».

«Инші люде й инакше всьо кінчиться».

«Не було такої доброї руки, як...».

«Як котра?»

«Як та, що перед хвилиною лист писала».

«Рука мусить писати те, що треба».

«В тім бо то й річ. А в світі звичайно так буває, що серце диктує одно, а рука пише друге».

«Чомуж воно так?»

«Або я знаю чому? Люди цураються правди, кажуть, що правдою далеко не зайдеш. Чується навіть, що брехня иноді добродійна. Та я гадаю, що малі брехні підготовляють ґрунт під великі і так твориться цей брехливий життєвий систем, у котрім доводиться нам жити».

«А ви,—простіть за сміливість,—ніколи не брехали?»

«На жаль, так! Властиво не брехав, лиш затаював правду. Не говорив, що треба було сказати».

«Я також... Подаймо собі руку».

І вони почали сміятися, сміхом — крізь сльози.

«Зле ми вийшли на тім, що не мали сміливости сказати щиру правду, — правда пане докторе?»

«Мабуть, що не добре, моя ласкава пані. А з того наука...»

«Щоб молодих навчити говорити правду».

«Ви вгадали мої гадки, пані».

«Щеб то ні! Я ваші гадки читаю, як відчинену книжку».

«Я мабуть не гірше від вас умію читати».

«А можеб ви кінчили своє оповідання?»

«Яке?»

«А зміст тої повісти, котру ви пишете, чи вже написали».

«Пощо?»

«Бо я хочу послухати... Не люблю недоспіваних пісень».

«Тую пісню мабуть що лиш ангели в небі доспівають».

«Так гадаєте?»

«Так мені щось здається, пані... Не всі тії сади цвітуть що весною розвиваюшься... — чули ви це?»

«Чула».

«Отже бачите».

«Але повість ви все таки повинні мені розповісти аж до епілоґу, бо я хочу слухати».

«Добре, тільки не нині. Як прийде час, сам зголошуся до слова».

«Хай буде. Знаєте, що мені тепер прийшло на гадку?»

«Що таке?»

«Колись я читала, тільки не знаю де, що образи подій не пропадають, а подібно, як зберігаються враження у нашій тямці, (на мозковій корі, чи в самім мозку, я не анатомка), так вони знімаються вгору, зависають десь високо в просторах і там трівають вічно. І подібно, як з тямки якесь давно забуте враження добудеться иноді з підсвідомости і перейде в свідомість, так по сотках, а то й тисячах літ такий образ може зсунутися в долину і зявитися здивованим людським очам».

«До чого ви це говорите, пані?» — спитав нараз доктор.

«До того, бо мені здається, що і в нашій палаті являються образи подій зперед двайцяти літ».

«Дійсно щось такого. Панна Марія нагадує деколи вас, ласкава пані».

«І не диво. Вонаж моя братанниця. Але, чи ви знаєте, що як я часом дивлюся на Хмелинського, то здається мені, що я вас молодим бачу, що це той доктор, котрий учив мого брата, а я так радо любила слухати з другого покою його викладів, особливо з природописних наук».

«І це не велике диво, бо Хмелинський син моєї тіточної сестри».

«Що я чую! Дійсно?»

«Так. Я йому якийсь дядько. Це виявилося нині, коли ми розглядали фотографії».

«Бачите», як судьба грається з нами».

«На те вона судьба, щоб гралася з нами...»

«У піжмурки...»

«У піжмурки, бо ми сами собі завязуємо очи. Хто вірить у судьбу, най зносить її химери».

«А можна не вірити? Можна всьо спихати на припадок? за богато тих припадків і за дивні вони...»

Дальшу розмову перервав приїзд Хмелинського.

«Приїхав!» — сказала графиня, не скриваючи свого вдоволення.

«Слухняного маю сестрінця, правда?» —

«Не вдався в свого дядька».

* * *

Хмелинський хотів виправдуватися зі свого наглого виїзду, але графиня не пустила його до слова. Казала, що знає цілу тую немилу подію і колиб Адольф був ще у Паньківцях, вонаб потягнула його до відповідальности, бо він поступив не тактовно. Але, що виновника нема, так вона, як господиня дому, просить вибачення і сподіється, що Хмелинський ані до неї, ні взагалі до Паньковець не буде мати жалю. Най усе лишиться по старому, бо так було гарно. «Правда, пане Хмелинський?»

Говорила це так щиро, що Хмелинському годі було сказати: ні!

Він такої розвязки не сподівався і хоть знав, що з графом Адольфом прийдеться ще вирівняти рахунок, але покищо був вдоволений і навіть щасливий, тим більше що якраз надійшла панна Марія. Звиталася, як звичайно, але не знаючи ні про суперечку графа Адольфа з Хмелинським, ні про виїзд цього останнього з Паньковець, дивувалася, що в товаристві панував якийсь незвичайний настрій.

По обіді, як доктор з графинею балакали при чорній каві, попросила Хмелинського, щоби щось заграв. Грали Ґріґа, норвежські танці, котрі панна Марія дуже любила. По скінченім концерті спитала: «скажіть мені, пане Хмелинський, що тут сталося такого? Відчуваю, що настрій не такий, як все, а не хочу питатися тітки».

Хмелинський не міг брехати. Він не переповів своєї суперечки з графом тільки сказав загально, що посварився з ним, виїхав і не сподівався, що так скоро верне.

«То ви хотіли нас покинути не попрощавшися навіть!» — мало не скрикнула Марійка.

«Не хотів, а мусів, пані».

«Чого не хочу, того і не мушу».

«Ви, але не я, панно Марійко. Я не не міг стрінутися з графом».

«Правда. Але деж граф Адольф?»

«Відїхав».

«Що, і цей не попрощався зі мною! А тут що такого нині? Якісь чари!»

«Може й чари».

«Гадаєте — ми чарівниці?»

«Не треба бути чарівницею, щоби чарувати».

«Можливо, не знаю. Це для мене якась містерія. Але кажіть; — граф Адольф дійсно відїхав?»

«Колиб він не відїхав, то я не приїхавби».

«І ви це так кажете рішучо і так спокійно?»

«Рішучо — так, а спокійно—ні. Ви не знаєте, що діялося в моїї душі, коли я виїздив із Паньковець».

Графянка глянула йому в очи.

«Знаєте, я ніяк не можу погодитися з тим усім».

«З чим?»

«А хоч би з тим, що ми нині могли їсти обід без вас».

«Однаково смакував би, пані».

«Не люблю такого пустого говорення! Не говоріть так зі мною! Говоріть, що думаєте».

«Думаю, що моє товариство не так то дуже й бажане; я ані дотепний, ані розмовний, я оттакий собі чоловічок. Є — добре, а нема — то обійдеться».

«Неправда!» — сказала графянка і — спаленіла. — Простіть! я не хотіла обидити вас тим словом. Я не свідомо його сказала».

«Нема чого прощати. Це «неправда!» доросше для мене від не знаю чого» . . .

Хвилина мовчанки . . .

«Може ще що заграємо, пане Хмелинський?»

«Як прикажете, пані. Але коли я дійсно маю бути щирим, то мушу вам сказати, що розмова з вами для мене нині краща від найкращої музики».

«Коли так, то говорім дальше»!—відповіла графянка просто і щиро, як дитина. «Мені також хочеться нині говорити з вами; хочеться почути щось гарного і сказати щось доброго... А ви збиралися покинути нас раз на все. Такі то ви!... З ким же я тепер балакала би, скажіть!»

«З думками. Може воно й приємніше, ніж зі мною».

«Знов те саме! Отже знайте: Мені приємніше з вами; так є, — приємнійше!... розумієте: приємнійше!... що ж ви на це?»

Хмелинський не сподівався такого звороту. Він глянув на панну Марію, чи вона не насміхається з нього.

«Вам дивно, що я говорю правду? Чому я її не маю сказати?» — питалася дальше.

Хмелинський бився з гадками, що йому відповісти. Чув велику й несподівану радість, тим більшу, що перед кількома годинами вважав усьо втраченим, безповоротно втраченим, а тепер нараз відчиняються перед ним ворота до якогось чарівного городу, повного небачених квіток і нечуваних пташок, як у казці.

«Я такий щасливий, що сказати не вмію, боюся говорити, щоб не сполошити щастя. Хоч воно може тільки хвилеве, як химерний привид, та най тріває; най я ним упиваюся, як наркозою».

«Чому хвилеве, чому чоловік не може бути щасливим?»

«Бо є богато всіляких перешкод, котрі загороджують дорогу до щастя».

«Треба тоді мати сміливість поусувати тії перешкоди».

«А ви маєте тую сміливість, пані?»

«Як треба буде, то матиму». — відповіла рішучо.

«Пані!» — сказав Хмелинський і, не знаючи як і коли, припав до її руки устами.

Не боронила. Відвернула тільки голову, а потім шепотом сказала. «Але нам пора до товариства. Ви йдіть, а я заграю докторови його улюблену мазурку з Онеґіна».

І грала її так, як ніколи в життю . . .

VIII.

«Щож, їдемо?» питався доктор Хмелинського

«Ні, лишаємося тут, пане докторе», — відповів Хмелинський. «Так буде краще».

«І я гадаю, що краще».

«Навіть дуже гарно, пане докторе, дуже гарно!» — і очи його спалахнули нетаєною радістю.

Доктор глянув на молодого чоловіка і злегка усміхнувся.

«Люблю вдоволених людий, але їх так мало на світі. Значиться ви вдоволені і може ще хтось».

«Пане докторе!»

«Не бійтеся, нас ніхто не чує. Графиня пішла писати якісь листи, а панна Марія грає. І гарно грає. Богато краще як звичайно. Може ви знаєте, пане Хмелинський чому?»

«Пане докторе!»

«Не знаєте, а шкода, бо я цікавий, чому вона якраз нині так гарно грає, дійсно гарно... Знаєте, пане Хмелинський що?»

«Ні не знаю».

«Так я вам скажу. Не гадайте, що щастя людське припняте на воловоді, воно висить на волосочку, може навіть на павутинці, а вона тоненька дуже тоненька, 18.000 разів тоньша від звичайної нитки».

«Дійсно?»

«Кажу вам».

«Ну, так що з того?»

«Нічого більше, тільки, що коли не вважаєш, то можеш легко тую павутинку прорвати і щастя твоє покотиться у пропасть. Кажу вам це, як старий досвідчений дядько».

«Що досвідчений, то признаю, але що старий, то ні».

«Старший ніж вам здається, але це до речі не належить. Я ще вам щось хочу сказати».

«Прошу».

«А саме, що почуття чести, а властиво гордости, йде тільки до якоїсь границі».

«А поза нею?»

«Поза нею, гордість стає тим гріхом, за котрий ангелів валився з неба».

Хмелинський подумав собі, що щастя його дійсно висіло на волосочку і що через гордість, мало що не провалився з себа.

«А всеж таки, — сказав по хвилині надуми, — мені треба щось зробити з тим графом. Графиня поступила зі мною, як неможе краще, дала мені спромогу лишитися в Паньківцях, але він? Не сховаюж я обиди до кишені, так не йде. Не тому, що я офіцер і мушу боронити чести, а прямо, щоб не лишався той несмак, котрий я тепер чую».

«Ваша правда, пане Хмелинський, щоб не лишався несмак, і щоби ви кождому могли сміло подивитися в очи».

«Не кождому, а тим, що знають про тую обиду».

«Розуміється, тим, що знають, себто графині і — панні Марійці».

«А що иншого способу нема тільки поєдинок, так я вас дуже прошу, дорогий і шановний пане докторе бути моїм свідком. Хоч ви старші і нерівня мені, але з огляду на те, що я тут товаришів не маю, будьте ласкаві не відмовте».

«Розуміється, пане Хмелинський, я вже подумав і над тим. Граф Адольф не поїхав додому, бо додому йому не попри мій двір. Не знаємо, де його шукати. Тому я напишу сейчас лист і пішлю кінним посланцем з тим, щоби мені завідатель його дібр дав посвідку, що цей лист одержав і щоби його сейчас послав на місце перебування графа. Вони там знають, що зі мною жартів нема і лист певно доручать. Він буде чемний, але гострий: Тому, що ви обидили пана Хмелинського і тому, що вас дома немає, я, як свідок обидженого, взиваю вас листовно, щоби ви негайно... і т. д.... Годитеся?... Так?... Отже я пишу».

І лист протягом чверть години відійшов з Паньковець окремим кінним посланцем.

* * *

«Ультиматум вислане, — жартував доктор, — тепер треба готовитися до війни. Вмієте стріляти?»

«Я брав перші нагороди на стрільниці».

«А битися шаблями?»

«Належав до буршеншафту».

«А давно сповідалися?»

«Особливо тяжких гріхів не маю».

«Но, но, — колиб так добре пошукати, то можеб який і знайшовся, я сам знаю про оден».

«Прошу, який?»

«Завертаєте голови дівчатам».

Хмелинський спаленів, хотів боронитися, але доктор стояв при своїм: «Сталося,—ви баламут, але з того гріха я вже вам дам розгрішення in articulo mortis. Це буває і в найпорядніїшій родині, навіть у такій, як наша. Був хлопець, як хлопець, нараз щось йому сталося, стратив голову і — пиши пропало!»

«Алеж, пане докторе, вам лиш так здається. Я . . .»

«Мені не здається, я з власного досвіду знаю, дорогий пане. З власного досвіду; але — ша! — графиня надходить».

Хмелинський був так збентежений , що вважав відповідним вийти другими дверми. Пішов до свого покою, припав лицем до отомани і — в голові почув шум, як у млині.

* * *

Такого богатого дня у несподівані події, він ще не переживав. Обида, гнів, злість, жаль, розпука і нараз небо розяснюється, сонце починає всміхатися. Він не тільки знову в Паньківцях, але розмовляє з панною Марією, котра йому прямо каже, що любить з ним балакати і що, як треба буде, то вона знайде в собі сили, щоб поусувати перешкоди до щастя . . . Яснійше годі сказати. Любов, це поезія, а в поезії все щось мусить бути недомовленого, щоб з поезії не зробилася проза. Який же він щасливий ! . . .

Але може це тільки примари того великого щастя, котрого він по імени боїться назвати . . . Кажуть,

коли сновида ходить до місяця по даху, то не клич його по імені, а то збудиться і — впаде... Хмелинський боявся назвати по імені своє щастя, щоби з ним те саме не сталося. Скажім, що панна Марія ще молода, не зіпсута життєм і тому щира і що вона дійсно говорить те, що відчуває, але коли їй треба буде зважитися на рішучий крок, у неї бракне сил; вона не зможе пірвати всіх тих ниток, котрі, як корінці рослини в землю, впилися в її окруження, в традиції, у спомини родинні, в розуміння клясових ріжниць і т. д. Тоді щастя переміниться в горе. — А поки що, воно щастя, насолода, розкіш... будь щасливим!

Щоби панна Марія гралася ним, от так собі, прямо з нудьги, не маючи в Паньківцях кращого діла, щоби вправлялася у веденню любовних розмов, того він навіть і не смів подумати. Дав би шию за те, що вона вдача щира, людина нероздвоєна, душа як хрусталь чиста.

А як графиня стане на дорозі їх щастя? Вона добра, розумна, виїмкова жінка, а всеж таки графиня; як побачить, на що заноситься, може сказати—ні!... І що тоді?

Тоді почнеться друга глава роману. Розійдуться дві дороги в поли й не зійдуться вже вони ніколи... Але й це буде, хоч сумно, а гарно... Хай буде що хоче, а тепер він щасливий...

Хмелинський встав і всьо кругом здавалося йому таким світлим, ясним, чистим...

* * *

В три дні пізніше приїхав доктор до Паньковець і стрінувши графиню сам на сам сказав.

«Прочитаю вам цікавий лист».

«Певно від Адольфа».

«Ви вгадали, пані».

«Бо я також дістала лист від нього».

«Щож він вам пише?»

«Перше прочитайте свій».

І доктор прочитав лист графа Адольфа.

Граф Адольф признавав, що в розмові з паном Хмелинським ужив невластивих слів. Був «зденервований», розстроєний, а до того не звик до службових і товариських відносин, які тепер запанували в Паньківцях. Лінія між одними й другими не розмежована і не ясна,— принайменше для нього. Але він рішучо не хотів образити молодого чоловіка, до котрого не має ніяких, ‚упереджень', навпаки — так богато дечого доброго чув про нього з уст своєї шановної кузини. Невластиві слова не були вислідом злої волі ані наперед обдуманого наміру, він їх бере назад і просить, щоби пан Хмелинський і всі, кому вони відомі, вважали їх «несказаними». До графині, як до господині дому, в котрім зайшла ця небажана подія, пише окремо і остає з великим поважанням

граф Адольф Ґ.

«Бідний Адольф!» — сказала графиня вислухавши з увагаю цілого доволі довгого і дуже обережно складеного листа.

«Бідний Адольф!» — повторила зітхаючи і подаючи докторови лист, який вона від нього дістала.

Доктор перебіг цей другий лист очима. Він був зредаґований більше тепло, по родинному. Але й тут признавався граф Адольф до вини і просив вибачення, не тільки за те, що сталося між ним і Хмелинським, але також за свою розмову з графинею. Жаль говорив з нього, а жаль ваги не має, як співають у пісні. Коли він чим небудь вразив свою дорогу й поважану кузину, так

числить на її добре серце і на голос крови, який все таки жиє в душах свояків, хоч як вони далеко відійдуть від себе. З панною Марією він не попрощався, бо не уявляв собі, як це міг зробити безпосередно по розмові з Христиною, але він її поважає і любить, як все таки вільно любити своякови свою гарну своячку. Цього права ніхто йому не може відібрати...

На тім лист і кінчився. Ішли ще звичайні кінцеві звороти і підпис: Адольф.

«Бідний Адольф!... Він і не такий то злий з природи, — виправдувала свого кузина графиня. — І не такий глупий, як можна по тім, що в Паньківцях накоїв, про нього гадати. Колись був навіть гарний, симпатичний, говіркий. Нерозважне життя довело його до того; життя гуляще, безжурне і безідейне; легке товариство, карти, перегони, — знаєте, як воно буває. Тепер з ним біда і він сам себе дурить якимись родинними обовязками, якоюсь ніби то службою для справи і т. д. — ніби хоче ратувати рід, а в дійсности радаб душа і дальше раювати, а тут нема як. Я не від того дати йому поміч, як зубожілому своякови, можна би навіть знайти якийсь спосіб, щоб тая поміч не вразила його особистої гідности, алеж він жадає не трохи, а всього, жадає, щоби я жертвувала свої переконання і знасилувала совість. А цього я зробити не можу... Бідний Адольф!»

«Розумію вас, ласкава пані, — сказав доктор, вислухавши уважно слів графині. — Вам жаль його, бо все то свояк, останній мущина в роді. Але я чужий і тому дивлюся на річ трохи инакше, реальнійше. «Das ist die Fluch der bösen Tat...» — знаєте, як кажеться далі. Чоловік, що раз зібється з дороги, не легко вертає до неї, він чимраз дальше залазить на манівці. Граф Адольф згубив нитку з того клубка, котрий називаємо честю,

мораллю, етикою, як коли, і він тепер може зайти невідомо де. Не забуваймо про його погрози, про цей родинний зїзд, про так звану загальну опінію і таке друге».

«Щож нам тоді робити?»

«Вам, пані, треба спитати себе рішучо, чи ви готові пірвати з тим усім, чи може серце не дає робити те, що розум каже».

«Я вже питала себе. Ставала на суді своєї совісти і...»

«І що, ласкава пані?»

«І я йду туди, куди мене кличе почуття обовязку, хочу, під вечір життя зробити те, чого не зробила в полудне».

«Тоді, ласкава пані, нам треба порадитися вчених і певних юристів, чи в Паньківцях нема якої ключки, за яку моглиб учіпитися ваші вороги і почати з вами процес».

«Мій дорадник правний ніколи не згадував мені про щось такого»...

«Не гнівайтеся, пані, але я більше вірю свойому, бо це мій товариш шкільний, а нішо так не звязує нас, мущин, як шкільна лавка»...

.....Отже зробимо так. Я запрошу його до себе на лови, в двійку приїдемо до вас, забалакаємося і переночуємо. Він посвятить одну ніч, розгляне ваш архів, завіщання, записи і т. д., а в окружнім суді я знову маю довіреного адвоката, котрий основно розгляне табулю і тоді — най починають з нами війну! Не дамося!»

«Добре, пане докторе. При тій нагоді подумаємо над моїм завіщанням. Поки я живу, поти важко рушити мене з місця, але по моїй смерти може всіляко бути. Хочу зробити завіщання, котрого ніяка сила не зрушить. Як догадуєтеся, я рішилася свій маєток записати Марійці. Але чимамо призначу на всілякі добродійні та

на народні цілі, щоб сплатити довг, котрий супроти моїх ближніх затягнули ми з давних давен».

«І це можемо зробити, ласкава пані, хоть воно не спішне. Що лиш вечір, а вечорі бувають довгі, до півночі нам може ще далеко».

«Бог знає, коли нам вибє дванайцята година. Годинники життя не ходять однаково. Їх накручує невідома рука, — не зашкодить нам і це зробити».

І вони ще довго обговорювали в подробицях основні точки заповіту. Було про що балакати, бо маєтки графині великі і не малі ті пляни, котрі вона при помочі Хмелинського гадала переводити в діло.

Вечеру тої днини їли пізнійше, як звичайно і за вечерою йшли поважні розмови. Панував святочний настрій.

Чому? — питалися молоді, коли очима зустрінулися з собою.

А зустрічалися частійше ніж звичайно . . .

* * *

Доктор написав до свого адвоката і цей обіцяв протягом двох тижнів приїхати.

Чекали.

Життя плило, як тиха ріка.

Графиня з кождим днем більше цікавилася своїм маєтком. Перше дивилася на нього, як на щось маловідоме, чого ні оком не обгорнеш, ні гадкою не збагнеш. Тепер знала, що це за маєток. Давнійший управитель мабуть нарочно так робив, щоби графиня була ніби гість у своїй власній хаті. Дуже чемний, услужливий, здавалося відгадував її мисли, а на ділі говорив так, що графиня губилася у його звітах і звичайно тільки й

ждала, щоби він їх скінчив і йшов собі до дому. Аж врешті він пішов раз на все, а властиво поїхав до села, котре купив, за гроші, яких доробився у графині. Хмелинський не те. Він поступав щиро. Нічого не затаював, сам пізнавав стан маєтків графині і рівночасно знайомив з ним її. Працювали спільно і спільно снували думки про тії зміни і проті новости, котрі хотіли вводити в господарстві.

Хмелинський щодень відбував наради з графинею, а вечером приїздив доктор.

Вечеряли, балакали, иноді «концертували», а що вечорі були довгі, як циганський світ, так для відміни грали преферанса.

Панна Марія не вміла жадної гри. Її все помогав той, що давав карти. Як помагав Хмелинський, то вона програвала. Доктор говорив тоді: «хто програє в карти, має щастя в любови».

Панна Марія паленіла і грозила, що, коли доктор не перестане їй докучати, то вона покине карти і стане читати книжку.

Але графиня вспокоювала її, що це стара примівка і що любов це дуже гарна тема, особливо там, де є молоді люди.

* * *

IX.

Одної днини, в саме полудне, заїхали якісь невідомого типу залубні, подібні до тих, що ними почту возять, і до палати увійшов бурмістер і міський лікар. Оба у фраках, в обох дуже поважні, урядові міни.

Бурмістр, вислужений майор від уланів і до того короткозорий. Не міг навчитися ходити в цівільнім убранню і говорити про цивільні справи. З файкою на довгім цибуху ніколи не розставався. Як ішов містом, то вимахував нею, як палицею. Але до графині з файкою годі було їхати і тому він не знав, що має з правою рукою робити. Оглядався, ніби щось згубив і руку тримав неприродно, ніби в ній щось є.

Міський лікар був чоловік з чужинецьким іменем і з чужинецьким виглядом. Подобав на уроженця Скандинавії. Ходив хитаючися, як моряк, і носив такі бокобороди, як моряки.

Графиня приняла обох гостий у своїм кабінеті.

Бурмістр почав: «Ми приїхали до пані графині, так єсть отже, пане добродію, щоби заявити їй наше, пане

добродію, високе поважання, так єсть отже... дальше пан доктор скаже».

Так звичайно промовляв добряга бурмістр, відчиняючи засідання міської ради, або приймаючи провід на всяких зібраннях.

Графиня пригадала собі подібну промову з 1883 року, коли то відслонювали памятник висвободження Відня від Турків. Бурмістр списав собі промову на карточці, котру примістів під опаскою для рукавиць в «шапокляку», щоби промовляючи міг зазирати до неї.

«Шановне зібрання! — почав бурмістр, так єсть отже, пане добродію, ми зібралися тут, так єсть отже...» нараз зірвався вітер, видер карточку з шапокляка і поніс на якийсь жидівський дах.

«Дальше пан доктор скаже», заявив бурмістр не піддаючись тій «vis maior». І доктор докінчив промову.

Так само було й тепер. Міський лікар, навіть не відкашельнувши, виголосив промову, у якій зясував, що вони приїхали як представники комітету для влаштовання вечера на користь убогих міста і просять, щоби ясновельможна пані графиня зволили не відмовити їм, і взяла участь у цім добродійнім підприємстві, а її приява буде безумовно найпевнійшою запорукою блискучого успіху вечора.

«Так єсть, отже, пане добродію, запорукою успіху вечора», — підтвердив бурмістр.

Графиня, на силу здержуючи усмішку на устах, відповіла.

«Дякую панам, що не забувають про мене. Вправді, як панове мабуть знаєте, я живу в Паньківцях майже безвиїздно, але на таку благодійну ціль виїмково виберуся до міста».

«Маю сміливість попросити також панну графянку.

Як що вона зволить сісти при столі з льосами, або взяти кіоск з шампаном під свій ласкавий заряд, так це буде безумовно дуже корисно для каси».

«Розуміється. Моя братанниця поїде зо мною. Але вона, бачите, молода, в товариськім життю не досвідчена, не знаю, чи будете мати з неї велику користь».

«Вже саме імя, так єсть отже, пане добродію», — почав бурмістр,—але графиня, знаючи його легкість слова, спитала: «якуж програму придумали панове?»

«Програма ще не готова, — відповів міський лікар.— Але намічається ьантова льотерія, колесо щастя, циганське шатро з ворожкою, крім того орхестр охотничої огневої сторожі, деклямація доньки пана бурмістра і сольо комісара від староства п. С. Він знаменито грає...»

«Так єсть отже, пане добродію, знаменито, як Ліщт, його і прозивають «Ліштом».

Графині вже на саму згадку про таку програму зробилося страшно. Особливо відстрашувала її орхестра охотничої сторожі огневої. Це було дійсно незвичайне явище. Тамтого року святкував цей орхестр 25 літній ювилей свого істнування, а грав, як би вчора в перший раз музиканти зійшлися до купи. І пригадала собі графиня дотепний фейлєтон секретаря ради повітової, ще з часів холєри, на тему, як то рада міська буде стрічати тую достойну і грізну гостю. Отже всі достойники вийдуть на рогатку, депутації уставляться з хоругвами й прапорами, донька пана старости (відома зі своєї некрасивости) вручить букет з цвітів міського городу, бурмістр виголосить промову і т. д. Все це прийме холєра до свого ласкавого відома, а коли орхестр добровільної огневої сторожі заграє витального марша, вона не стерпить, заткає собі уха і як дасть драла, то ніхто її більше й не побачить.

Цей орхестр мав грати на добродійних вечерницях.

«Чому, панове, не попросять отця Федушинського, з Данишова; він, кажуть, склав знаменитий селянський хор, може найкращий в краю».

Міський лікар скривився, як би його графиня полином напоїла.

«Хор то дійсно добрий, але отець Федушинський відомий «боритель», а Данишів це гайдамацьке гніздо. Звідтам не дістаємо при виборах ані одного голосу, там хлопи так собі розібрали, що жаден не піде до двора на роботу і навіть на торг не виїде. Хочеш, що купити, то до нього йди».

«Гадаю,—відповіла графиня,—що це з хором немає нічого спільного».

«Так, певно, — обстоював при своїм лікар, — але боїмося, щоб не наразити собі «нашу публіку». Отець Федушинський не має симпатії в наших кругах».

«Так? — сказала графиня, пригладжуючи складки своєї сукні. — Жаль дуже. Людий, які працюють для народу, треба цінити й шанувати, не зважаючи на їх переконання. Отець Федушинський робить те, що йому його патріотичний обовязок диктує, так як ви, пане докторе, йдете за голосом своєї політичної совісти».

«Так єсть, отже, пане добродію», — докинув від себе бурмістр, і озирнувся за своєю файкою. Графиня догадалася і казала подати сигари.

«О, дуже дякую, — кланявся бурмістр, — дуже дякую, пане добродію, тютюн це моя пристрасть, моє, так сказати нещастя».

«Пан бумістр без файки навіть заснути не годні», — пояснював лікар.

«Я щось чула про те і тому прошу закурити сигаро.

На мене не зважайте, — я привикла, навіть люблю арому доброго тютюну».

«Цілуємо руку пані графині. І отця Федушинського, коли цього пані графиня собі бажають, попросимо».

«Я собі не бажаю, тільки сподіюся, що його хор буде прикрасою вашої програми».

«Можливо, можливо . . .» — притакували оба.

«Тільки, чи він схоче приїхати: це спорий шмат дороги».

«Як тільки попросимо, то приїде, — впевняв графиню лікар. — Це богатий чоловік. Має кілька пар коний, посадить своїх співаків на сани і приїде. То ‚хлопи', до великих вигід не привикли».

«Співаки, — поправила графиня. — Їх треба гарно погостити. Прошу написати отцу Федушинському, що на час гостини, я відступаю для нього і для його хору, перший поверх у моїм ловецькім замочку. Це недалеко міста, будуть мати вигоду. Напишу до тамошнього управителя, щоби приготовив для них також їжу. Кільки людий числить цей хор?»

«Гадаю коло трийцять», — відповів лікар.

«Так єсть отже, коло трийцять»,—ствердив бурмістр. А обидва, встаючи, і кланяючися казали: «Пані графиня надто ласкаві, деж можна собі робити стільки «амбарасу» [1]) для якогось там селянського хору».

«Чи це селянський, чи міщанський хор, все одно, але він, як чую, добре співає, і я сама рада його почути. Хтоб не був ті співаки, то вони гості і з ними треба поводитися ввічливо. На мій погляд, чим краще ми поводимося з селянами, тим для нас краще».

---

[1]) клопоту.

«Позволю собі бути другої гадки, — сказав, відкашлюючи лікар. — Це селяни ворожого табору».

«А ваші, що робили з вами 1846 року? Тямите «Червону коршму?»

Міський лікар замовк, бурмістр допавшися доброї цигари так завзято курив, що його мабуть і Горожана не обходила.

«На мій погляд» — вела дальше розмову графиня, — «на мій погляд не треба скрізь мішати політику, бо тим тільки збільшаємо політиканство. У нас в краю скрізь таке занедбання, така відсталість від європейської культури, а ми, замість робити реальну роботу, щоби цей край двигнути, розбуджуємо пристасти національні».

«Цілком слушно, так єсть отже, пане добродію, цілком слушно. У нас у війську, не було політики і було добре. Habt Acht! — то будо для всіх Habt Acht! — без ріжниць віри й національности».

«Пан бурмістр все ще про військо не забули» — завважила графиня.

«Я, пане добродію, вроджений вояк і гадаю, що найкраще, якби скрізь була військова команда, а не тая політика».

Міський лікар згірдливо всміхнувся і мовчав. Він був одним з виднійших політичних мужів у повіті. Всьо, що говорила графиня, мотав собі на вус і кував з того політичний капітал.

«Якіж фанти мають панове на льотерію?» — спитала нараз графиня.

«Здебільшого,— відповів лікар, — реальні».

«Себ-то?»

«Такі, що їх можна легко зреалізувати. Вечерниці будуть перед святами, тому то ми головну вагу кладемо на те, що може придатися для свят. Наші купці, Перль

і Верве дали кілька голов цукру, де кілька фляшок вина й коняку, пан бумістр жертвували два индики власного хову і так дальше».

«Коли так, то я також піду їх слідами, — сказала графиня. — За кілька днів мій сусід, доктор, — знають його панове?» . . .

«Знаємо шановного доктора Р. . .»

«Отже він зі своїм шкільним товаришом приїдуть до мене на лови. Запрошую також обох панів і прошу привезти з собою ще з десятьох охотників, котрих панове виберете і запросите в моїм імени. Вся дичина, яку вполюєте, піде на льотерію в користь убогих вашого міста. Добре?»

Бурмістр аж підскочив з радости. Він був пристрасним любителем ловів та ще в великих графських лісах. Дякували що найкращими словами і почувших дзвінок та догадавшися, що це знак до сбіду, хотіли прощатися й відїздити. Але графиня не пустила. Казала, що в неї старосвітські звичаї, себто гостий голодними не відпускають. Чим хата богата, тим і рада.

Бурмістр не кидав своєї сигари. Що лиш у малім покою перед їдальнею, коли обидва панове пустили графиню вперед, лікар злегка потрутив його і показав на попельничку на столі.

«Що?» — спитав бурмістр.

«Прошу лишити сигаро».

«Ата!» — і він недокурок кинув до попельнички.

* * *

Оба пановое звиталися з графянкою і повторили своє прохання.

«Я вже за тебе обіцяла панам», — заявила графиня.

«Не знаю тільки, — сказала графянка Марія, — чи здамся я на що, бо досвіду не маю».

«Вже саме імя, так єсть отже пане добродію», почав бурмістр, а лікар кінчив: «причиниться чимало до піднесення нашого свята».

Гості дивувалися, що разом з графинею і її братанницею сідає до столу також їх аґроном і що Антоні обслугує його так само вважно і чемно, як і їх.

І це намотав собі лікар на вус.

Ще більше дивувала їх тая свобода в розмові й поведенню, яка панувала в Паньківцях. Гладко, чемно, але не вимушено, свобідно. «Брак субординації» — погадав собі бурмістр, попиваючи добре вино і думаючи про свою файку.

При чорній каві зійшла розмова на шпиталь, який хоче графиня вибудувати для повіту.

«То панове вже чули про мій намір?»

«Чули й подивляємо жертволюбивість пані графині».

«Тільки староста, пане добродію, так єсть отже, — скажіть, пане докторе, що каже староста!»

«Староста гадає, що місце не надається».

«Чому?»

«Майже в середині міста. На випадок якої заразливої недуги небезпека для мешканців».

«А невжеж у великих містах нема шпиталів при найголовнійших улицях?»

«Так, але це великі міста, а не таке місточко, як наше. Там є водопровід, каналізація і т. д.».

«Я те саме хочу і в моїм шпиталі зробити, хочу, щоби це був дійсно модерний шпиталь, вивінуваний у всі здобутки науки».

«Позволю собі одно питання, а саме, чи не можна би

ті гроші повернути на поширення нашого міського шпиталя, котрий, як усі признають, дуже добре сповнює своє філянтропійне завдання, хоч борикається безнастанно з недостачею фондів», — сказав міський лікар, котрий був директором того шпиталя і на ідею графині дивився як на конкуренцію.

«Ваш шпиталь, — відповіла графиня, — міський, а я хочу побудувати повітовий, в котрім знаходили би лікарську поміч і опіку головно селяни і селянки».

«Пані графиня позволять замітити, що хлопи не радо йдуть до шпиталя, вони лічаться зелами, слухають знахорів і для них шкода витрачувати таких грошей, цеж буде коштувати яких 100 тисяч ґульденів, не числячи ґрунту, цегли і дерева, котрі пані графиня дадуть в натурі».

«Власне тому, я хочу й селян привчити, щоб вони більше дбали о своє здоровля. Повірте мені, що коли в шпиталю будуть з ними поводитися добре, то вони не будуть боятися йти до нього, бо кождому життя миле. Подивіть на домашніх звірят, з яким довіррям дають вони себе лічити своїм панам, котрі з ними поводяться добре».

«Звірята вдячні».

«А люди гадаєте ні? Тільки треба, щоб вони мали защо бути вдячними. Вимагаєте вдяки від народу, котрий сотками літ зазнавав кривди від своїх панів».

Це вже революцією пахне — погадав собі міський лікар і він у тямці повторив собі це речення, щоб при нагоді пустити його в рух.

«Крім того, знаєте, пане докторе, я хочу, щоб шпиталь був вічною фундацією імени Марії, на памятку видужання моєї братанниці».

Обидва панове встали і кланяючися графянці сказали: «ґратулюємо».

«Колиж і добродійні наміри, — говорила дальше графиня, — стрічаються з усякими перепонами, як ось ця, про яку ви згадали, так прийміть до відома, що я готова на найбільші жертви, щоби тільки здійснити свій намір».

Видно було, що графиню заболів натяк на неприхильне відношення до її пляну з боку пана старости. Вона догадалася, що це робота тих, котрим жаль гроший, які вона витрачує на добродійні цілі; вони гадають зразити графиню, — не зразять!

«Мені прийшла до голови така ідея. Подарую на шпиталь мій замочок ловецький. Він не заблизько від міста і не задалеко. Саме добре. Замочок переробимо на дім для «реконвалєсцентів».[1]) Там є бібліотека, велика їдальня, саля концертова, то що. З офіцини і з других будинків поробимо павільони для заразливих недуг, а головний будинок поставимо новий. Моя цегольня недалеко, ліси також, вапно маємо гашене, особливих труднощів не буде».

Як є грошi, пане добродію, — відізвався бурмістр, — то нема й труднощів. До достав я вже нині голошуся».

«З тим прошу звернутися до пана Хмелинського; це вже його діло».

«А!» — сказав бурмістр киваючи в сторону молодого чоловіка. — «ґратулюю!» — повторив міський лікар.

А звертаючися назад до графині питався: «під чиюж кураторію буде відданий цей шпиталь; ради повітової, чи виділу краєвого?»

«Під нічию, — відповіла графиня. — Буде це приватна інституція, власність Паньковець, віддана для за-

---

[1]) для видужанців, для тих, що вертають до здоровля.

гального добра. На Паньківцях буде вічний леґат; властителі Паньковець обовязані будуть давати утримання на будинки, парк, лікарів, на заряд і на 100 ліжок для хорих. Розуміється фізик державний буде мати нагляд над тим шпиталем настільки, наскільки це предвиджене законами. Відповідна часть мого маєтку, з котрої дохід буде йти на утримання шпиталю не сміє бути ні продана, ні обдовжена».

«А!» — сказав бурмістр, запалюючи нове, трете з ряду цигаро, котре йому дуже смакувало.

«Пан бурмістр шпиталя не побудують», — сказав усміхаючись лікар.

«Чому, пане добродію?»

«Бо забогато курять».

Бурмістр махнув рукою. «Пані графиня, так єсть отже, позволять мені розказати оден анекдот».

«Прошу дуже».

«Зійшлося раз у ресторані при однім столику двох панів; вони не знялися. Один багато курив, а другий не курив. І той другий каже до першого: так єсть отже, пане добродію, ви за ті гроші, що прокурюєте, моглиб собі камяницю купити, — каже».

«А ваша де?» — питає його, курець.

«Я не маю камяниці». — Відповів не курячий.

«А в моїй бачите, цей ресторан, в котрім ми сидимо, так эсть отже».

«Влучний анекдот, — сказав спаленівши лікар — бо пан бурмістр мають кілька камяниць, а я не маю жадної».

«Тому, бо не курите. Тютюн додає, пане добродію, енергії і фантазії, так єсть отже».

«Бачимо», — заключив лікар.

Оба панове в знаменитім настрою і незвичайно вдо-

волені гостиною попрощали графиню. Вже вони мали відходити, як надїхав доктор.

Вони ще й його попросили на добродійні вечерниці, а графиня спитала доктора, чи не має листу від свого товариша.

«Маю, маю, пише, що приїде».

«Коли?»

«Нині маємо второк, він буде в пятницю під вечір».

«Значиться, панове, — звернулася графиня до гостий, — в суботу лови».

«Так, єсть отже, пане добродію, дякуємо дуже і ставимося по приказу».

Відїхали.

* * *

«Як же вам, ласкава пані, подобалися ті представники нашої повітової столиці?» — питався доктор графині.

«Дійсно не знаю, що вам відповісти. От так собі люди».

«У нас таких називають колтунами».

«Лікар мабуть хитрець, а бурмістр смішненький дідусь; добряга і мабуть не дуже кріпкий в голові».

«Не такий то він глупий, як здається. Кілька камяниць придбав. Місто, як було бідне, так і є, а він розбогатів. Де може, там урве. Все якісь поїздки, то до Львова, то до Відня, тримає коні для державної почти, будує касарні, а до того належить до асентерункової комісії, — це теж щось варта».

«Не вжеж?»

«А так. Подивіть кого беруть. Селянських синів, а синки посесорів, арендарів, тощо, неприданті. Селянин

їсть борщ і капусту, не вміє ні читати, ні писати і він гідний оборонця пристола й вітчини, а тамті, як пампухи на оливі і — не здатні. Так, воно так. Лікар знов иньшої породи риба. Цей забув, що вмів, в шпиталі сестри милосердя роблять що хочусь, а він політикує. На тім коніку хоче виїхати на ширше поле, в сойм, а може й у парлямент. Вони здебільшого всі такі. Подивіть які маєтки має нотар, всякого рода секретарі мешкають у власних хатах, а місто не має ні води, ні каналів, ні світла. Яким було десять і двайцять літ тому, таким залишилося й нині. Від останньої переписи прибуло йому семеро душ населення, — правду кажу. Цеж смішно. А гіґієна, — про неї краще й не згадувати. От Авґієва стайня!»

«Але на добродійні вечірниці всеж таки треба [illegible] хати».

«Поїдемо. Побачите тую менажерію з близька. Найсумнійше, що народ мусить усіх тих звірів годувати. І не знать пощо?»

* * *

X.

Адвокат приїхав оден день скорше, як був заповів. Зробив докторові милу несподіванку. Цілу пятницю присвятив розглядови родинного архіву, — особливо спадковим документам. Нічого непевного й небезпечного не знайшов. В пятницю вечером обговорили в трійку тестамент графині. Не всьо можна було перевести так, як графиня собі зразу уявляла. Треба було числитися не тільки з її волею, але і з духом законів.

А всеж таки досвідчений юрист зготовив такий проєкт, що графиня була вдоволена. Її добродійні почуття були заспокоєні усякими, навіть дуже щедрими записами.

Стало на тім, що тестамент він виготовить у себе, в бюрі, і графиня колись пізнійше потрудиться до нього, щоб його при свідках підписати та зложити до правного певного перехования.

* * *

В суботу відбулися лови.

Графськими саньми привезено гостий з міста на лісничівку, де був збірний пункт.

Порядкував ловами Хмелинський.

Йому зразу кинулося в очи, що між гостями не було нікого з аристократії; військові, урядники, тощо. Один ґімназійний професор, природописник, з котрим доктор любив побалакати, бо це був образований і дотепний чоловік.

Аристократія, значиться, бойкотувала Паньківці.

Але лови і без неї йшли добре і справно.

«Лови по росийськи називаються — охота», — казав професор до доктора, бо вони стояли поруч себе на становищах. — «Знаєте, я дійсно з охотою зїм снідання».

«Ви відгадали мої думки. Для мене мисливське снідання це найкраща частина ловів. Піди но, хлопче, — звернувся доктор до одного з нагінки, — піди — но ти до пана Хмелинського і попроси його від мене, щоби затрубів на снідання».

За хвилину на поляні промели сніг, розклали ватру. і мисливі дійсно з ‚охотою' приступили до снідання. Теплу перекуску зготовив графський кухар, зимну і напитки всякого рода прислав склеп Вервого, розуміється на рахунок графині.

Героєм моменту був бурмістр. Він сидів на мисливській розкладаній палиці, з файкою у лівій руці, а з вилками в правій. Ними він проколював то сардинку, то рольмопса, то знамениту полядвицю, ними також вимахував на всі боки, ілюструючи свої ловецькі оповідання, суто переплітані реторичними оздобами в роді; «так єсть отже і ласкавий пане добродію». Професор спокійно сидів коло нього і спокійно їв хліб з маслом, котре треба було розгрівати при ватрі і з шинкою, котра, хоч зимна, а все таки розпливалася в устах. Він зпід ока дивився на надзвичайний апетит бурмістра, котрий сардинки і рольмопси власне закусував ложкою бриндзі.

Нагло професор вхопив бурмістра за руку: «Досить!»

Всі глянули, що воно має значити.

«Пане бурмістре, казав професор,—досить дріжджий, тепер їжте щось друге».

Виявилося, що в склепі замість бриндзі дали дріжджі і бурмістр у великім мисливськім запалі зїв їх цілу ложку.

«Добрий млин всяке зерно змеле», — потішав бурмістра міський лікар, набиваючи йому тютюном люльку, бо бурмістр спльовував і грозив, що хлопцеві у Вервого обірве завтра ліве ухо. Безумовно обірве.

Поза тим лови пройшли гарно; натовкли силу всякої дичини; зайців найбільше, декілька цапів і три дики. Найбільшого вбив Хмелинський. На тую тему йшло богато балачок, бо бурмістр казав, що вправді остання куля, яка доїхала дикови, походила з кріса Хмелинського, але він, бурмістр, ще тамтого року пострілив цього самого дика і не будь його куль під лопатками звіря, то постріл Хмелинського не дав би йому ради, — «так єсть отже, пане добродію!»

* * *

Вечеряли на лісничівці, де була для таких нагод окрема, досить велика їдальня.

На вечерю приїхала графиня. Мисливі вітали її з одушевленням, виголошували тоасти і вигукували вівати. Але графиня скоро вернула в палату, виправдуючи себе болем голови, а в дійсности, — щоб не вязати мужеського товариства. По її відїзді справді пішла така широка забава, що бурмістр незабаром захропів з люлькою в зубах, у високім різбленім і скірою критім фо-

телю. Дехто з менше вибагливих схилив голову в передпокою на величезну скриню, на котру накидано безліч футер і ланцутських бурок [1]). А в сусіднім покою на бараницях лежав молодий поручник від піхоти поруч рітмайстра від кавалєрії і забуваючи про ріжницю «ранг» [2]) і «родів збруї» обидва вони хропли, як старі фельдфеблі на маневрах.

В їдальні, при печі кількох витрівалійших грало незрівнаного фербля. Тут знову був героєм дня секретар ради повітової. Він приговорюючи та договорюючи тягнув шнурок за шнурком. «Ходіть лебеді до мене на оболоня зелене», — казав уставляючи в піраміду срібні ґульдени. Паперові гроші впихав до безчислених кишень свого мисливского «кубрака», кажучи, що й вони пригодяться.

Доктор сидів з професором, попиваючи знамениту житнівку з паньковецької ґуральні. «Тут чоловік знає що пє, — оковита, 76 ґрадусів. А ті всі лікери з ґліцерином, — тю! — не люблю я на них навіть дивитися. Отруїться чоловік раз-два».

Доктор не був говіркий нині. Він взагалі не любив такої забави, але мусів сидіти, щоб не казали, що гордий, або що постарівся і разом з курми йде спати. Випари алкоголю немило вражали його ніс. Очи їв дим, від криків та гуків шуміло в голові.

«Щось ви нині сумні, пане докторе, — казав професор — певно жалуєте, що не оженилися, приїдете до дому і не буде кому пантофлем кинули вам у голову. Потіштеся; тут є більше кавалєрів, ніж жонатих. Взагалі тепер наші панове не спішаться до подружнього раю. Кажуть що та сама страва шкодить».

---

[1]) Ланьцут, місто, в котрім робили добре сукно на «бурки» й на «бунди».

[2]) чинів.

«Їм уже нічого не пошкодить, пане докторе. Загартовані орґанізми. Але я не про жінку думаю. Не мені такі думки».

«А про що?»

«Дивлюся як то люди тяжко працюють на добродійні цілі».

* * *

XI.

Дві парі що найкращих коний, запряжених до гарних, високих залубень заїхало на підїзд палати.

Вечоріло, політав сніжок, над парком кракали ворони.

«Тю, навісні! казав візник на передніх санях, — не люблю, як вони мені кракають».

«А тиб хотів, — відізвався його товариш з других саний, — щоби тепер соловії співали».

«Соловії ні, але й ворон не треба. Я би їх давно повистрілював, але пані графиня не дозволяє».

«Тобі все щось дурного до голови прийде».

«То не дурне, бо кілько разів мені ворони крачуть, як куди їду, то все маю якусь пригоду».

«А заяць, як дорогу перебіжить?»

«Ну, тоді то вже певно».

«Якби хто зважав на ворон та на заяців, та на дівок з порожними коновками, то хібаб носа за поріг не висунув. Такий то з тебе фірман... Вважай, панство виходять!»

І оба стягнули віжки, коні затанцювали, заскрипіли входові двері.

В перші залубні сіла графиня з панною Марією, у другі доктор з Хмелинським.

Антоні пообтулював їм ноги і з ліхтаркою побіг до брами; відчинив, побажав щасливої дороги і замкнув браму на ключ.

* * *

«Люблю їхати, як паде такий тихий сніг», — сказала до Марійки графиня. — «Так якось ніжно робиться на душі, так добре, ніби молодніє душа».

«Ніби їдемо в казку, тіточко», відповіла панна Марія.

«Не треба кращої казки як молодість».

«Молодість гарна. Але в казці все щось незвичайного діється, тіточко».

«І в молодости душа хоче чогось незвичайного».

«Так, тіточко, чогось незвичайного хочеться».

«Королевича з казки, правда?»

«Королевича ? . . . Ні . . .»

«А когож?»

«Когось доброго», — відповіла тихо Марійка. Графиня зітхнула. «Де тих добрих узяти?»

«Невжеж світ такий злий?»

«Не злий, а зіпсутий».

«Наша сфера», але з долів вибиваються сильні і здорові індивідуальности».

Графиня усміхнулася. «Тобі не треба богато говорити, бо воздух зимний, ще пошкодить . . .»

Їхали як у казку . . .

А доктор тягнув грубе і сильне гавана і казав до Хмелинського: «Знаєте, такий уже чоловік старий, а як їде саньми і сніг паде, такий тихий, як нині, то так йому

якось дивно робиться на душі, ніби він хлопець і їде зі школи до родичів на свята».

«Особливо як перед чоловіком їдуть другі сани...»

Доктор подивився на нього і погрозив. «Погано, як сестрінець береться, ‚секувати' дядька. Не хочу платити камінем за камінь».

Хмелинський замовк. Жалував, що доторкнувся тої струни. Чув, що обидва вони мають у своїй душі той самий сумний акорд, котрого не годиться торкати. Добре, коли мовчить.

«Дійсно, гарно їхати, — зачав по хвилині. Їхав би так чоловік кудись далеко — далеко...»

«Аж до престола», — докінчив доктор, вдоволений, що таки відплатив свому сестрінцеві.

* * *

До міста було яких двайцять кільометрів, але коні не бігли, а летіли, ніби на крилах. Телеґрафічні стовпи пересувалися перед ними, кільометрове каміння втікало одно за другим, коло ям з двірськими картоплями рохкали дики. «Це вам дещо прози до романтичної поеми, пане Хмелинський»,—сказав доктор, показуюче на чорне стадо, котре дуже виразно відбивало від білого снігу.

«Бачу, пане докторе. Але чи бачили ви два лиси, на муравлиску, як вони гралися і ніби насміхалися з нас, що ми без крісів».

«Справді. Чому ми не взяли ручниць?»

«Пощо? Не будемо стріляти. Їдемо з панями».

«Власне тому, що їдемо з панями. Без ручниць нині небезпечно».

«Я не боюся».

«Я також ні. Але знаєте є тут, недалеко таке місце, де мене все страх збирає, хоч я вже всіляке страхіття у життю бачив і не боявся. Якийсь такий дивний, несвідомий страх».

«Будемо їхати туди?»

«Тепер ні. Тепер ми їдемо гостинцем. От вже недалеко й до міста».

І дійсно незабаром почули, як дзвінки при перших залубнях змінили голос. Вїхали між камяниці.

* * *

Добродійні вечерниці, чи там равт, як було написане в повідомленнях, відбувалися в офіцерськім касині, в камяниці Перля. Його склеп і мешкання займало партер дому, на другім поверсі був готель, а на першім касино.

Сходи до касина вистелено диванами, позиченими з ради повітової. Браму прибрали смерічками, між котрими приміщено транспарент з надписом: «Витайте дорогі гості». (одна тільки правописна похибка). Хтось дав комітетові знати, що приїхала графиня і в сіни вийшов бурмістр з файкою і предсідателька жіночого товариства. Бурмістр подав руку графині, доктор панні Марії, Хмелинський увішов сам. Пань попрошено до жіночої ґардероби, котра обвішена була диванами, ріжних фабрик і стилів, зібраними з цілого міста. Були тут дивани з папагаями, з арабськими кіньми, з львами, тиграми, пантерами, але найбільше з цвітами, перед котрими навіть Ліней мусів би стратити голову. Папагаї кричали, коні іржали, а цвіти пахли кольонською водою, піжмом і всілякими аромами Вольфа і Сина в Карльсруге. Дивани на стінах, дивани на стелі, дивани на долівці, а в куті

старенька жінка для інтімної обслуги. Пані віддали їй свої футра й хустки і вийшли до їдальні.

При дверях чекав бурмістр і ще оден, якийсь молодий пан, мабуть практикант від староства. Файку пана бурмістра тримав міський поліціянт, у святочнім однострою, з усіми медалями, які здобув собі за час військової служби. Панове подали паням ‚рамена' і пішли поважною, польонесовою ходою крізь їдальню до білярдової салі.

По дорозі чули шепоти. «Це графиня? Це її братанниця? Так не модно вбрані . . . Не інтересні».

Шепоти з жіночих кругів.

Графиня дійсно була вбрана дуже звичайно. Чорна гладка сукня з кашміру і білий шаль на раменах з правдивого брабантського кружева. На шиї шнур перел. Більше нічого. А пані сподівалися Бог вість чого! Розчарувалися.

Панна Марія мала білу суконку з легкої вовни і платиновий ланцух з дорогоцінною ґемою. Голова грецької богині, гарної, але грізної, творила різкий контраст до виразу її обличча, теж гарного, але лагідного, доброго.

«Так просто вбрана», — сказала жінка президента суду, котра нарочно на цей вечір спровадила собі почтою сукню з Відня від — Ґернґросса. «Могла щось гарнішого ‚втягнути' на себе».

«Ігнорує нас», — відповіла донька старости, відома з своєї не красивости. «Вони в своїм товаристві вбираються инакше. Знаємо їх! Як я була з татком на Рівєрі . . .» і вона стала розказувати сотний раз про цей найзамітнійший момент із своєї біоґрафії, але, президентова перепросила її і бічними дверми пішла до білярдової салі, щоби ще раз придивитися уважно до матерії

на сукні графині. Знала, що на тую тему від Різдва до Великодня будуть іти суперечки в її жіночих кругах.

* * *

На білярд положено дошки, накрито їх обрусами і покладено що найцінніші виграні. По середині лежав дик, умаєний дубовими гіллячками, той самий, що його вбив Хмелинський. Але поліцийник з медалями на грудях і з файкою пана бурмістра в руці, пояснював цікавим, що пан бурмістр ще тамтого року, ‚впакував' тому дикови три кулі під ліву лопатку. Колиб не те, то він бігав би собі до нині, бо дик дуже «моцної конституції».

Коло дика лежали покірно індики власного хову пана бурмістра, кругом стояли пляшки з вином від Перля і Вервого, а на рогах, як бастіони твердині, чотири голови цукру. На хребет індика поставлено паву з розпущеним, дійсно дуже гарним хвостом, дар латинського пароха, котрий жертвував тую птицю зі злости, бо вона дуже кричала і не давала йому спати по обіді.

«Гарний горобець, що?» — казав молодий суплєнт, син місцевого пекара, до підстаркуватого авскультанта, котрого батько був листоношом — «Гарний горобець! То я порадив, щоби його дикови на хребет покласти. Тріюмф краси, над брутальною силою».

Панночки з пестро прибраними кошиками бігали по салі і продавали льоси. Графиня взяла один і заплатила сто ґульденів.

Хмелинський витягнув портфель. Але доктор шепнув йому до уха! «Не шарпайтеся. Заплатіть, скільки коштують і йдіть собі далі. Вони не люблять, щоби їм імпонувати».

Хмелинський купив 12 льосів і виграв свого дика. Це викликало буцім то загальну радість, хоч серце пані президентової засмутилося не мало, бо вона мала охоту на тую «велику штуку». Президент називався Стефан і дик дуже був би придався на його імянини. До того така скіра перед умивальню!

Деякі з гостий «газардували». Купували силу льосів і не могли нічого виграти. Панове з докором дивилися на тих що їм продавали пусті льоси. «Беріть зпід споду», — сказала одна до свого доброго знайомого. Він послухав і виграв зайця.

«Бачите мене треба слухати».

«Але що я з зайцем зроблю? Хіба подарую для дому убогих так, як Хмелинський свого виграного дика».

«Принесіть до нас, буде печеня».

І вдоволені розійшлися.

Якийсь мамин синок плакав, що він уже цілого ґульдена стратив і нічого не виграв, а син інженєра Стасьо купив оден льос і виграв пачку шоколяди. Мати зацитькувала його і грозила, що не візьме більше на «квесту».

«Блискуча нужда», погадала собі графиня, переходячи попри білярд під руку з бурмістром.

«Пан бурмістр мають нині богато праці», — казала графиня, щоби щось сказати свому товаришови.

«Ma vie est un combat» [1]) — відповів бурмістр, не забуваючи додати до французського цитату своє питьоме «пане добродію». Маршалок повіту занедужав, його заступник виїхав, взагалі богато панів нині бракує, і на мене, так єсть отже, спало багато обовязків».

«Vivere est militare», [2]) — потішала графиня. —

---

[1]) Моє життє це війна.
[2]) Жити, це значить воювати.

«Маршалок і другі панове мабуть забули що «noblesse oblige».

«Brillaient par leur absence»[1]).

Але потім, о потім, то всі пане добродію, будуть критикувати старого бурмістра».

«La critique est aisée, et l'art est difficile»,[2]) — потішала його графиня». Чого то ми не зробимо для загального добра! Bienfaicance! — пане бурмістре!» — і глянула на на нього прижмуреним оком.

В цей мент бурмістр мабуть і про свою файку забув. Покрутив вуса, випрямився і військовим кроком попровадив графиню до читальні.

* * *

Тут стіл був перетворений у буфет. Пляшки, чарки, торти, підноси з канапками і паштетами.

Пані в балевих сукнях з брилянтами і чеськими склами у волоссю, в ухах, на ґорсі, де тільки можна було їх показати, запрошували панів, прихвалюючи смачні перекуски і першої сорти напитки.

«Нуль-нуль!» — казала докторова, показуючи нотареви фляшку якогось лікеру.

«Ви дуже здираєте нас, пані відповів нотар!»

«А ви то здирати не вмієте» — сказала докторова.

«Soyons amis! — ласкава пані; налийте чарочку, але повну».

Практикант від староства, що провадив панну Марію, був гладко причесаний, мав малі «бачки» і говорив ко-

---

[1]) Блищать своєю неприсутністю.
[2]) Критика легка, але мистецтво трудне.

роткими реченнями. Вдавав Анґлійця. «Le style c'est l'homme», погадала собі графянка.

Коли вони входили до читальні хлопець з готелю Перля випустив з рук фляшку з шампаном і вона розбилася.

«O what a noble mind is here o'erthrown»[1]) — промовив галицький Гамлєт з польська по анґлійськи.

Комітетові попросили графянку, щоби вона приняла протекторат над буфетом.

«Боюся, що моя братанниця не буде вправно робити свого діла і що буфет через те потерпить втрату. Хіба панове згодитеся, що я за неї заплачу згори цей дефіцит», — сказала графиня, складаючи до рук голови комітету тисячеґульденовий банкнот.

Шурання ніг, згиби хребтів і шепотом понеслася по салях вість про королівський дар графині.

Президентова тільки раменами здвигнула.

«Приїзджає в сукні, що варта не більше сто ґульденів, а тисячками розкидає!»

«Frailty, thy namy is womann!»[2]) притакнув адвокат, котрий у президентів був приятелем дому.

Анґлійська мова входила в моду, бо вже й богатійші жиди тримали французьких бон до своїх дітий. Треба було переходити на анґлійське. «Le style c'est l'homme».

«Щоби панна графянка не дуже трудилася, — говорив голова комітету, — представляю їй товаришку, в таких ділах дуже досвідчену даму, паню адвокатову З. з дому графянку Б.

Пані подали собі руки.

Адвокатова З. з дому графянка Б. була молода, гарна паня з тим Янусовим обличем, яке мають пані з аристо-

---

[1]) Який шлєхотний дух тут пропав.
[2]) Слабосте, твоє імя — жінка.

кратичних родів, що віддалися за інтеліґентів, значиться поповнили вольний, чи невольний гріх мезаліянсу. Одним оком вони з висока дивляться на своє окруження, а на другім тремтить сльоза смутку. Заплакана гордість. Її муж, памятаючи, що має жінку графянку, вбирався дуже алєґанто, їздив на коні і був чемний аж до «імпертиненції», як про нього говорили в місті.

Вони могли бути щасливі, бо канцелярія «добре йшла», але не хотіли. Инакше годі було собі витолкувати, чому вони не є щасливі. Адвокатова вдавала жертву насили, себто жертву родинної руїни, а це його доводило до злости, бо він теж був гордий на свій старий, хоч не коронований рід. Дітий не мали, з чого адвокатова З. з дому графянка Б. була дуже рада, бо нащо траґедію продовжувати в безконечність, нехай з нею зійде до гробу, — казала зітхаючи зі своїх повних, гарно точених грудий.

Вона дійсно дуже вправно робила своє буфетове діло. Уміла кождому щось сказати, то похвалити, то пришпилити латку, як кому, — вміла, як пахуча квітка, принадити богато бжіл до себе, чи там до буфету.

«Tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possible!»[1])—кликала панів, що якось не мали відваги підійти до стола, при котрім господарювали дві графянки.

«Їм треба додати сміливости, — говорила шепотом до Марійки, — цеж провінція, ох яка провінція, моя дорога пані! Que diable allait il faire dans cette galere? Скажіть, пощо я себе запрягла до такої тяжкої роботи? Пощо?»

«Bienfaisance . . .» відповіла панна Марія.

«Bienfaisance . . . бляґа. Кажу вам, все те бліхтр і облуда, моя дорога пані. Ви ще молода, молоденька, ви ще дивитеся, і не бачите, але я, — я їх знаю, як свою по-

[1]) Всього найкраще приладжене на тім найліпшім з можливих світів.

рожню кишеню. Не добродійність притягнула їх тут нині, а ви, я і ще дехто. Требаж подивитися на когось, обсудити, насміятися, от яка їх добродійність. Їм так у голові убогі, як мені торішній сніг. Tout comme chez nous, правда?»

«Tout comme chez nous»,[1]) — притакнула Марійка.

Скрізь люди ті самі, хоч не так само живуть.

«Ви гадаєте, що тут більше щирости, більше правди, ніж у нас?»

«Rien n'est beau que le vrai»,[2]) — без того нема гарного життя».

«І тут, у так званій середній верстві ви правди не найдете. Вони вже вспіли перебрати від нас, що найгірше. Навіть не догадуєтеся, скільки тут зависти, злоби, порожнечі... Але, дорога пані: не тратьмо дорогого часу», і вона піднесеним голосом стала знов припрошувати гостий до буфету.

«Шановні панове! Хто хоче собі зробити приємність, а бідним добро, най спішить до нашого стола. Скоро, скоро, бо буфет порожніє. Хто пізно приходить, сам собі шкодить!... Well roared, liou», — сказала шепотом до Марійки і чарівна усмішка заграла на її пишних устах.

Панні Марії подобалася тая жінка, що так жваво перескакувала від поважних гадок до веселих. Почула до неї виїмкову прихильність, якої не чула до инших пань, що дулися, як пави, або примилювалися, як кітки.

А вже найменше подобався їй, той пан, що її на салю впровадив. Він тримався, мовби патик проковтнув і мовчав, ніби кожде його слово, дуката варте.

Але ось і він підійшов до буфету, зїв якусь канапку й попросив лікеру. Адвокатова піднесла йому чарку.

---

[1]) Цілком як у нас.
[2]) Тільки правдиве гарне.

«Чи це правдива Бенедиктинка?» спитав, заки притулив уста.

«What 's in a name? that which we call a rose. By any other name would smell as sweet», відповіла гарна паня словами Шекспіра.

Побачив, що йому не бути Ромеом тієї Юлії і відповів, кланяючися чемно: «З ваших рук, ласкава пані, кожда рожа пахне».

Випив і згубився в товпі.

«Я вже втомилася, — ох як утомилася!», — сказала адвокатова. «Пане президенте! — нам належиться заслужений відпочинок; дивіть яку силу гроший ми з людий надерли, як які нотаріуси».

«Президент», себто голова комітету, ще з одною панею заняли місце за буфетом, а панна Марія з своєю товаришкою пішли трохи перейтися по салях.

«Хто цей пан, що мене припровадив», — спитала панна Марія.

«Подобався вам?»

«Ні, але хочу знати».

Адвокатова шепнула їй щось на вухо, від чого воно стало горяче, як грань.

«Так, так, — впевняла її адвокатова; — він навіть подібний до графа Адольфа. Що, ні? Подивіться!» Але панна Марія не хотіла дивитися, вона чим скорше йшла до салі, в якій відбувався концерт.

Там були вже всі місця заняті.

Пристали біля порога й слухали деклямації.

Донька бурмістра виголошувала «Зачумлених батько», і то навіть добре, тільки надто вже патетично. Бракувало їй почуття артистичної міри, без якої нема ніякого мистецтва.

«Шкода такої поеми для нинішнього концерту», сказала адвокатова.

«Я також волю її читати, як слухати; ходім у якийсь тихий куток, відпічнемо».

«Хіба до ґардероби, але там звірі».

«Звірі часом приємнійші від людий».

Пішли .....

«Тепер можемо говорити по людськи», — сказала адвокатова. «При людях треба грати комедію. Подумайте, той воляпік [1]), котрим вони пописуються, — чи може бути щось поганійшого? ... Ах, пані, як мені це наскучило! Яка я нещаслива! Почуваю себе, ніби пальма пересаджена на Сибір. Хорони вас Боже перед мезаліянсом».

«Я того слова не знаю. В моїм слівнику є тільки слово — подружжя. Не розумію, чому ви нещасливі. Коли любите свого мужа, а він вас, то чогож вам треба? Всьо иньше суєта. Мені здається, що жінка повинна бути горда, коли має мужа, котрий утримує хату зі своєї праці».

«Колиб ви знали, як тая праця виглядає, як вони собі хліб з уст виривають! Уявіть собі, нам канцелярія добре йде, а знаєте чому? Бо я з дому графянка. До нас ідуть усякі дідичі, як свій до свого. Але їх треба гостити, треба «робити око», — а це надоїсть. Я до того не привикла. Моя молодість минула серед иньшого окруження. Палата, льокаї, коні, вигоди».

«Як вам за тим скучно, приїзждайте до мене. Будемо вам раді. Знайдете, що любите, а чим я не хіснуюся».

«Як можна?».

---

[1]) штучно утворена мова, ніби есперанто.

«Не тягне мене ні до коний, ні до ловів, волю гарну розмову, фортепян, книжку».

«Особливо гарну розмову; — я щось чула про те», — сказала пошепки адвокатова і стиснула панну Марію за руку. — «Але ви не гнівайтесь на мене, я зі щирого серця. Нема що соромитися любови... Та ми ходім до салі, бо скажуть, що дві графянки зійшлися і бокують від иньших пань. Вам це байдуже, але мені!»

В салі якраз співав хор з Данишова. Мущини й хлопці в селянських одягах, тільки з тонкого сукна й гарно пошитих, обступили свого діріґента, священика в середних літах, мущину високого й огрядного. Пильно дивилися на кождий рух його руки, на кождий зворот очий і голови, були як послушний інструмент у руках вправного мистця. Співали пісень Вербицького, Лаврівського, Вахнянина й Воробкевича і співали прегарно.

«Мистецтво мезаліянсу не боїться», — сказала панна Марія.

«Як ви це розумієте?»

«Співаки селяни, а дирегує ними інтеліґент і твори інтеліґентних композиторів. Тільки вони зіспівані, між ними є порозуміння, — гармонія... І кажуть, що цей народ неспосібний».

«Я перший раз бачу селян у салі. Так мені якось дивно виглядають, але співають гарно, дуже гарно», — признавала її товаришка.

По кождій пісні ґуділа саля від оплесків. «На беріжку у ставка» мусіли Данишівці повторити.

Це була остання точка програми.

* * *

По концерті наступила павза, а після павзи почалися танці. Панна Марія хотіла їхати до дому, але доктор просив, щоби хоч перший танець перегуляли, тим більше, що бурмістр просив графиню, зробити йому честь і почати з ним тую часть програми. Графиня не відмовила. Панна Марія боялася, щоби цей панок, що її впровадив, не пропросив її до першого танцю. Але на щастя приступив молодий поручник від уланів, якийсь угорський барон, і попросив її.

По першім танці наші гості подались до ґардероби, а звідтам хотіли незамітно вийти й відїхати. Але це їм не вдалося. Комітетові і бурмістр чекали перед ґардеробою і коли пані вийшли, мусіли вислухати подяки в імени тих бідних, котрі будуть згадувати й благословити жертволюбиву графиню і її братанницю. Комітетові дякували паням ще й за те, що вони були ласкаві не погордити тутешнім товариством і провести з ними в купі цей гарний вечір. І адвокатова прибігла; розпрощалася з графинею і з панами, а з панною Марією розцілувалася, як з доброю знайомою.

«Приїзджайте до Паньковець — просила її Марійка, — дуже будемо вам раді. До побачення!»

Панове випроводили пань на сходи. Хотіли йти аж до залубень, але графиня на це ніяк не згодилася, казала, що зима, а вони у фраках.

Завернула їх зі сходів. Розпрощалися остаточно на сходах.

Залубні підїхали під саму браму. Пані сіли в перші залубні, панове в другі. Старий візник просив дозволу їхати через став, бо це половина дороги. Казав, що за годинку будуть у Паньківцях. Лід такий, що можна гарматами котити, а ніч ясна, хоч голки збирай.

Графиня згодилася. Перші залубні рушили.

XII

«Їдемо через став», сказав доктор до Хмелинського, побачивши, що сани посунулися на ліво, вісьта, замісць у право. «Я вам покажу те місце, де мене страх збирає.»

Ставом було дійсно богато ближше, бо він лежав між доволі високими горбами, а дорога крутилася кругом, щоб оминути надто високі підйоми і спади.

Їхали зразу попри лівий беріг, а потім серединою перебралися на правий, переїхавши ріку, на котрій лід трохи тріщав, бо вода тут виливала і знову замерзала. Про небезпеку не було й мови; лід був дійсно так грубий, що селяни стоси туди возили.

Коні, допавшися такої рівної дороги, летіли як на крилах. Гарно було! Особливо там, де вітер поздував сніг і лід вилискувався до місяця, як хрусталь. Як з такого ясноледдя вїздили на копний шлях, то перші залубні ховалися, як у імлі, таку снігову куряву збивали коні. Тільки дзвінки крізь тую куряву долітали до уха доктора й Хмелинського. (Їх коні дзвінків не мали, почіплено їх тільки першій парі, щоб чути було куди їдуть). Панове пильно дивилися перед себе, щоб перших залубень не згубити з ока. А що ніч була ясна, так би-

чили не тільки спину високих залубень але й плечі обох пань, у великих, пушистих футрах.

Доктор курив сигаро, бо мороз пустив; був тільки приморозок.

«Отут, де кінчиться став, і починаються чорнолози а між ними тепличини, котрі ніколи не замерзають, робиться мені страшно. Можливо, що якраз тії тепличини тому винуваті... Вважай, Миколо, — звернувся до візника, — щоб не попав у воду. Тримайся сліду, від перших залубень».

Заледви він це сказав, як нараз піднявся і крикнув: «Гони!»

Візник рушив віжками і коні помчали, як стріла.

Доктор виразно бачив, як у момент, коли залубні з панями переїздили між двома купами корчів, з корчів вискочило двох людий.

Підбігли, дігнали залубні, оден вчіпився правою рукою ліхтарні, другий дерся на високі залубні, на крило з того боку, де сиділа графиня. Ліхтарня відірвалася і напасник разом з нею повалився у глибокий сніг. В цей мент старий візник обернувся і другого засягнув ломакою по голові. І цей упав. За хвилину піднялися оба, хотіли бігти, але залубні з панями були вже далеко, бо коні сполошилися і візник ледви тримав їх у руках.

Побачивши другі залубні, відскочили на боки, як кулі, а потім нараз кинулися оден на доктора, другий на Хмелинського. Оба панове були приготовані на напад. Доктор, в тую хвилину, як напасник чіпався поруча високих залубень, вхопив його за руки. Здавив і скрутив так сильно, що цей став кричати. Хотів вирватися і зсунувся з крила. Коні гнали, як вітер, він зразу біг попри сани, а потім тільки ногами волочив, повисши

у воздухах в сильних докторових руках. Бородою товк до залізного поручча, аж зуби дзвонили.

Нараз доктор пустив його руки, підняв у поясі, і як снопом жбурнув ним далеко в корчі.

Хмелинський все ще борикався. Його ворог приступив до діла гострійше. Лівою рукою вхопившися поруча і обома ногами кріпко стоячи на крилі, він правою замахнувся ножем на свою жертву. Але Хмелинський мав подвійне футро і ніж не ранив його глибоко. Почувши удар і легкий біль у лівім рамени, він впав у таку лють, що вихопивши ніж з рук бандита і відкинувши його геть, вхопився з ним попідсили і давив як тільки міг кріпко. Бандит сопів, харчів і кляв пекольними проклонами.

Доктор, упоравшися зі своїм, прийшов Хмелинському на поміч. «Гони!» — кричав на візника, а сам вхопив бандита за обшивку і перетягнув його на залубні. «Ви тримайте ноги, я з руками дам собі раду», — казав до Хмелинського. Бандит, як у повитку дитина, лежав на колінах доктора й Хмелинського, впоперек саний. Скреготав зі злости зубами.

«Вже тобі, небоже, відхочеться нападати!» — казав доктор, — «вже ти по дорогах не будеш промишляти!» Бандит гадав, що йому зроблять кінець і почав так ричати, що перші залубні стали. Другі дігнали їх і собі зупинилися.

«Що такого?» — почулися голоси з перших.

* * *

«Зловили ми одного пташка», відповіли з других. Але пані просили, щоби його пустити. «Зробіть це для мене, пане докторе, — казала графиня. — Дуже вас прошу, пустіть його, най собі йде, звідки прийшов».

Доктор зразу противився, але як ще й панна Марія стала просити, сказав: «Хай буде! Дякуй паням, що підеш на волю. Але, чуєш, поки твого життя, не прібуй того робити, бо до часу збанок воду носить . . . ! Пане Хмелинський, возьміть на хвилину коні в руки, а візник, най його обшукає, чи не має він ще якого ножа, або револьвера».

Та бандит крім сірників і клочча на підпал, крім мотузка і витрихів не мав більше нїчого.

Відібрали йому ті інструменти і казали бігти звідки прийшов.

Бандит, вихопившися на волю, вдирав, як заяць від хортів. Аж закурилося за ним.

Панове злізли і підійшли до пань.

«Дуже, пані перестрашилися? І хтоб то сподівався? Така пригода . . . !»

Пані зі страху мовчали. До Паньковець була ще добра миля дороги. Боялися другого такого нападу. Доктор догадався і порадив пересістися. Він з графинею, а Хмелинський поїде з панною Марією. Так буде паням відраднійше. Але перед тим казав Хмелинському скинути футро з правої руки, обмив рану снігом і обвязав чистою хустинкою, яку дала панна Марія.

«В дома оглянемо докладнійше і намастимо йодиною. А тепер їдьмо! За пів години будемо в Паньківцях».

* * *

Як переїздили попри хрест, панні Марії здавалося, що від хреста хтось біжить; (це липи тінь на білий сніг кидали). Вона крикнула й притулилася до Хмелинського, як перестрашена дитина. Він лівою рукою при-

горнув її до себе, а правою узяв за руку. Перші залубні були гень далеко. Над ними небо, кругом ніч, сани мчать як у казці.

Почув тепло, що било від її лиць, побачив очи прислонені повіками, уста розхилені, як рожа, що розцвитається і, забуваючи про весь світ нахилився до них.

Зорі меркли, коні летіли як вітер, — їхали в казку.

. . . . . .

Антоні, почувши дзвінки, вибіг, і відчинив браму. Казка скінчилася . . .

Панове помогли паням вилізти з залубень, Антоні посвітив, увійшли до палати.

* * *

XIII

«А що — не казав, що як перед виїздом ворони злітаються і крачуть, то погана буде їзда», — говорив молодший візник до старшого.

«Ти вір воронам, а я своїй дубині. Як їду, то чи пан має стрільбу, чи ні, все її беру з собою. І нині, не знаю, як воно було би, колиб не моя дубина».

«Велике діло! Їх двох, а нас чотирох».

«А коні що? І так мало не було каліцтва».

«Правда. Такі коні треба обома руками тримати... А ти його куди засягнув?

«Або я знаю куди. Мабуть по ногах, бо відлетів від залубень, як від гиляки грушка».

«А всеж таки, як виїзджати, а ворони злітаються і крачуть, то погана їзда...»

І вони повели коні до стаєн.

* * *

Доктор оглянув рану Хмелинського.

«Це більше синець, ніж рана, але я, для всякої безпеки випалив її. Добре, що в руку попав, а не в шию. Міг був пробити артерію. Дуже боліло?»

«Не тямлю. Я дивився на перші залубні і не здаю собі справи, як воно зо мною сталося. Боровся відруховo».

«Це дійсно дивно якось склалося. На тім самім місци, де мене від першого разу, як я туди переїздив, страх збирав. Несвідомий і не згідний з моїми переконаннями страх. Ви знаєте, я не фаталіст, не містик, нічого подібного, я привик вірити в лянцет і мікроскоп, а тут такий припадок».

«Це ніби якась невідома сила давала вам знак, щоби ви берегліcь того місця. Ніби телеґраф крізь простори часу».

«Кажете невідома сила. Можливо, що вона в будучности буде нам відома, як нині елєктрика. А можливо, що тая сила в нас, ніби якийсь шестий змисл; богато можливого на світі. Колиб ви знали, як низько стояла медицина в XVI і XVII століттю! Тоді, як література й мистецтво давали твори, яким рівні не являються нині,, лічили виварами жаб, гадюк, домішували гноївку і всяку другу погань; щоб подужала жінка, мусів муж приймати ліки, до того читали в зорях, зашіптували — Боже ти мій, чого не робили тодішні Ескуляпи навіть з пануючими! А всеж таки нині знаємо причини богатьох недуг і вміємо боротися з ними. Сподіваймося, що наші, а краще сказати ваші діти і внуки будуть більше знати від нас, як що не звіється якась велика буря і не зруйнує нашої нинішної культури, бо й таке вже мабуть нераз на світі бувало .... Ну, але, як ви себе почуваєте? Дрощів нема?»

«Ні, не маю».

«Ну то добре. Молода кров. Присхне».

«Як на псі» — додав жартуючи Хмелинський.

«Що за порівнання! Чи це вплив нинішного равту, чи стрічі з бандитами».

«Вплив доброго гумору, дядьку».

«Так?»

«Справді, я теперь дуже, дуже веселий, — щасливий. Може це, як Німці кажуть Galgenhumor, а може справжня радість, — досить, що я тішуся, пане докторе, і колиб ви не були такі поважні, то гуляв би з вами по отсім покою».

«Краще підемо до пань. Побачимо як вони почувають себе після нинішної пригоди. Жінки часом дуже хоробро тримаються навіть у великій небезпеці, а мине, і вони — в плач! Не витримують нерви».

* *
*

Пані чекали в малій їдальні, де дуже часто любили перебувати в своїм товаристві, себ-то, як не було нікого чужого.

Антоні подав горячу шинку і чай.

«Добре, що ви прийшли, а то шинка стигне! — привитала панів графиня, — Як же там, пане Хмелинський ваша рука? Чи велика рана?»

«Не турбуйтеся, пані, — відповів за Хмелинського доктор. — Пан Хмелинський має щастя».

«Гарне мені щастя! Недавно в нас, а вже друга така пригода».

«Щастя в нещастю,» — пояснювала графянка.

«Добре, пані кажете, щастя в нещастю», — сказав усміхаючися Хмелинський.

«Певно ,що так, бо він вас міг тяжше зранити. Такий бандит. Я вже більше по ночах не їзджу».

«О, це мені подобається. Ніч на те, щоб спати, — жартував доктор «The better part of valour is discretion».

«Пану докторови все ще здається, що він на равті».

«І що треба пописуватися знанням чужих мов. Щось ніби так. А вам, що здається, пане Хмелинський?»

Хмелинський хотів сказати, що йому здається, ніби він у небі, але глянув на панну Марію і змовчав.

«Пан Хмелинський, — говорив далі доктор, нині в дуже веселім настрою, хотів зі мною танцювати».

«Що я чую, пане Хмелинський!»

«Доктор, ласкава пані графине, жартує».

«Немежеж ви того не казали? Заперечте».

«Казав, але то, от так собі», — боронився Хмелинський. — «Трохи розгулялися нерви».

Панна Марія, то блідла, то червоніла.

«Ой тії нерви, тії бідні нерви!—кивав головою доктор. — Що не станеться — усьо на нерви. Покине жінка чоловіка — нерви, розібє оден другому голову — нерви, якуб хто не зробив дурницю — нерви!»

Тепер і Хмелинському зробилося горячо.

«Правда, пане Хмелинський, нерви!»

Панна Марія нараз набрала очи повні сліз і вибігла з покою.

* * *

«От тобі й гаразд! — сказала встаючи графиня. — А ви кажете, що нема нервів. Поганий докторе!» — і вийшла за братанницею.

Хмелинський мовчав, але з докором глянув на доктора.

«Ви лихі на мене! — сказав доктор. — Не зашкодить. Часом добре й поплакати. Лекше робиться на душі. Не

бійтеся, знаю я, які це сльози. Я старий лис, пане Хмелинський! Їжте й пийте. Ви собі нині заслужили. Дай Боже здоровля!» — і підніс чарку в гору. «Щоби ми иншими слезами й не плакали».

«Лиш якими?»

«Тільки слезами щастя».

Коли пані вернули в їдальню пішла розмова на тему нападу. Доктор був тої гадки, що все таки не потрібно пустили бандита. Треба було його привезти до Паньковець, покликати жандармів і віддати в руки справедливости. Не годиться злочину пускати безкарно.

«А кілько злочинців ще й нагороджують люди? — казала графиня. — Пощо мені клопотів із судами. Або я знаю, що була би зробила з ними моя челядь? А так — йди в мир і більше не согрішай».

«Так, пані, — обстоював при своїм доктор. — Але він пішов і забрав з собою тайну».

«Яку тайну?»

«Тайну причини нападу».

«Якаж тут тайна? Хотів обловитися?»

«Гадаєте?»

«Я певна».

«А я ні».

«Вам що здається?»

«Що не виключений замах».

«На кого?»

«На вас і на панну Марію; хотіли позбутися власників Паньковець. А при тім і нам булоб дісталося».

«А звідкиж вони могли знати, що ми поїдемо через став?»

«Це правда, але й ми не знаємо, чи на гостинці не чекала на нас ціла банда?»

Графиня кивала головою: «Ні, ні! Це неможливо. Це не правдоподібно! Люди ще не такі погані».

«Всіляко бувало, пані. Пригадуєте собі що зробив Раціборскі? Пятеро душ одним махом життя позбавив, а потім собі кулю в голову пустив. Теж о маєток ходило. А мені куля не перелетіла попри ніс? Ну, бачите! Цей перший, що на вас кинувся — штильгукав. Я це виразно бачив, коли він зірвався і втікав. Він мені дуже нагадував Писковского, а цей на всью спосібний, щоб тільки заробити гроші. Місточко мале, але в нім є свої Сфорци, Борджії, є своя мафія».

«Скажім, що так. То чи не краще тоді, що ми цього бандита пустили? Позбулися клопоту з голови. Уявіть собі, який сором, який жах, який важкий удар, колиби я була довідалася, що дійсно робили замах на мене. Ні, ні, навіть думати про щось таке не хочу. І не згадуйте, пане докторе. Най спомин нинішної ночи розвіється, як поганий сон», казала прощаючися графиня.

Хмелинський перечив у душі. Для нього ніч ця була найкращою у життю.

Казка . . .

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

I.

Хмелинський ніколи не сподівався, що його наміри стрінуться з такими перешкодами.

Вже з неприхильного становища старости до будови шпиталя видно було, що так звана «опінія» не одобрює плянів графині. Такі новини — це для урядів нова робота і нові турботи.

Декому заздрість, що другий щось доброго робить, а він не хоче, або не може, дехто боїться конкуренції, інші не хочуть, щоб витрачувалася — у будучности. Є й такі, що прямо раді прикрість зробити графині.

Та на щастя над повітовими властями стоять ще краєві, а над тими центральні. Можна поставити на своїм. Правний дорадник доктора має звязки, він посол до парляменту, працює у всяких комісіях, це вже його клопіт, щоб діло йшло гладко й скоро.

На шпиталь вже дерево і цеглу звозять. З весною зачнуть будувати. Те, що можна в зимі робити, роблять, — перебудовуть павільони. В тихім мисливськім замочку з ранку до ночи рубають, валять, пилують і гиблюють. Які безробітні були в місті, знайшли тут добре

платну працю. Благословлять графиню. Кождий по роботі вертає зі спорим мішком трісок; зима, пригодяться.

Графиня, хоче, щоб у річницю повені шпиталь був під дахом.

«Чиї гроші, того й воля», — говорять люди.

* * *

Куди гірші клопоти з селянами.

Вони консерватисти. Бояться кождої новости, бо привикли, що кожда новість, це для них новий тягар, нові податки, «шильварки», драчки. Тому й говорять — най лишиться по старому, або то зле було? Ріка як вилле, то що правда, богато шкоди зробить, алеж і поле справить. Одною рукою бере, а другою дає, в одного урве, а другому причинить; годі всіх заспокоїти .....

Хмелинський мусить груди свої зговорювати, щоби переконати начальника й раду громадську. Викладає їм, як воно є і як буде, слухають і притакують, а на другий раз знов ті самі питання; а як? а що? а куди? Треба мати велику терпеливість, щоб не махнути безрадно руками й не сказати їм: кисніть дальше в своїм болоті!

З «колією» таке саме діло. І раді би і не хочуть.

Искри будуть запалювати копи, коні полошаться, при рампах треба довго стояти, заки поїзд пережене; всячину вигадують.

Та тут уже мають слово ті, що через їх поля шлях переходить, і їх мусить Хмелинський заспокоювати, даючи більші і краці шматки ґрунту за менші й гірші. Деяких, (добре що їх не богато) треба з цілим обійстям перенести на двірський ґрунт. Таким чином повстане

новий присілок, побудований по окремим плянам, — зразок, як повинно тепер виглядати наше село.

* * *

Найгірше сердила Хмелинського, парцеляція.

Гадав, що громада буде його благословляти, як добродія, котрий приспорив їй землі, а громада радила, чи прийматися тої землі, чи не приймати.

В суботу, як втихнуть на дзвіниці розкалатані дзвони, зійдуться богачі в корчмі тай заведуть таке, що хоч уха затулюй.

«...Молодий пан нову панщину заводить. Ніби то дасть землю, а не заплатиш рати, то на лан пожене, відроблюй! Знаємо таких мудрагелів. Халупникам скаже видати дрова з ліса, будуйтеся! Побудуються і буде мати наймитів, бо де хто видів, щоби халупник платив якісь рати.

Все це він придумав, щоби від ґаздів відтягнути робітника. Хоче нас пустити з торбами. Нова мітла добре мете...

То вам мудрагель, що другого такого зі свічкою не знайдеш...

З паном, як з огнем. Уважай, щоб не попікся. Чим делікатнійший, тим небезпечнійший. Одною рукою гладить тебе, а другую і не почуєш, коли за карк ухопить тай так придавить, що й не писнеш...»

Кошмар тільки підсміхався зпід лоба. Він не любив ні декана, ні доктора, ні того нового «плєніпотента», бо відтягали молодших господарів від горілки. Називав їх мудрагелями. Він був за мудрий, щоби щось злого на них сказати, але де треба було, там кинув якесь слівце, сильнійше від найгіршої лайки.

«Ну, ну. Ми ще великого дожиємо», — сказав нал
ваючи келішки.

«Тай мені так здається, що дожиємо», — притакн
вийт.

І ґазди розходилися з тим, із чим і прийшли. І
гірше, бо накипала в них злість, що молодий пан хо
«торбіїв» ґаздами поробити, а ґаздів пустити з торбам

* * *

По службі Божій, як звичайно, не розходилися зар
по хатах, тільки ставали під церквою і балакали п
новий наділ землею. Як вийшов декан, мовкли. А я
спитався, що нового чувати, то казали, що стара бід
що до їхнього берега нічого доброго вода не принесе: в
або тріску, або й ще щось гірше.

Але декан догадувався, що про парцеляцію мова
питався, як буде?

«Або ми знаємо, як буде», — казав начальник. «Л
рад та люди не хочуть».

«Які люди? Богачі, а не люди!»—відповідав котрий
з молодших.

«А богач, то по вашому не чоловік, що?»

«Богач, то є богач; ми одна парохія, а вони друга».

«То чогож ви з нами в одній громаді?»

«Не з добра, а тому, що окремо годі».

«Ох лишенько! Дивуюся, що ми вас ще з кісткам
не зїли».

«В наших кісток не треба, тільки сили, ви на наш
силу ласі».

Декан годив їх, як міг. Казав, що добре, щоб і ха

лупники мали свою хату і свій шматок землі. Того тілько й хоче графиня, бо вона любить народ.

«Як пси діда в вузькій вулиці», — доповідав хтось з боку.

Декан радив, щоби годитися на парцеляцію і на комасацію, бо з того вийде велика користь для громади і йшов пити снідання, а ґазди дальше журилися питаннєм: брати, чи не брати?

Було це в них, щось ніби гамлєтівське: «To be, or not to be?»

* * *

Найгірше крутив начальник, — як звичайно. Він на кількох стільцях сидів. І з деканом ніби то був у згоді і з двором, а як пішов до староства, або до повіту, то там другу пісню співав.

Хмелинський не хотів минати війта, щоб не обидити його поваги. Просив, щоби він перебалакав з громадою і сказав йому, хто, кілько і якої землі хоче, але мусять це бути малоземельні або й беззземельні, як що є такі в тутешній громаді. І ось — як війт це діло попровадив!

«Якого дідька, — говорив він до жінки, — маю я собі голову завертати, коли мені не продадуть землі».

«Певно — відповідала війтиха, — або то в тебе мало своїх клопотів, ще й панськими задурно журися».

І він вдавав, що журиться, а на ділі проволікав справу. Врешті Хмелинський попросив його і ще декількох ґаздів до канцелярії.

Виложив їм цілу справу, як на долоні, як, ч, іу, де і кому і питає, яка їх гадка.

«Та воно то, ніби так і ніби не так».

«Чому?»

«Бо як давати землю, то тим хто її варт. Або вони (себ-то халупники) знають який у ній смак?»

«Най розсмакують».

«Та вони її тільки збавлять. Ні то покладного гроша, ні худоби, ні навіть плуга в них нема. Як же вони її оброблять?»

«Це вже моє діло».

«Певно, що не наше. А всеж таки повинна бути справедливість. Як наділювати, — то всіх, а не так, одному грушка, а другому дуля».

«Власне, що графиня хоче справедливости, а ви хотіли би, щоб було як у святому письмі: хто богато має, тому ще додадуть, а хто мало, в того й це відберуть. Так не можна».

«Хто, має, то видно, що варт, а хто ні, то звичайно сам собі винен».

Хмелинський вийшов з рівноваги. «Знаєте, пане начальнику, що я вам скажу?»

«Що прошу ясного пана?»

«Не кажіть мені ясний, бо від мене в ночи нікому ясно не стане. Кажіть мені: пане Хмелинський».

«А от ясний пан кажуть мені, пане начальнику».

«То називайте мене управителем, або директором, або «вронцим», як ви говорите, тільки не ясним паном . . . Отже знаєте що? Я хотів з вами по добру, по сусідськи, та бачу, що не йде. Мушу балакати з кождим бідним чоловіком з окрема».

«А хібаж вони що тямлять? Де пан з ними до чогось добалакаються».

«Це вже моє діло. Та я вас прошу, пане начальнику, щоби ви мені йшли на руку, бо як загніваются, то який

я добрий і чемний, а буде зле». Ви знаєте, що я не замикаю скарбових [1]) доріг, дрова видаю, де людям найдогіднійше і товар ваш свобідне на двірських пасовиськах пасеться . . .»

«Та я знаю, прошу ласки пана . . .»

«Ну, отже. Бачите, що я вашої кривди не хочу і тому мені дивно, чому ви робите всілякі труднощі, там, де повинні руками й ногами хапатися того, що можете добути».

* * *

Розмова увірвалася, бо Хмелинський зрозумів, що війт належить до тих одиниць, котрих деморалізує їх уряд і що із ним богато зробити не можна. Ще краще зрозумів це Антоні.

«Прошу не гніватися, що я своє слово скажу. Але найліпше спитатися «солодкої бабусі». Вона всіх людий у селі знає. У неї в одній половині голови метрика, а в другій табуля».

«А хто це солодка бабуся?»

«Наша старенька Горпина, що цукор рубає. Вона знає в селі кождого чоловіка і коли він родився і які його батьки і навіть хто його до хресту тримав. Так само знає кожду нивку, чия вона і чи властитель її дістав у спадку, чи за жінкою, чи купив. То дуже дивна жінка, Що було вчора не знає, а що тому літ пятьдесять тямить, як би у книжці читала».

* * *

[1]) двірських.

І дійсно солодка бабуся давала Хмелинському найкращі вказівки, хто потрібує землі і який він чоловік. За тими вказівкам Хмелинський кликав до себе тих селян і переговорював з ними.

На жаль і тут бачив, що між сурдутом і сіряком є щось, що назвати трудно, якийсь туман, крізь котрий брат брата не пізнає.

Головний складник тої мраковини це недовірчилість. Селяни прямо зрозуміти не могли, як молодий пан, бо так вони звали Хмелинського, хоче їм з власної волі і безкористовно щось доброго зробити.

Але довші розмови на тему парцеляції, і про всякі инші питання впевнили Хмелинського, що якраз ці біднійші селяни і є той елємент, з котрим можна щось путнього зробити. Вони були або не грамотні, або малограмотні, не читали ні ґазет, ні книжок, що лиш їх діти вчилися у школі, з читальні, де тільки скілька членів уміло читати, не вспіли ще винести великої користи, а всеж таки вони цікавилися усім і радо слухали оповідань Хмелинського про те, як в инших краях живуть і господарюють селяни. Він розказував їм із знанням і з запалом, бо любив роботу коло землі і ця стихійна любов єднала їх як неможна краще.

Це була посередниця між паном із палати, а між бідними халупниками й малоземельними рільниками.

Він чув, що вона доведе їх до цілі.

І доводила. Хмелинський мав уже готовий плян, як буде виглядати парцеляція тих двірських ланів, котрі він призначив для розділу між селян.

Спровадив ґеометра, котрий виготовив потрібні поміри й рисунки.

Тепер прийшлося йому частійше їздити до міста, до табулі й нотаріяту.

Виїздив рано, а вертав пізним вечером. Деколи й ночував у готелю.

Дни були короткі, особливо для графині й для панни Марії, бо вони досить пізно вставали.

Не счулися, як Антоні просив до обіду. Обідали тепер дуже часто в двійку.

* * *

«Скучно, Марійко, правда?» — питала графиня.

«Мені, тіточко, ніколи не скучно».

«Так тихо якось. Когось бракує».

«Привикається до людий».

«Ми вже з такого роду, що до людий привикає».

«То не добре, тіточко, правда? Краще таким людям, що до нікого й до нічого не привязуються».

«Чи краще, не знаю, але вигіднійше. Не тужать».

«Я таких людий не люблю. Вони не інтересні, скучні як осінна днина. Мені більше подобаються ті, що богато пережили, передумали і перетерпіли».

«Приміром, як хто?»

«Ось як наш доктор».

«Гадаєш, що він богато перетерпів?»

«Мені так здається, тітко».

«З чого це вносиш?»

«Бо він не висловлюється про людий легко. Або нічого не говорить, або скаже щось добре обдуманого. Хто сам богато пережив, той і других не легковажить, взагалі не легковажить життя».

«Звичайно так буває. Хто богато знає, той і богато любить».

«Як Леонардо да Вінчі».

«Як Данте и Ґете і богато других великих людий».

«Крім Ґетого, всі вони були нещасливі. Чому це так?»

«На тоє не вмію тобі відповісти., Але бачиш, вони мусіли почувати себе одинокими. Окруження їх не розуміло, вони жили наперед, на сто, або й на більше літ. Ось на Лєонарда дивилися як на чарівника, гадали, що він віритъ в кабалу, що він астрольоґ, маґ і таке друге, а він був ґеній, який знав те, про що сучасним і не снилося».

«Доля заздрісна паня. Одною рукою дає, другою бере. Маєш великий ум, а за те дай мені твій спокій, твоє тихе задовілля, якого я потрібую для пересічних людий».

* * *

Вони балакали, а сумерки лягали по паркетах і по диванах великих паньковецьких покоїв. А тоді Панна Марія ставала біля вікон і дивилася на дорогу.

«Іде хто?»

«Ні, тіточко, не видно нікого. Лиш по при браму переїхали якісь залубні».

«Хмелинський нині знов спізнився».

«Може заночує».

«Певно що краще, щоб заночував, ніж має пізно вертати. Від того нападу не люблю нічної їзди».

«Бог ласкав»,—казала панна Марія і пильно, пильно гляділа на дорогу.

«Хоть їде!» — казала нараз. «Вже коло кузні, скручує до нашої брами, — доктор!»

І за хвилину входив доктор. Від вітру червоне обличчя, на бровах мороз, розтирає руки.

«Алеж зима! Давно ми такої не мали. А ви, панно Марійко, мабуть такої зими ще не переживали».

«Ні, пане докторе, я такої зими ще не переживала».

«А мені, знаєте, подобається такий мороз. Свіжо, здорово, добре. Зле тільки, що не всім так добре, як нам».

«Правду кажете, докторе, говорила, зітхаючи графиня. — Чимало людий мерзне й не доїдає. Мені совість не дає спокою, що я замало помагаю ближньому свому».

«Всім годі помогти. Але помогати треба. Я в себе казав дати бідним сто сягів дров, а в городі кажу ставити на колах снопи для птахів. І злітається брацтво і такої радости, що уявити собі не можете. Їм і — мені».

«Ви так любите птахи?»

«Я всьо люблю».

«Але насікомих ні?»

«Чому ні? Щоби ви знали, як деякі з них чудово вбрані, які в них товариські форми, як вони витаються вусиками, як здоровляться».

«Життя бжіл і муравлів кажуть дуже цікаве».

«Усьо цікаве, тільки треба ним цікавитися. І не тільки звірята, але й рослини цікаві. В них є свій розум, вони також борються о право до життя, з собою і з природою; в них є свої турботи і клопоти, як у нас. Чи приглядалися ви до горошків-яськів у городі? Як вони шукають якого прута, щоб обкрутитися і як вони обкручуються своїми вусами, які мистецькі ключки роблять. Це дуже цікаво бачити. А хміль, як по тичині вється».

І він розказував цікаві явища з життя природи, поки не приїхав Хмелинський.

* * *

«Теперь ми вже всі, казав, усміхаючися доктор. Невеличке, але чесне товариство. Щож там чувати в місті, пане Хмелинський?»

І Хмелинський розказував новини з нецікавого повітового життя.

«А бурмістра з файкою не бачили?»

«Як же ні. Навіть балакав з ним. Згадував равт на дохід бідних і висказував своє «обурення», з приводу нападу. Казав, що жандармерія слідила, але . . .»

«Але на слід не попала».

«Так, не попала, бо сніг тоді впав і сліди загладив».

«Добре зробив», — казала графиня. «Колиб так упав нараз якийсь великий сніг, і прикрив усьо гидке, всю кривду і всі лихі вчинки, щоб люди збудилися одного гарного ранку і побачили цілий світ білим, чистим, ніби обновленим тільки небо, щоб було синє і золоте сонце на нім . . .»

* * *

По вечері йшли до музичного покою. Молоді сідали коло фортепяну. Панна Марія грала Ґріґа, Шопена, Шумана, Хмелинський вибирав і перевертав ноти; в павзах вони розмовляли.

«Чи ви в тім місті маєте так богато діла, що вертаєте в ночи?» — питала панна Марія.

«Чому питаєте, пані?»

«Бо я неспокоійна як когось бракує», — відповідала.

«Когось?»

«Вас».

Хмелинський рад був тоді припасти до її дрібних рук і цілувати їх горячо і довго.

Але недалеко, біля коминка, сидів доктор з графинею і він мусів вдоволитися подякою очима.

Марійка грала пісню Сольвейґи якось особливо гарно. Ніби співала її. Хмелинському причувалася сопілка з хлопячих літ.

Ніби він іде кудись, куди вона тужить.

Понурив голову і не чув, коли прогомонів останній акорд. Нараз підніс очи і стрінувся з її добрим і розмріяним поглядом. Хвилину дивилися на себе, ніби побачилися у перве, а потім усміхнулися обоє, як діти.

«Що ви собі тепер гадали, пане Хмелинський?»

«Мені ввижалося літо на підгіррю, на виднокрузі синіють гори, лугами пливе ріка і тужить сопілка. Я йду до неї».

«Сам?»

«Ні, — з вами».

І вона нагло клала пальці на клявіші, вдаряючи гучний, богатотонний акорд.

* * *

«Пощо ви собі напитали клопоту з тою парцеляцією. І так маєте богато роботи. Бачимося тепер лиш у вечір і то, як не заночуєте в місті».

«Невжеж вам скучно?»

«Щось ніби так», — відповідала, дивлячись на обої.

«Гадаєте, що мені до Паньковець не спішно?»

«Мабуть що ні, коли не спішитеся».

«Ви не добрі».

«А ви погані», — і кривилася, ніби зїла щось гіркого.

«Питаєтеся, чому я придумав парцеляцію. Тому, бо

хочу людям придбати землі а двірське господарство пустити на нові шляхи».

«У третій вимір, як колись пояснював доктор».

«Так, як пояснював доктор».

«Вам, мущинам, все чогось нового захочується».

«Шукаємо нових шляхів для нашої енергії».

«А нових людий ні?»

«Як що старі знайомі не інтересні, то шукаємо нових».

«Я цікава, коли вас Паньківці перестануть інтересувати».

«Ніколи».

«Ого!»

«Так, пані. Поки тут ви, поти для мене Паньківці найкраще місце на світі».

Клала ноги на педаль і брала таке форте, що доктор переривав розмову з графинею.

* * *

«Звідки в тих малих руках — питався — береться така велика сила?»

«Жінки сильні своєю слабосильністю», — відповідала графиня.

«Правильно, — притакнув доктор. — Для нас, мущин, жінка тоді найсильніша, коли вона лагідна і мягка».

«Бо ви в жінках шукаєте антитези до себе».

«Найгірше як не шукаємо нічого... Але мені пора до дому. Не счувся, коли минув такий довгий вечір. Тепер дні найкоротші, а ночі найдовші».

«Чекайте, подивлюся, чи можна вас пустити».

І графиня відчиняла двері на веранду. Доктор підбіг і накидав «ротунду» [1]) на її плечі.

Хотіла сказати, «з вас був би вважливий муж», але знала, що не любив таких натяків, тому тільки кивала ввічливо головою і прижимуючи одно око кидала через праве рамя — «дякую»!

За хвилину вертала: «Ніби гарно. Але я все таки не люблю, як ви так пізно вертаєте».

«Це не далеко, ніби на однім подвіррю з хати до хати переходжу. Зразу ваш ліс, а там моє поле, мій гайок і мій двір».

«Того ліса я найгірше не люблю».

«Чому?»

«Бо ліс ніколи не є певний».

«Лісовики, мавки, правда?» —і він сміявся, своїм мягким, барітоновим сміхом.

«Ні, не те, але лихі люди».

«Що я їм злого зробив? Тай не так то безпечно нападати на мене, дивіть який я, як медвідь! І ручниця в залубнях є. Якби «що до чого», то ви получилиб мій стріл і поспішили на поміч».

«А гадаєте ні? В мене все одна пара коний і «верховець» на поготівлю стоять, а оден парбок у стайні цілу ніч варту тримає, крім вартівників, що обходять весь двір. Я все пів години по вашім відїзді надслухую, чи не вчую якого крику».

«Не робіть того, — не турбуйтеся, пані!»

«А невжеж ви не турбуєтеся нами?»

«Це обовязок знайомих мущин».

«Тільки обовязок?»

---

[1]) Футром підбитий плащ без рукавів, що був тоді в моді.

«Як ви вмієте ловити на словах. Хочете, щоби я властивого слова вжив?

«Прошу...»

«Нема безтурботної любови».

. . . . . .

«Мовчите?»

«Щож мені казати? Ні заперечити, ні притакнути не можу».

«Nec sine te, nec tecum vivere possum» [1]).

Щось ніби так. Старинні не одно вміли сказати гарно».

«І ми вміємо, моя дорога пані, вміємо та не хочемо казати».

Замісць відповіді зітхнула.

«Ми тільки зітхаємо гарно. «Ох» та «ах»! І яка я бідна і яка нещаслива! Тими зітханнями тільки щастя відганяємо від себе. Ось подивіться на них, — тут він головою вказав на Марійку й Хмелинського, — вони говорять, а не зітхають».

«Бо вони молоді. Їм і зимою весна».

«А нам і на весну зимно. Ні, ні, ласкава пані. Я ще не заморозив душі Навіть останнього сонішнього осіннього дня не подарую своїй завидній долі».

«Ні?» — і глянула на нього прижмуреним оком, перехиливши злегка голову на право.

Доктор і собі зітхнув.

«Других учу, а сам грішу», — сказала графиня.

«Це я від вас набрався тої недуги зітхання», — махнув рукою, попращався і вийшов.

Вибігла за ним аж на сходи.

«Пане докторе!»

---

[1]) Ані без тебе, ні з тобою жити не можу.

«Прошу! Чим вам можу служити?»

«В пятницю святий вечер».

«Вже святий вечер?»

«Так. 24 грудня. Щоби вам не прийшло до голови виїхати кудись, бо ви і на таке спосібні. Нам без вас було би сумно на свята».

«А мені без вас, ласкава пані. Безумовно ставлюся на борщ з ушками».

«І на ялинку».

«А що на ній буде для мене?»

«Нездійснені бажання».

«Цілую ручки!» — і повісивши голову збіг зі сходів.

А вона стояла і гляділа за ним, поки не вчула, що Антоні зачинив входові двері.

Тоді йшла на балькон.

Притулювалася до студеного стовпа.

Сани сунулися по снігу, дзвінки дзвонили, коні порскали, візник вилускував пугою, відчинялася і зачинялася велика залізна брама.

Від брами доктор оглядався позад себе.

Бачив на бальконі самітну, ротундою обкутану постать як на образі Бекліна «Вілля над морем».

«І зрозумій її!» — говорив доктор обтулюючись теплою, медвежою шубою.

* * *

II.

Графиня щороку робила ялинку для селянських дітий.

«Не маю своїх, так хоч людським зготую радість».

Любила вийти до них і слідити, яке враження робила на них ця хвилина, як їх очі горіли яснійше від тих свічечок на зелених гилячках, як вони ніби відривалися від землі й летіли в якийсь другий, кращий світ.

Сего року графиня хотіла, щоб ялинка була ще краща як звичайно.

Просила Хмелинського, щоби він поїхав до міста й накупив усяких дарунків. «Колиб люди не були такі, як вони є, то поїхала би з вами Марійка, знаю, якаб то була приємність для неї, бо вона дуже милосердна, але це неможливо, це було би все одно, що всунути палець у гніздо шершенів».

Хмелинський поїхав день перед святим вечором і привіз цілі сани дарунків. Не лиш свічечки й чічки для прибрання ялинки, не тільки овочі й солодощі всілякі, але й богато пар маленьких шкапових чобіт і рукавиць теплих і кожушків і шапок і юбок та вовняних хусток для дівчат.

Рішили, для більшої святочности зробити ялинку не в школі і не в читальні, де звичайно бувало дуже тісно й глітно та так душно, що графиня вертала з болем голови, а в палаті, у великій їдальні, в партері, на право, до котрої був також окремий вхід для прислуги, що приносила страви з кухні. Їдальня була велика, могло вигідно сісти навіть сто осіб за широкими столами. Не мала ніяких меблів, тільки столики під великими зеркалами і образи з «мертвою природою» невідомих малярів фляндської школи.

Тут за покійного графа вечеряли після ловів, або на більших з'їздах і офіціяльних приняттях. Тепер ця саля скілька літ пусткою стояла. Чому не відчинити її хоч раз у рік для вигоди села?

Антоні, як почув про такий намір, скривився. Це була новика, неприступна для його. Сільських дітий пускати в палату, — хто бачив щось такого! Вони паркет дряпають чобітьми. Таж то чоботи на підковах, як у коний! Але противитися не смів. А всеж таки надумав спосіб, щоби паркетови не сталася кривда. Казав поробити великі плетінки з соломи і коли на святий вечір ранком увійшли до великої їдальні графянка і Хмелинський то побачили позсувані столи а паркет увесь вистелений плетінками, новими, свіжими, як із золота.

«То так, прошу ясної панночки, щоби діти в ноги не змерзли», — казав усміхаючись старий.

Не трудно було догадатися, що це неправда, бо в їдальні палилося в двох величезних кафлевих печах, а до того попід долівку йшла камяна рура, котрою пускали тепло з кухні. Аля графянка всетаки похвалила Антонього, що він добре зробив, бо так гарно ходити, мягко і дійсно в ноги тепло.

По середині салі стояли дві величезні ялинки на залізних підставах, котрі придумав Хмелинський, а зробив двірський коваль, одна для хлопців, а друга для дівчат, бо дарунки для одних і для других були инші. На лавках кругом ялинок лежали неупорядковані ще дарунки.

«Перше вберемо деревця, а тоді упорядкуємо дарунки», — сказав Хмелинський.

«А вжеж що так», — відповіла Марійка. —

* * *

Хмелинський приставив складану драбинку, виліз, а панна Марія подавала йому зразу склянні чічки, потім срібне волосся, золочені горіхи, райські яблука, медяники й весь той крам, завдяки котрому звичайна, зрубана в лісі ялинка перетворюється у чарівне дерево, в різдвяну мрію діточої душі. На останку попричіплювали тоненькі білі, червоні, сині і жовті свічечки і кілька грубших свічок, щоб у великій салі не було темно.

Хмелинський зіскочив із драбини і обоє приглядалися, чи гарно вбране деревце. «Тут за богато прикрас, а тут пусто; треба перемінити».

«В долині замало свічок, а на самім шпилі ви забули почіпити ангела».

Хмелинський ліз на драбину й чіпляв ангела з трубою, котра грала, коли верх дерева хитався.

«А понакладайте ще вати, щоб було, ніби сніг на ялинку нападав».

Хмелинський слухняно накладав вату, що мала вдавати сніг.

«Тепер гарно, подивіться, як гарно!» — казала по-

даючи йому руку, коли він зіскакував остаточно з драбини.

Як діти ходили кругом деревця і любувалися своїм архітвором.

* * *

«Бувало, — казала Марійка, — таке деревце вбирали для мене».

«І ви вірили, що його ангел чемній дитині приносить».

«А вжеж що вірила, і від св. Миколая старалася бути чемною, щоби ангел не забув про мене».

Розказувала йому, як останнього разу, не могла дочекатися, коли задзвонить дзвінок, відчиняться двері і її впустять до того покою, до котрого ангелик приніс ялинку. Не могла дочекатися і заглянула крізь дірку від ключа. Побачила спину своєї учительки, котра стояла на кріслі й чіпала свічечки. Так їй соромно стало і такий жаль ухопив її за серце, що впала на своє ліжко і розплакалася. Плакала довго, поки їй не сказали, що вже ангелик був і деревце приніс.

Пішла, але не тішилася ні деревцем, ні дарунками. На другий рік не стало батька і ангел не приносив уже деревця для неї.

А він казав, що тільки одну ялинку тямить, бо родичі його скоро померли і він лишився сиротою».

«Ви одинак?»

«Ні. Маю сестричку. Їй тепер 14 літ. Учиться в інституті».

«Як прийдуть жнива, напишіть, щоби приїхала до вас, до нас» — поправилася, — «до Паньковець. Я дуже

рада пізнати вашу сестричку. Будемо ходити по гриби, їздити «верхом», весело нам буде».

Він подякував їй від себе й від сестри.

«Бідна дитина. Сама одна буде святкувати».

«Ми вже до того привикли, пані».

«Бідні . . .»

* * *

Жалувала щиро, бо сама знала, що то значить не мати родичів і рідної хати. Щойно у тітки не почуває себе самотною. Тітка заняла в її сердці місце рідної мами, — добра тітка!

Перший раз розбалакалися про свої родинні справи. Різдво це родинне свято, з ним звичайно звязаних сила споминів з діточих літ, котрі мерехтять в нашій памяти, як свічечки на ялинці.

«Дійсно ніби свічечки на ялинці, — казала Марійка — сяють в моїй душі спомини про діточі літа».

«А тепер ми вбираємо ялинку для людських дітий,— властиво ви вбираєте, пані, а я вам помагаю», — додав Хмелинський.

«Бо ми вже не діти, ми вже «дорослі», — сказала закладаючи руки позад себе на спину і гордо знімаючи свою гарну головку.

Була така гарна тоді, що Хмелинський не міг від неї відірвати очий. «Ох ти, моя ялинко!» — погадав собі.

* * *

По обіді знов пішли до роботи. Треба було упорядкувати дарунки й понадписувати котрий для котрої ди-

тини по тим спискам, що дали управитель школи і отець декан. Для кождої дитини була окрема торбочка на книжки і сшитки, туди панна Марія вкладала дарунки, чобітки, хустинки, тощо, додавала цукорків і овочів, а Хмелинський чіпав до кождої такої торбочки імя й прізвище обдарованої дитини.

Робили це дуже вважно й поважно, щоби не забути кого, бо сталася би велика кривда і щоби не дати чого меньше, бо діти будуть порівнувати, що котре дістало.

Під вечір зійшла «з гори» графиня.

«Як гарно ви все приладили. Я й не сподівалася, що деревця будуть так артистично виглядати»,—хвалила їх.

«Тіточко!» — щебетала Марійка. «Під цею ялинкою дарунки для хлопців, а під другого для дівчат. Прошу роздавати від цих дверий, бо ми так уложили, що насамперед дістануть наймолодші, а по них черга прийде на старших».

«Ні, дитино. Я нині не прийду. Ти будеш мене заступати. Хочу, щоб люди пізнали молоду паню».

«А може сего року ще ні, аж на другий», — випрошувалася Марійка, але графиня сказала, що так уже рішено.

* * *

Будуть нині обоє господарювати.

Обоє? — і вони глянули здивовано на себе.

Не знали, що мають відповісти.

«Кінчім, кінчім скоро, пане Хмелинський, бо за годинку надійдуть діти. Можете собі уявити, щоби це було, колиби їм прийшлося під вікнами чекати».

І вони спішилися, як може ще ніколи в життю. Спішилися, щоб грати ролю господарів.

* * *

Доктор приїхав нині скорше як звичайно.

Мав на собі новий, чорний одяг, і взагалі виглядав святочно, на десять літ молодше.

Привіз паням китиці прегарних бозів[1]), білих, повних, пахучих.

«А де наші молоді?» — питався, витаючись з графинею.

«У великій їдальні. Вбирають ялинки. Нині вони господарями свята. Хочу, щоби народ пізнав Марійку. Гадаю, що нинішний день до того найкраще надається. Підійде до них не з порожними руками».

«І не з порожним сердцем», — додав доктор.

«Колиж вони прийдуть?»

«Аж по святі, як роздадуть дарунки. Трохи спізнимося з вечерею. А може й ви схочете зійти до них».

«Ні, дякую; я остануся з вами, ласкава пані, щоби вам не було скучно».

«І докінчете мені своє оповідання».

«Докінчу».

«Добре, але ходім до коминка, при огні слухається краще».

«Огонь оживлює оповідання».

«Ви ще не забули?»

«Дечого не забувається ніколи».

---

[1]) бузків.

«Розуміється. Але зачинайте раз, а то знов нам щось перешкодить і ваша повість постаріється».

«Вона така старосвітська, що й часу не боїться».

«Побачимо, — кажіть!»

На чім я спинився? Ага...

III.

І він став оповідати, навязуючи до того місця, на котрім ще в осени спинився.

«Отже . . . ? ?»

Доктор приїхав з маневрів і вечером того самого дня вони вибралися на прохід до ліса. — Знаєте як наші ліси виглядають в пізну осінь та ще після дощу. Сумно. Листя розкладається, сухе галуззя тріщить, крачуть ворони, висять сірі хмари.

Доктор ішов з Христиною, за ними граф із сином. Що кілька кроків граф ставав, підносив голос, розкладав руками; видно вели розмову на якусь дуже для них цікаву тему. Доктор догадувався, що говорять про родинне непорозуміння. Вітер заносив до його уха деякі слова, які вказували на те. Їх певно і Христина чула, бо йшла поруч.

Доктор розумів, що їй це немило і що найкраще булоби й собі почати якусь розмову, але ніяк не міг попасти на підходящу тему. Про щобудь балакати, приміром про погоду, не хотів, а доторкатися болючого питання про її подружжя, не міг.

«Чого ви такі мовчаливі, пане докторе?» — почала

перша вона, — спокійним і ніби байдужим голосом, але він чув, що це силуваний спокій.

«Чогось мені сумно на душі, панно Христино», — відповів.

«А гадаєте, що мені весело?»

«Ні, я того не гадаю, пані. Може я і сумний вашим смутком».

Глянула на нього: «Спасибі і за це».

Йому зробилося ніяково, бо зрозумів докір. Цей докір заболів його. Чого вона хоче? Щоби він кинувся їй до ніг, і почав грати ролю безнадійного любовника? Безнадійного, бо ясно, що ніяких виглядів на щасливу розвязку цеї тихої драми нема і бути не може. Тут рішаюче слово має графиня. Як вона схоче, так і буде. Граф чоловік добрий, але мягкий . . . І доктор рішився мовчати.

«Погано тепер на божому світі, панно Христино», — сказав, коли мовчанка ставала невиносимо тяжкою.

«Таже не гарно».

«Безнадійно якось».

«Безнадійно», — відповіла, як відгомін тихий.

І тільки сухе листя шелестіло під їх ногами.

«Заждім на них», — сказала зупиняючись нараз, а коли надійшов граф із сином попросила, щоби вертали до дому, бо вона в легких мештах.

Вернули.

* * *

За вечерою граф кілька разів починав розмову, але графиня все щось такого сказала, що він тільки головою покивав і замовкав,бо не хотів, щоби Антоні був свідком якоїсь суперечки.

Коли перейшли до другої салі граф не видержав.

«Моя добродійка нині в особливо поганім настрою. Не знаю, як і про що мені говорити».

«Про сині мігдали, пане графе», — відповіла графиня. — А що до настрою, то він у мене тому поганий, бо не може бути гарний. А чому не може бути гарний, то пан граф знають дуже добре».

«Як же я можу знати те, чого ти сама мабуть не знаєшь?»

«Пардон! Я знаю. Я хочу щастя моїм дітям. Що діти того не розуміють, це не диво. Вони ще молоді, їм в голові зелено, але ти, — батько!»

«Я ?.. Прошу приняти до ласкового відома, що я також щастя моїм дітям бажаю, а що наші погляди на те, що таке щастя, неоднакові, то не моя вина».

«Моя? Правда, — моя? Як щось зле, то я всьому винна, я!»

Доктор побачив, що розмова сходить на ховзьку дорогу і хотів вийти.

«Панство дарують, але мені здається, що я тут зайвий».

«Навпаки, пане докторе, — сказала несподівано для нього і для всіх графиня, — ви тут потрібні. Довше годі скривати. Як чоловік чужий, але добре нам знайомий, можете висловити свою безсторонную гадку. Діло в тім, що Христина хоче «відкинути руку» чоловіка дуже поважного, досвідченого, з гарного роду, навіть посвояченого з пануючим домом».

«В тім то й річ. Уважайте: посвояченого з пануючим родом! — десятий кіл у плоті», — додав граф.

Графиня скипіла. «Гадаю, що де ходить о щастя доньки, там такі замітки не на місці».

«Щастя нашої доньки не в десятій воді по кісілю»,— стояв при своїм граф.

«Але й не у Паньківцях. Пора їй у ширший світ, поміж люди. Що вона тут висидить? Здивачіє, і забуде, як говорити з людьми. Я рішучо противлюся, щоби вона власними руками нищила своє щастя. Я до того не допущу».

Панна Христина сиділа біля вікна і дивилася на сумний осінний краєвид.

«Ти мовчиш?» — спитала її графиня.

«Щож мені казати? Ви вже знаєте мою гадку мамо».

«Гадка не присяга. Її можна змінити».

«Це не гадка, це моє рішення».

«Невідкличне?»

«Так, мамо, не-від-клич-не...»

«Гарно! Гарно!» і графиня встала, перейшла покій, раз, другий і сіла під противною стіною.

«Дуже гарно, але знай, що тут рішає хтось другий, хтось... другий...» промовила крізь зуби. А нараз звертаючись до доктора спитала:

«Щож ви на те, пане докторе? Ви вчений, ви педаґоґ, кажіть, чи це до доброго провадить? Я гадаю що ні. Я пішла за того, за кого мене родичі віддавали, а моя донька хоче, щоби я її слухала. Щож ви на те?»

Доктор глянув на графиню, котрій злість викривлювала уста, глянув на Христину, що рахувала облітаючі листки, на деревах у парку, на графа, що притулився до високого фотелю й мовчав і перед його очима нараз затанцювали години, дні, місяці, Паньківці, касарня, уїзджальня, графська родина, Антоні, всі хорі яких лічив, — весь світ. Він хотів чогось, або когось вхопитися, щоби йому не закрутилася голова і щоби не покотився стрімголов, шукав якогось виходу, якогось мудрого слова

і нараз, не здаючи собі справи з того, що він робить, несвідомо й безпамятно заспівав: «Не ходи, Грицю, на вечірницю».

* * *

Мабуть палата в Паньківцях не чула такого страшного співу. Не тому, щоби доктор співав зле, навпаки у нього був і голос гарний і слух добрий, тільки він тут не співав ніколи. Аж нині всю свою тугу, всю свою тиху драму, всю любов до Христини вкладав у ті безпримірно прості слова в тую виїмково сумну і гарну музику. Впялив очі у стелю, ніби хотів її ними розвалити, руками вхопився за поруча фотелю, ноги випрямив перед себе і співав, немов він сам оден на світі.

Всі були зразу здивовані. Що за сміливість? Жартує собі, чи легковажить товариство?

Але, як глянули на нього, — перестрашилися.

Графиня затулила уши й побігла до своїх покоїв, граф безрадно став тупцювати і кликати «води!», графчук несучи воду, розливав її по диванах, а Христина, забуваючи про недавну розмову з мамою, зірвалася, прибігла до доктора, приклякла і своїми дрібними руками докторкаючись його, кликала: «Пане докторе! Пане докторе!»

Глянув на неї і нараз ніби хтось ножем перетяв нитку — пісня замовкла.

Підняв її, встав і безрадно очи впялив у підлогу.

Граф узяв його попід одну руку, син попід другу й повели до мешкального покою.

* * *

Що було дальше не тямить. Якась заверуха, метелиця, вітер порохом крутить, час стоїть, то знов жене, як гураґан, страшно, скучно — довго...

Отямився весною, на лісничівці.

Тут примістили його, щоби серед гарної природи, серед лісової тиші скріпив свої нерви.

Зайковський, колишній повстанець, належав до типу тих лісничих, котрих нині треба зі свічкою шукати.

Без окремого лісового образования завідував довіреними собі лісами прегарно. Любив їх. Розумів і відчував життя дерев і звірини. Дбав, щоби їм було добре, щоби не терпіли кривди. Жалував кождого пня, який повалила буря, або сторощив грім. Пильнував, щоби злодії не нищили дерев і не вбивали звірят. Але ніхто не тямив, щоби він пострілив котрого з них. Як приловив, то звичайно накартав, настрашив і на тім кінчилося. «Чому ти, Іроде лукавий, не прийшов до мене та не попросив. Я давби був тобі готових дров, а так, диви, яке гарне деревце змарнував, злодюго! Ех народ ви, народ препоганий!»

І дійсно, як бідний прийшов, і попросив, то ніколи з голими руками не вертав. Але Зайковський знав людий, як свою власну кишеню і годі було його піддурити. Такий, що дійсно не потрібував помочі, не дістав її.

Зайковський був дивак. Гріш не мав для нього вартости і він гроший не складав. Тримав гарні коні, плекав расову худобу, але не для зарібку, а тому, що любив. Як прийшлося продати яку телицю, то було богато клопоту; не так ізза ціни як через питання, в які руки дістанеться і чи добре її там буде. Продавав виключно знайомим селяним, на хования і таким чином раса худоби поправлялася.

В повстанню втрагив одно око, але тим другим влучав птаха в найвищому леті.

Тримав у себе цілу псярню. Як спав, то до його ліжка навіть рідна донька не могла приступити. Не пускали. Тая донька одиначка, це була одинока ціль життя старого Зайковського. Більше нікого не мав. Дивився на неї, як на образ. Поки жила жінка, Ганя ходила до школи в місті, а по її смерти, лишилася в дома, щоб батько сам не сидів у лісі. Ніколи ні словечком не згадала, що їй скучно за людьми, що молоді літа в тіни дерев марно їй минають, що хотілаби дальше вчитися у місті, — нічо. Все весела, щебетлива, як промінь сонця маяла по лісничівці. Лісова квітка.

* * *

Доктор перервав на хвилину своє оповідання.

«Вже діти сходяться на ялинку», — сказав стаючи при вікні. — «Алеж радости буде там нині, Боже ти мій! Не одно на ціле життя збереже спомин нинішнього свята, згадуватиме ясну панночку і панича і вас, дорога пані. Це дуже добре, що ви не забуваєте про селянських дітий. З кождого боку добре. Вони дуже бідні. Мені здається, що нема пильнійшої справи, як те, щоб сільські діти жили серед кращих умов. Цеж мучеики маленькі».

«Правду вам сказати, я не знаю, як вони живуть, але чую, що їх зле плекають, зле відживлюють, що взагалі гігієна нашого села низше всякої критики, і я роблю, що можу, щоб поправити їх долю».

«Я також, і в Підбереззю вже тепер не вмирає тілько дітий, як перше. Куди там. Але все таки далеко нам до культурних народів».

«Це окреме питання, та ви розказуйте свою повість, а то скінчиться свято, вернуть наші і прийдеться кінець знову відложити».

«Ваша правда, пані. Та, бачите, життя сильніше від повістий про нього. Побачиш дійсніть і про спомини забудеш на хвилину».

«На хвилину?»

«Так, бо є такі враження, котрі трівають вічно».

«Чого доказом ваше оповідання».

«Так пані».

«Як же жилося вашому героєви у Зайковських?»

«І старий і донька піклувалися ним як неможна краще. Ідеальні люди. Як попадеться гарна людина, то хоч молися до неї. Знав я таких. Наша сусідка, попадя, була, як царівна, чудо краси. Не тільки з вигляду, але і в поведенню; така якась інтеліґентна і достойна, — хоч на королівський двір пускай. І що, гадаєте? захочувала може одягів пишних, забав, товариства? — Детам! Осьмеро дітий виховала й вивела в люди, збогатила свою суспільність пятьна визначними мужами і як тихо жила, так тихо тепер лежить на сільськім цвинтарі в забутому гробі. Забуваємо про них, а де булиби ми нині, колиб не ті ідеальні їмості?

Такою ідеальною донькою була Ганя Зайковська. За батьком світа божого не знала. На хорого доктора мала вона кращий вплив ніж лікарі і ліки. Її врода, життєрадісність, лагідність успокоювали його хорі нерви, ніби якийсь чудотворний бальсам.

Ніколи не почув він від неї не то поганого, але й різкого слова і не то в хаті, але й на подвіррю, між прислугою. Не можна було навіть подумати, щоб лихе слово могло вийти з її гарних уст, щоб вона могла щось поганого зробити. Панна Марія нагадує її.....»

«Як донька нагадує маму» доповіла, зітхаючи графиня, — Говоріть дальше!»

«Мій хорий між тими добрими людьми приходив до здоровля. Перестав боятися завтрішньої днини, перестав дивитись на годинник, як на мірило своєї муки, перестав здрігатися перед своїми власними думками, — заспокоївся. Цікавила його погода і те коли будуть цвісти липи і коли ягоди доспіють. Помагав Зайковському в пасіці збирати рої, а Гані копати, сапати й підгортати в городі, приносив з ліса гриби а з поля свої здогади про те, які будуть жнива. Згодом розбудився в нього також інтерес до науки. Досліджував життя лісового царства. Ніхто не мішав йому. Там ані дров не рубали, ані не продавали сягів, ані не полювали. Безмежна тишина царювала кругом тієї лісничівки.

Невеликий дімок. По однім боці дві більші кімнати, по другім дві менші, між ними просторі сіни, обвішані рогами й застелені всілякими скірами. В одній половині з кухнею мешкали Зайковські, в другій мій хорий. Перед вікнами росли мальви, стелився долом хрещатий барвінок, пахла маруна і мята.

Бувало літом застукає хтось до його вікна. Збудиться гляне і побачить, як вона біжить городом до річки; свіжа, румяна, як лісова царівна. А в сінях старий Зайковський чистить свою рушницю і молиться в голос.

Встає наш доктор, миється зимною водою і чує, як нові сили вливаються у його жили, а охота до життя наповнює душу.

Ще він не вбрався, як просять до снідання. Снідають під кріслатою липою. Стіл на ногах, вироблених з коріння. Кругом такі самі лавки й стільці. Стіл застелений вишиваним обрусом, на нім молоко, варене й квасне, мід,

масло, яйця і хліб домашній, житній, смачний, як не знаю що. Господинею Ганя.

І як вона гарно грає цю ролю, як поважно і приязно гостить доктора і батька. Любо дивитися на неї. Все в неї повно новин з тихого лісового царства. То перші суниці заповідає на обід, то горох, то салату, то знову тішиться молодими козинятами, то розказує про мудрощі сарнюка, котрого виплекала власними руками і він бігає тепер за нею як пес і ховається в корчі та пікає «піпі!», ніби хоче, щоби вона його шукала. Прямо грається з нею, як дитина.

«Як зїмо снідання, пане докторе, то я вам покажу «гербатяні» рожі. Розцвілися через ніч. А як пахнуть! Чудово пахнуть!» І вони йшли оглядати рожі, а Зайковський сидів під липою і півголосом співав якусь усіма забуту стару вояцьку пісню.

За обідом розказував, кого стрінув у лісі і що довідався від нього, з села і з міста. Але переповідав самі тільки добрі новини, самі не трівожні. Про графську палату ні він, ні його донька не згадували ніколи. Ніби їх на світі не було. Доктор не питався. Лишав ті питання на пізнійше. Це була святая святих, до котрої він тепер боявся входити. Може колись, — як буде за пізно... Там живе граф. На нього покладав усі надії. Граф людина мудра і добра... Як же він хотів побачити графа!

* * *

Одної днини граф відвідав його з сином. Спокійний, зрівноважений, говорив з доктором як батько з недужим сином. Говорив уважно, щоб хорого не вразити яким

болючим словом. Казав, що графиня і Христина здоровлять його щиро і тішаться, що він гарно почуває себе в Зайковських. Вони зиму перебули за границею, а на літо приїдуть до дому.

А всеж таки граф постарівся і посивів і не носив так гордо голови як перше, — ніби якась важка турбота придавила її до долу... Добрий граф.

Молодий граф говорив з Ганею. Вони бачилися у перве і тая перша розмова мала для їх життя рішаюче значіння...

Дивно, як доля чинить жорстоко з людьми».

* * *

Доктор знову спинив своє оповідання, ніби бракло йому сили, щоб разказувати дальше.

«З ними вона поступила особливо жорстоко», — доповіла графиня. — «Правда?»

«Так, пані. Лісова квітка зівяла в душних салях великого світа. Є рослини, котрих не пересадиш на иншу землю і є люди, що не привикнуть до нового окруження».

«Знаю, знаю, мій пане. Жаль мені їх. Мабуть ми всі з такої породи».

«Мабуть ми всі», — повторив доктор. «За богато в нас чуття, даємо серцю волю. Краще тим, що слухають тверезого розума, — в теперішнім з матеріялізованім світі. І цього не змінити легко. Що кращі душі з аристократичного світа терплять під тиском упереджень і традицій, стають жертвами всіляких родинних рахунків і спекуляцій, ними торгують, як паперами на біржі, золото міняють за скляннні цяцьки, забуваючи, що для

чоловіка нема нічого кращого й дорожчого в світі, як друга, душі люба, людина.

«А так званий середний стан?»

«В ньому теж чимало лиха. Що кращі одиниці мягкі й ніжні. У боротьбі за місце під сонцем не видержують напору сильних і твердолобих. Падуть на шлях. Терплять і вянуть. Тамті промощують собі дорогу ліктями, не перебирають у способах, не питаються, що гарне, а що ні, а вони подаються і уступають. Протекція, продажність, хитрість, не вжеж серце і благородний ум дадуть собі з ними раду? Як не зміняться часи, то виросте суспільність, в котрій ми з вами почувалиб себе, ніби на другому, чужому для нас світі».

«І мені так здається. Та кажіть, що сталося дальше?»

* * *

«Граф навідувався частійш, а син таки доволі часто. Казав, що батько прислав його з привітом до пана доктора. А він до Гані їздив. Почалася любов, котра по всяких перепонах з боку графині скінчилася подружжєм, але безталанним. Молодий граф не забув, що його дружина тільки лісничівна, а вона не забула ліса. Та це лиш мимохідь згадуючи... Хорий доктор подужав настільки, що перед ним виринуло питання дальшого життя. Не сидітиж йому вік на лісничівці, треба щось зробити з собою.

Такі питання з особливою силою виринають в осени, тоді, як бачиш занепад природи, як життя перестає брати верх над усім, що неспрятливе для нього, тоді обгортає й тебе трівога. Птахи летять, а ти маєш сидіти?

Разом із тим, як проріджувалося листя у лісах кругом

лісничівки, перед доктором відчинялися дальші видноокруги, видно було світ, — ніби несчисленні дороги і стежки вибігали від мало коли відчинюваних віздових воріт. Ними блукали його думки. Виходив у ліс і думав.

Недалеко хати за річкою був горб. Тут він лягав і дивився перед себе. Знав, що за лісом палата. Деколи бачив дим, котрий верх лісів снувався на погоду. Дим з коминів палати. Як там тепер? Цеї думки не міг відігнати від себе, хоч і хотів. Що робить Христина? Як скінчилася їх родинн драма? Чи видержала вона на становищу, чи подалася перед авторітетом графині?

* * *

Нараз щось майнуло на дорозі з палати до лісничівки. Білий кінь і чорна амазонка. Заверне, чи поїде дальше? Втікати йому, чи чекати стрічі?..

Щось його прикувало до місця. Мабуть сила, що притягає дві душі, які як раз стрінуться у життю, то вже розстатися негодні ніколи.

Встав, оперся об дерево і мов зачарований дивився перед себе.

Побачила його, здержала коня, припняла його до бука, підіпняла довгу оксамітну суконку і пустилася на горб.

Побіг їй на зустріч.

«Панно Христино!»

«Пане докторе!»

Довгу хвилину не могли прийти до слова.

«Втомилась я. Мій сивий такий був нині неспокійний, так ухами стриг», — говорила не випускаючи його

руки зі своєї дрібної долоні. А він дивився на неї, як на мрію і всміхався, ніби до гарного сну.

«Я не сподівався побачити вас, пані», — сказав.

«А я хотіла».

«Невжеж?»

«Так, я вас конче хотіла побачити, пане докторе. Не бачились ми так довго».

«Мало що не рік».

«Віки — здавалося мені».

«Так, так».

«Так, так».

І вони дивилися на себе тими поглядами, що говорять вимовнійше від слів.

Ліс шумів...

«Я відїзджаю, — почала Христина — відїзджаю на довго».

«Відїзджаєте...» повторив він.

Ліс шумів...

«Може й не верну ніколи».

«Не вернете...»

Ліс шумів...

«Бажаю вам усього доброго, пане докторе, усього, чого тільки душа ваша собі бажає».

«Чого душа бажає», — повторив і усміхнувся гірко.

Ліс шумів...

«І я незабаром поїду», — сказав доктор.

«Куди?»

«Не знаю. Світ такий широкий, та ще для бездомних, для таких, як я».

«Постарайтеся, щоб не бути бездомним».

«За пізно».

Ліс шумів.

«Розійдуться дві дороги в поли», — почав доктор.

«Й не зійдуться вже вони ніколи», — докінчила Христина.

«Так — так».

«Так — так».

Ліс шумів . . .

«Я не прийшла вам завдавати туги — почала по хвилині вона. — Я хочу, щоби ви були веселі, я вам бажаю добра».

«Я так само бажаю вам добра, дорога панно Христино, з цілої душі, великаго добра, як нікому другому в світі. Будьте щасливі, чуєте, будьте щасливі!» — кликав стискаючи її руку.

В душі рвалися якісь струни, щось хлипало, просилося до слова: мовчи! мовчи! мовчи!

Не сказав перше, що любиш її, мовчи й тепер, бо тепер уже за пізно.

Чому ти не сказав перше? Гордість не давала? Боявся, що відмовить графиня? Трус! Тепер мовчи. Бо хто ти тепер? Нервово хорий, а може хорий на умі? Хто це може тобі певно сказати? Мовчи.

Кінь Христини іржав.

«Мені пора. Батько буде неспокійний за мене. Прощайте, пане докторе!»

«Прощайте, панно Христино!»

«Про-щай-те!»

Вихопила руку, скочила в стремя, стягнула віжки, кінь рванувся і помчав стрілою.

«Хри-сти-но . . . . . !»

Ліс шумів.

. . . . . .

* * *

Навіть Ганя не розважила його тої днини.

Чув, що треба кидати тиху лісничівку.

Тишина взяла, тишина могла і вернути його недугу.

Коли сказав, що їде, Зайковський сіпнув лівий вус. Гані сльози закрутилися в очах.

Відраджували, просили, щоби лишився. Зимою тут так гарно. Такий білий сніг. Зайчики бігають кругом, сарни підходять, під сам пліт. Їм сіно кладуть, щоби їли. В хаті так тепло. Так добре читати. Батько розказує про свої молоді літа, про воєнні події. Скучно буде без нього. Привикли.

«І я до вас привик, мої ви добрі, — говорив доктор.— Ніколи не забуду як ви доглядали мене. Алеж не віковати мені у вас. Я не молодий. Пора подбати о свій власний кут, і о шматок якогось певного хліба. Може ми ще побачимося колись, пане Зайковський і ви панно Ганю».

«Бувають усякі дива на світі», — відповів старий, шарпаючи свій вус.

* * *

Приїхав граф і сказав, що жінка й донька здоровлять пана доктора. Вони виїхали за границю. Жінка в Навгайм, донька до Анґлії. Там буде в далеких свояків. Хоче пізнати тамошнє життя і придивитися, як там господарюють.

«Я теж відїзджаю, пане графе».

«Відїзджаєте?» — відповів граф і в голосі його чути було жаль. Але не відраджував і не спиняв. Розпрощалися щиро, сердечно, як добрі приятелі, ніби рідні які.

Призначеного дня заїхав двірский повіз, винесли докторові клунки, він сів, біля нього Зайківський — поїхали.

Прощай тиха хатино і ви шуми дерев, що колисали його розбурхане серце!

Прощайте ліси і ти, лісова квітко! Най доля помилує тебе!

Ганя випроводила їх і зачинила за ними ворота.

Доктор не знав, чи це ворота скрипіли, чи плакав хтось.

І цей голос довго переслідував його.....

. . . . . .

* * *

Не буду вам розказувати подрібно про довгу мандрівку мойого героя. На тую тему можна би написати окрему, довгу повість, може й інтересну, особливо для тих, що люблять незвичайні пригоди.

Згадаю тільки, що був він на війні у Боснії, здобував Сараєво, ранили його, вилічили і залишився там кілька літ. Потім поступив як лікар на «літаючу фреґату» і цілий світ обїхав. Побачив Китай, Япан, Америку, всілякі острови. Щастя ішло йому до рук. Чого не пробував, вдавалося, де не осів, здобував собі славу знаменитого хірурґа. Доробився гроший. Не вживав їх, жив ощадно, як монах. Радости життєві не манили його. Одного хотів, — вернути до рідного краю, хоч під вечір життя. Вернути і вмерти на землі, на котрій уродився. Почував себе як той блудний син, як Одисей, що до Ітаки плив, — хоч Панельопи не було у нього.

І добре, що не було.

В міру того, як росла віддаль від рідного краю, рвалися всякі звязки. Не листувався з ніким. Але в душі носив спогади незабуті і куди йшов, ішла за ним туга, туга за щастям.

Раз, десь на Кубі, стрінув земляка. Оден з тих панів, що втративши ґрунт під ногами в краю, шукають щастя на чужині.

Від нього довідався, що граф і графиня померли, а Христина живе в родовім маєтку і не віддалася до нині. Не хотіла ...

Негайно зібрав своє движиме добро і вернув до рідного краю. Купив собі невеличкий маєток і господарює. Щасливий, що може бачити її такою, як була колись, у душі, і якою возив її по цілім божім світі в своїх думках ...

Я скінчив ....»

* * *

IV.

Доктор встав, закурив цигаро і почав нервово ходити по покою. За ним ходила тінь; вечоріло.

«Незабаром зійде перша зірка», — сказав спиняючись і заглядаючи в вікно.

Графиня мовчала. Боролася зі своїми думками. Нараз, не відриваючи очий від горючого жару, стала говорити голосом ледви чутним:

«Я знаю тую повість. Кожду сторінку ношу в своїй душі. Деякі прочитую часто, то радуюсь, то сумую тоді. Ви не сказали всього. Богато дечого промовчали. Усього не розкажеш. З вас говорив доктор, послухайте, що вам скаже Христина. **Audiatur et altera pars.**

* * *

«. . . Вона не могла поступити инакше. Не могла перша кинутися йому в обійми. І так надто ясно натякувала на свої почуття і соромилася самої себе. А він мовчав. Ніяк не могла зрозуміти чому? На те він мущина, щоб перший крок зробити. Не зробив. Поводився, як у старім романі. Аж прийшов «Гриць».

Знаю, це не був докір, це був крик насилуваного серця, — страшний крик, сильнійший від гніву мами і від батькового мовчання. Христина зрозуміла цей крик.

Пішла за ним... Мати поїхала в Навгайм, її вислали до Анґлії, щоби забула. Не забула. Не хотіла віддаватися за нікого. Мати жадала від батька, щоби він присилував її, батько відмовив і мати покинула його. Виїхала, й більше не вернула. Жила на Рівієрі. Там і померла. Тоді молодий граф оженився в Ганею Зайковською і повіз її у світ... Траґедія лісової квітки... Христина доглядала батька. В Паньківцях замкнула свій світ. І батько помер, вона лишилася одною, — тільки зі своїми думками. Взяла до себе свою братанницю Марійку і — дожидала його, доктора. Приїхав... Під вечір ще раз засвітило сонце. Чом не в полудне? Докторе, чому ви не сказали Христині, тоді над ставом у парку, тямите, або у лісі, як вернули з маневрів, або під лісничівкою, на тім горбку, де вона прощалася з вами, чому ви не сказали що любите її? Чому ви не сказали?»

Встала і очима прикувала його до місця.

«Була би вона пішла з вами на долю і недолю, булаби палату проміняла на хату, розкоші на невигоди, безжурне животіння на життя в недостатках, у біді, але життя повне, правдиве, бо вона... вас... лю... би... ла».

Голос її заломився, ноги відмовили послуху, притулилася до спини високого фотелю і очі затулила руками.

Він стояв під стіною як стовп. Ціле життя пересувалося перед ним, як у театрі. Роки змарновані на далекій мандрівці, як блискавки вражали його мозок. Чому? Пощо? Нащо?

Почував себе винуватим перед собою і перед нею, пе-

ред їх спільним щастям, котре було так близько, а він його відтрутив від себе. Щож тепер ? . . .

* * *

В кімнаті робилося темно. Крізь занавісу з тонкого кружева мерехтіли зірки. На голову Христини лилося сяєво сріблисте з тихого вечірного неба. Тая голова била собою об стіну фотелю, як підстрілена птаха.

Припав до неї і відривав руки від заплаканих очий і цілував їх горячо і говорив: прости, прости, прости!

* * *

V.

«Пане Хмелинський, спустіть занавіси, щоб діти не заглядали крізь вікна», — сказала панна Марія, скінчивши вбирати другу ялинку.

Хмелинський позасував зразу тюлеві, а тоді й плюшеві, довгі занавіси при високих вікнах і обоє стали запалювати свічки. Зразу грубші, бо ті довго горять.

Замерехтіли сотки прикрас на зелених вітках, ялинки засяли в повній красі.

Панна Марія любувалася ними.

«Гарно, правда, пане Хмелинський, що гарно?»

«Усьо, що зпід ваших рук виходить, те й гарне».

«Ах, як я не люблю таких пустих слів. Говорівь зо мною так, як думаєте, щиро».

Він усміхнувся: «Не можу, панно Марійко!»

«Чому?»

«Бо ви графянка, а я лиш — аґроном».

«Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!» — і вона розсміялася, як дівчинка, що вирвалася з інтернату.

«Ха-ха-ха! Так знайте, пане Хмелинський, що мій батько був граф, а мати лісничівна. Я, кажуть, подібна до мами, як капля води. З вдачі також. Я люблю ліс, люблю природу і люблю, кого люблю ... Зрозуміли?»

«Так, панно Марійко».

«І віддамся за того, кого люблю. Зрозуміли?»

«Зрозумів, панно Марійко».

«Ну, отже... Ще раз питаються вас: зрозуміли?»

«Ні, панно Марійко».

«Ах, Боже ти мій, який ви недотепа! І кажуть, що мущини мають лицарського духа. Вони труси, труси, труси... Як, що схочу і як ви схочете, то віддамся за вас. А тепер зрозуміли?»

Хмелинському засвітилися в очах тисячі ріжнобарвних свічок, засяли зорі, замерехтіли всі відомі й невідомі планети, йому здавалося, що впаде, як не підбіжить до неї. Та вона здержала його рукою.

«Тепер — ні! Ми тут не по те прийшли. Ми бідним дітям маємо зготовити радість. Але знаєте що, зробім компроміс».

«З вами я на всі компроміси готовий».

«Слово?»

«Слово».

«На сліпо?»

«Так. Я довіряю вам».

«Отже, — вважайте, пане Хмелинський, бо тут рішається важне питання! Отже, як що тіточка не поблагословить нас, я кидаю Паньківці і йду з вами. Буду економовою, посесоровою, лісничою, чим ви, тим і я. А як що тітка згодиться на наше подружжя, то ви лишаєтеся у Паньківцях, у нас, і що наше, те й ваше».

«Алеж, панно Марійко!»

«Мовчіть. Пропало. Клямка запала. Не забувайте, що ви дали слово. А тепер подайте мені руку. Так! Гарно! Ми заключили вічний договір. Можете впустити дітий у салю».

Нігде і ніколи ялинки не світилися так ясно, як у Паньківцях на той святий вечір.

* * *

VI.

Як що року, так і нині накривав Антоні стіл до святої вечері в малій їдальні.

Помагала йому «креденсова», Анеля.

«Панна Анеля ще до нині не знає, як класти келішки до вина. Оден, то ще потрафить, а як треба дати по три до кождого «накриття», то вже пиши пропало».

І він переставляв келішки, як слід.

«А серветок у нас не ставлять «шторцом», прошу то собі також десь записати».

І поукладав серветки.

«А чи не забула панна Анеля стіл притрусити сіном, бо то нині святий вечір, а ми якісь ніби Християни».

«Не забула, ні!» — відповіла Анеля, котрій наскучили ті науки старого. Противитися не могла, але була недобра, а що злість виводить чоловіка з рівноваги, так пустила з рук дорогу севрську філіжанку.

Антоні почервонів і його права рука автоматично піднялася в гору.

Але пригадав собі, що то «панна» і що нині святий вечір і сховав руку в кишеню.

«Най Анеля позбирає черепя і винесе, але так, щоби ніхто не видів», — сказав ласкаво. А в душі погадав

собі: щос це, кажуть, добре, коли посуда на святий вечір бється, тільки щоб лишилося до пари.

Потупцював у креденс [1]), почислив і заспокоївся, бо лишилося якраз до пари.

«До пари!» — сказав, «дав би Бог, щоби була пара. Чомуб не могла бути? Хмелинський, що правда, не князь і не граф, але зате чоловік добрий і мудрий, як сотворений на мужа панни Марії. Можеб хоч вона була щаслива. А то гроші є, маєтки є, а щастя нема. Ет!» — і він махнув рукою. «Возьмім покійного графа і графиню, — тільки жий і Бога хвали, та детам! Не до пари! А тих двоє, як у кірці маку знайшлися. Давби то Бог».

Він боявся, щоби «ясна панночка» не віддалася за якого зруйнованого панка, бо з довголітного досвіду знав, що в таких подружжах нема «благословення Божого».

«Не чула, Анеля, чи вже там тая парада скінчилася?»

«Яка парада?»

«А от тота ялинка для дітий».

«Як раз тепер кінець. Вже й панночка з панничем вернули».

Старий ще раз обкинув оком знавця святочно накритий стіл, тут тарілку посунув, там перетер серветкою вилки, і казав подавати борщ.

«Сього року буде людська вечера, бо доктор є, а він панських вигадок не любить, йому мусить бути християнський святий вечір, з голубцями, пирогами, навіть з кутею, по — закону. Золото не чоловік! Та що з того, коли парубком до нині ходить, а волос уже таки добре сивий. І якаби то пара була, якби так графиня . . .

Та що й казать! Прямо не розбереш. Їздить що днини,

---

[1]) покоїк, в которім стоять шафи з посудою.

ще коли якої біди собі в лісі напитає, і чи не краще якби побралися та зажили в купі. Добрі пани та не для себе».

Вже хотів йти просити але пригадав собі, що треба приготовити проскуру та ще з медом, а тоді задзвонити, бо такий тут звичай на святий вечір...

* *
*

«Діти вперед!» — гукнув доктор, почувши дзвінок.

Хмелинський і панна Марія не противилися, і дві парі увійшли в їдальню.

Графиня взяла тарілку з проскурою і поділилася нею з Марійкою.

«Дай Боже, щоб здійснилися твої бажання».

«А коли я чогось неможливого бажаю?»

«Щоби лиш добрі і чесні були твої бажання. Не нам знати що можливе, а що ні. А вам, докторе, я дійсно не знаю, чого бажати, — усього доброго».

«Усього доброго, ласкава пані».

«А вам, пане Хмелинський, щоб вдались ваші пляни і щоб не мали таких пригод, як тамтого року».

«І щоби скоро оженився», — додав доктор.

Панна Марія спаленіла.

«Дивна річ, — говорив доктор, — як то молоді панночки паленіють на саму згадку про оженення, чи про віддавання, це ніби — вдар у стіл, а ножиці озвуться».

«Нині святий вечір, докторе, — пригадала йому графиня, — не вільно перечитися, ані докучати нікому, мусить бути мир».

«І сестролюбіє, чи там, і братолюбіє, і згода», — докінчив доктор.

Майже мовчки їли вечерю, особливо рибу, котру по-

давали на зимно й на горячо, начинювану й приправлювану на солодко, бо Антоні дуже пильнував, щоби було дванайцять страв, як велить старосвітський звичай. Навіть гарний сніп золотої пшениці стояв у куті. Що правда, якось він себе дивно почував, перенесений із стодоли до розкішної плати, ніби засоромлений похилив колосся до долу.

«І сіно є, — сказав доктор, нащупавши його під столом ногою, — тільки квокати нема кому».

«Як то квокати?» — питала панна Марія.

І доктор розказував, як по святій вечері діти лізуть під стіл, квокають і шукають у сіні горіхів, як господар кутю кидає на стелю і ворожить, чи будуть добре роїтися, рої, як худобі дають цього вечора кращу їжу, як вона раз у рік, опівночі, говорить і як страву виносять у мищинках для душ, що прогрішилися супроти родини і хати та не мають сміливости увійт до неї; але їх тягне туди й вони всю ніч снуються по саді та по городі.

Пані слухали вважно, бо хоч так довго жили на селі, сільських звичаїв і вірувань не знали.

«Це гарно, пане докторе, — казала панна Марія, — поетично. Життя без поезії якесь сухе».

На те графиня: «Гадаю, що така вже вдача чоловіка, шукати поезії у життю, що навіть найреальнійша людина має щось, чим захоплюється, що його настроює на якусь иньшу, небуденну ноту і як чоловік нічого такого не має, то він або дуже бідний, або дуже недобрий».

«Ваша правда, графине». — Відповів доктор. — «У мене був свояк, дуже богатий і дуже непоетичний чоловік. Мистецтво не мало приступу до його душі. Він прямо не розумів, як можна втрачувати стільки часу на те, щоби приміром, навчитися грати на фортепяні. А

всеж таки була одна пісня, котра зворушувала його. Як співали «Родимий краю», цей матеріяліст плакав».

Панна Марія гадала, що мистецтво на те і є, щоб зворушувати й ушляхотнювати чоловіка, що музичний, пластичний, чи який там инший твір, коли не зворушує людської душі, то він тільки доказом технійної спроможности автора, більш нічо.

Хмелинський пробував боронити погляду «мистецтво для мистецтва», але навіть панна Марія не стала по його боці, і він уступив з позиції.

«Мистецький твір, — казала графиня, — мусить вязати в гармонійну цілість щирий зміст з гарною формою. Гарна форма подобається нам але не промовляє до душі, не зворушує і не ублагороднює, вона наскучить, як усьо, що не захоплює серця. Так само і найгарнійший чоловік, коли він тільки своїм виглядом гарний, тільки тілом, а не душею, наскучить нам».

Всі вони любили мистецтво і тому розмова на тую тему йшла живо і жваво, невимушено.

«Гадаю,—говорила графиня,—що народні вірування мають якусь реальну підставу. Народ несвідомо відчуває неодно, чого ще наука не вспіла дослідити. Тямлю, як сміялися з «вроків», зі скидування вугля, із зашіптувань, а нині — правда, пане докторе, — нині й наука числиться з гіпнозою, суґестією, впливом на віддалення і т. д. Цікаво, як народ оживлює природу, як у його піснях дерева й цвіти чують біль і радість, ніби люди. Мабуть у тім є чимало правди, мабуть не одно, чого ми не знаємо, на що дивимося, мов на мертву річ, оживе перед оком будучности. Та як би воно й не було краще-вірити в невідоме, ніж не вірити в ніщо. Уявіть собі селянку, котра виносить мищину зі стравою на сніг у городі, щоб блукаючі душі поживилися й пригадали собі

колишнє земне життя, не вжеж вона не богатійша душею від тої пані, котра втратила віру навіть у свого мужа, навіть у свою власну чесність, лежить на канапі, позіхає і в своїй уяві шукає якоїсь останньої солодкої ягідки на дереві життя. Якаж бідна, яка одинока вона! — правда Марійко?»

«Не можу, тіточко, сказати, бо я таких не знала».

«І дай Бог, щоби не довелося знати», — сказала графиня. Та на жаль, у наших палатах їх якраз богато. Це робить, якраз гарне на зверх, але беззмістове життя. Життя мусить мати зміст, най він буде і сумний і гіркий, але най він буде, — правда, пане докторе?»

«Правда, графине, най буде і гіркий і сумний, але най буде зміст, щоб не було порожнечі, щоб не було нудьги і скуки».

* * *

Тут Антоні доложив, що якісь діти прийшли з села і хочуть бачитися з паном Хмелинським. Поприносили йому вечеру.

Обі пані здивувалися, але доктор пояснив їм, що це також народний звичай. Він казав, що найкраще попросити їх сюди. Вони мабуть не мали відваги прийти з вечерою до самої графині і тому голосяться до пана Хмелинського, котрого молодші й біднійші господарі знають з усяких переговорів, парцеляційних, залізничних і т. д.

«Покличте їх сюди», — сказала графиня.

Антоні стояв. Він не міг зрозуміти, як можна хлопських дітий кликати до сальонів.

«Вони в чобатах, прошу ясної пані».

«А виж хотіли, щоби в такий мороз босі ходили», — завважив доктор.

«Паркет, дивани . . .» обстоював при своїм Антоні.

«Паркет, дивани і всьо друге для нас, а не ми для них, Антоні», — рішила графиня і казала покликати дітий.

Увійшли в татуньових чоботях і в маминих хустках, бо до палати було досить далеко, а мороз аж тріщало. Ховзалися по лискучім паркеті й не знали як по розкішних диванах ступати, все, що бачили було для них таке незвичайне, блискуче, сліпуче.

На переді йшов ковалів Михась, перший школяр, дитина смілива й дуже талановита. Пустився до Хмелинського, але цей дав йому головою знак, щоби йшов до графині. Хлопчина підступив, шурнув ногами і голосно, виразно, як у школі, тримаючи в обох руках повну кобелю, сказав:

«Кланяються вам, пані графине, і ясній панночці і пану докторови і пану Хмелинському татуньо і мамуня і просять вас на коляду».

Графині слези закрутилися в очах, вона взяла кобелю з рук хлопця, поклала її на диван і погладила його по голові. Знаючи з оповідань доктора, що тоді годиться казати, відповіла:

«Подякуй татуневі й мамуні що пошанували нас і скажи, що ми їх просимо до себе на третій день на коляду».

За першим підступали й инші, менше сміливі хлопці й дівчатка і старалися виголосити традиційну промову, хоч не всім вона так гладко вдавалася, як тому першому. Деякі язик у роті забули. Але всіх їх графиня рівно ввічливо витала, а панна Марія, котра дуже любила діти, кликала до себе, обдаровувала всякими солодощами й чічками з деревця та випитувала скільки їм літ, чи мають рідню, чи вже вміють читати, чи чемні вони, чи не

змерзли, тощо. Вона знала селянських дітий тільки з далеку і дивувалася, що вони такі гарні й чемні.

«Весною то я для вас зроблю забаву в парку. Будемо бігати, співати й гратися мячем. Добре?»

«Добре, прошу ясної панночки, — відповів смільчак, — але до весни далеко», — і зітхнув. «Не одного ще кашель задавить».

«Бідні діти!» — сказала панна Марія, відпровадивши їх аж до сходів і вернувши до свого товариства.—«Бідні діти, вони свідомі того що неодно не перетріває тяжкої зими і говорять про це так спокійно. Як ми з паном Хмелинським роздавали їм дарунки то була там одна дівчинка, але така гарна, така гарна, що я нічого такого гарного не бачила в світі і тільки в полотнянці прийшла; кашляла, що страшно було слухати. Я її обдарувала кожушком і теплою хусткою. Не хотіла вірити, що то правда, плакала з радости».

* * *

«Розкажи, якже там було, Марійко. Я й забула тебе питати», — казала графиня.

«Гарно, дуже гарно, тіточко»,

«Гарно, пані графине», — повторив Хмелинський.

«Сподіюся», — завважив доктор, зиркаючи на нього.

«Скільки радости, тіточко і якої радости! Я навіть не уявляла собі, що можна так тішитися, як тішилися тії бідні діти».

«Памятай же Марійко, щоби ти, як будеш, своєю панею, де зможеш радість робила».

«Перше всього, свому мужови», — додав доктор.

«Пан доктор не дає мені розказувати».

«Пане докторе!» погрозила йому графиня.

«Я вже слухаю; щож було дальше?»

«Як діти зійшлися, отець декан виголосив коротку проповідь, в котрій пригадав, яке то велике свято нині, як то Христос родився у стаєнці, як пастухи з дарами до нього приспіли і сказав, що графиня на спомин того свята скликала чемних дітий, щоби вони поклонилися новородженому Христови, а щоби не забули нинішної днини, так вона подбала для них о дарунки. Тоді старші діти під проводом учителя відспівали коляду і ми з паном Хмелинським розділили дарунки. Я при одній ялинці, а він при другій».

«Що за він?» — перебив доктор.

«Він», — і показала на Хмелинського пальцем.

Доктор похитав головою, графиня усміхнулася.

«І якже він тії дарунки роздавав? — питався доктор. — Добре?

«Певно, що добре, він взагалі понятливий хлопець».

«Марійко!» — спамятувала її графиня.

Але панна Марія була так захоплена оповіданням, що дальше говорила на Хмелинського він.

«І наречені з приходства прийшли. Тіточко, які щасливі, які щасливі!»

«А їм ви також дарунки піднесли?»

«Де там! Їм уже нічого більше не треба, вони про ніякі скарби світа не дбають. Очий з себе не зводили, такі щасливі».

Графиня розсміялася в голос. Нинішний святий вечір, несподівані колядники, радість Марійки, вечера в дві парі настроїли її так якось дивно, так сердечно, її хотілось щось доброго зробити, щось несподівано доброго, усім, а в першу чергу своїй найблизчій, Марійці.

«Так ти кажеш, що наречені були дуже щастиві.

Гу-ум . . . а ти хотілаби бути такою щасливою, Марійко?»

«Тіточко . . . !»

«А ви, пане Хмелинський?» — питався доктор.

«Так чому ви тоді не кажете, чому не хочете бути щасливими?»

Молоді глянули на себе, потім на доктора й графиню.

Хмелинський підступив до доктора, панна Марія кинулася на шию графині і кріпко, кріпко притулилася до неї, так як робила це колись, дитиною.

«А може ти не хочеш його?»

«Тіточко!» — крикнула панна Марія і затулила її уста своїми горячими устами.

«Так тоді, — сказала беручи її руку і подаючи Хмелинському, — най вас Бог благословить . . . Будьте щасливі за нас».

«Будьте щасливі за нас . . .» повторив доктор, кріпко і довго тримаючи їх у своїх обіймах.

* * *

«Антоні, — казала графиня до старого лакея, коли цей з чорною кавою увійшов до їдальні. — Прошу казати у великій їдальні розставити столи, накрити їх гарно, винести з пивниці вина, кухар най жарить усю рибу, яка лиш є, з пекарні видати торти і тіста і покликати службу, всю службу з двора, від найстаршого до наймолодшого. Як буде готове — прйдемо всі четверо туди. Проведем нинішний святий у купі: служба зі своїми молодими панами. Ось вони . . .« і показала на Марійку і Хмелинського.

Антоні глянув, підніс брови, наїжив сиве волосся, уста його стали дріжати і щоб не показати що плаче, розкашлявся сильно.

«Слава Богу! Слава Богу!» — шепотів, переводячи дух.

Побіг, щоб по цілій палаті рознести дивную новину.

БІБЛІОТЕКА ТОВАРИСТВА
„ПРОСЬВІТА"
У ЛЬВОВІ

РЛ
348
11,82 (1986/4